II-209

ГЛАСНИК

ЕТНОГРАФСКОГ МУЗЕЈА У БЕОГРАДУ

BULLETIN DU MUSEE ETHNOGRAPHIQUE DE BEOGRAD

XVIII КЊИГА – TOME XVIII

БЕОГРАД · 1955 · BEOGRAD

ГЛАСНИК

ЕТНОГРАФСКОГ МУЗЕЈА У БЕОГРАДУ

1955

BULLETIN

DU MUSÉE ETHNOGRAPHIQUE DE BEOGRAD

XVIII КЊИГА — TOME XVIII

БЕОГРАД — BEOGRAD

БИБЛИОТЕКА
ЕТНОГРАФСКОГ МУЗЕЈА
у Београду
Бр. Д-209

Уредник
Мирар С. Влаховић

Редакциони одбор:
Босиљка Радовић, Персида Томић, Јерина Шобић, Војин Ивановић, Мирар С. Влаховић

Издање Етнографског музеја у Београду
Студентски трг 13

Musée Ethnographique Beograd
Studentski trg 13
Jugoslavija

ЕТНОГРАФСКИ МУЗЕЈ
БИБЛИОТЕКА
BIBLIOTEKA

Штампа Графичко предузеће „Бранко Поновић", Београд

САДРЖАЈ — CONTENS — TABLE DES MATIERES

Бранислав Русић: Суваче у Македонији — — — — — — — 1

Branislav Rusić: Horse-mills in Macedonia — — — — — — 19

Branislav Rusić: Moulins à cheval en Macédoine — — — — — 19

Јерина Шобић: Опанци и опанчарски занат у Србији с освртом на музејске збирке — — — — — — — — — — — — — 21

Jerina Šobić: Opanci and opanci-maker's trade in Serbia with regard to the collections of Ethnographical Museum — — — — — — — 65

Jerina Šobić: Opanci et leur fabrication en Serbie d'après les collections du Musée Ethnographique — — — — — — — — — — — 65

Босиљка Радовић: Печење ракије у нашем народу — — — — 69

Bosiljka Radović: Brandy distilling in Serbia — — — — — — 110

Bosiljka Radović: Distillation de l'eau-de-vie en Serbie — — — 111

Радмила Поленаковић: Самарџиски занат у Куманову — — 113

Radmila Polenaković: Métier de bâtier à Kumanovo — — — 134

Radmila Polenaković: Pack-saddlers' craft at Kumanovo — — 134

Јованка Николић: Мутавџије Ниша и околине — — — — — 137

Jovanka Nikolić: Un métier à Niš et à ses environs — — — — 155

Jovanka Nikolić: Horse-cloth makers at Niš and in its surroundings 156

Ратислава Вукотић: Старији начин осветљења у Србији према музејској збирци — — — — — — — — — — — — — 157

Ratislava Vukotić: Some older ways of illumination in Serbia with regard to the collections of the Ethnographical Museum — — — — 175

Ratislava Vukotić: Quelques moyens d'éclairage anciens en Serbie d'après les collections du Musée Ethnographique — — — — — — 176

Добрила Милојевић — Радовић: Мумџиски занат у Алексинцу и Светозареву — — — — — — — — — — — — — 179

Dobrila Milojević-Radović: Tallow chandlers' and soap-boilers trade at Aleksinac and Svetozarevo — — — — — — — — 190

Dobrila Milojević-Radović: Métier de chandelier et de savonnier à Aleksinac et à Svetozarevo — — — — — — — — — — 190

Томаш Катанић: Женидба Поповић Стојана — — — — — — 191

Tomaš Katanić: Le mariage de Popović Stojan — — — — — — 206

Tomaš Katanić: Wedding of Popović Stojan — — — — — — — 206

Миодраг Лалевић: О развоју и променама значења пословица — — 207

Miodrag Lalević: On the evolution and changes of the meaning of proverbs — — — — — — — — — — — — — — 213

Miodrag Lalević: Sur l'évolution et les changements de la signification des proverbes — — — — — — — — — — — — 214

Иван Здравковић: Кућа породице Христић у Пироту — — — — 215

Ivan Zdravković: La maison de la famille Hristić à Pirot — — — 223

Ivan Zdravković: House of the family Hristić at Pirot — — — — 223

Милка Чанак: Радул-бегов конак у Зајечару — — — — — — 225

Milka Čanak: Radul beg's mansion at Zaječar — — — — — — 229

Milka Čanak: Résidence de Radul-beg à Zaječar — — — — — — 229

Д. Срејовић: Јелен у народним обичајима — — — — — — — 231

D. Srejović: Stag in our folklore — — — — — — — — — — 236

Мирко Барјактаровић: Породична задруга Грковића код Призрена — — — — — — — — — — — — — — 239

Mirko Barjaktarović: A great family community in the surroundings of Prizren — — — — — — — — — — — — — — 247

Mirko Barjaktarović: Une grande famille indivise aux environs de Prizren — — — — — — — — — — — — — — 247

Љубица Јанковић: Владимир Р. Ђорђевић и народне игре — — 249

Ljubica Janković: Vladimir Đorđević et les dances populaires — — 257

Ljubica Janković: Vladimir Đorđević and folk dances — — — — 257

Даница Јанковић: Лајонел Баден — — — — — — — — — 259

Danica Janković: Lionel Budden — — — — — — — — — — 264

Кадри Халими: Етнолошка грађа у часопису „Јета е ре" — — — 265

Бранислав Крстић: Др Алојс Шмаус, Студије о Крајинској епици 271

БИБЛИОТЕКА
BIBLIOTEKA

СУВАЧЕ У МАКЕДОНИЈИ

О македонским сувачама, тојест о млиновима за жито које покреће домаћа стока, није се до данас знало у науци. Оне су остале незапажене зацело најпре стога што су биле и остале ограничене само на два планинска и издвојена подручја Македоније, чија су села даље од главних колских путова или су теже приступачна.

Сувача и њених трагова било је или их и сад има, прво, у неколико села на ободу Овчег Поља северозападно од Светога Николе и на његовој западној страни која преко бочних долина према почетку Доње Пчиње чини део источне границе Скопске Котлине, и, друго, у три насеља Малешева.

* * *

У првоме крају је сувача доскора било у Павлешенцима[1] и Малину[2], а још их има у Крушици, Преводу и Трстенику на страни Овчег Поља; а потом их је имало у Сушици[3] и Цидимирцима[4], а стоје и сад у Дивљу на страни Доње Пчиње. По сувачама се прва прочула Крушица и остала је најбогатија у њима. У њој данас има двадесет и једна сувача, од којих не раде само две због тога што немају неких делова[5]. За њом долази Трстеник са шест исправних[6] и пет порушених, од којих постоје делови и трагови грађевина[7]. У Дивљу су читаве четири[8], а шест су мање или више оштећене[9]. У Преводу нису све исправне: до 1941 г. се срушило седам[10] а мељу три[11].

У свим наведеним селима мештани зову своје суваче именом „коњски воденици“ (у једнини: „коњска воденица“) или, скраћено, „воденици“ („воденица“). По спољашњем и унутрашњем изгледу, по облику и раду, оне се безмало ни у чему не разликују међу собом.

Суваче су смештене украј власникових кућа, у једном делу дворишта, у посебним зградама. Уколико су мало даље од станова, имају своје ограђено двориште[12]. Већина је, као и куће за становање, сграђена од камена („дзидани“, — видети снимак 1), кога има у изобиљу у селу и око њега. Само је у Крушици, у чијој околини има много дрвећа и шуме, знатан број зграда од испреплетана прућа („плетеници“). Зграде од камена имају најчешће четвртаст, а од плетера већином округао облик, и у сваком случају су прилично ниске, редовно покривене ражаном сламом, сложеном и причвршћеном без много пажње, тако да и споља и изнутра имају прилично лош изглед. У највећем броју примера су зграде знатно мрачне, јер светлост улази само на једна врата од дасака или од плота, а понегде и на мали отвор који је место прозора на зиду и који се затвара даскама, или кроз шупљине плетера и крова. Четвртасте зграде обично имају једнаку ду-

Снимак 1. Спољни изглед сушаче Тодоса Кралева Чутуринског у Трстенику

жину и ширину (отприлике по четири и по метра), а у кружних је зграда пречник око пет метара. По зидовима готово редовно има једно четвртасто удубљење („камарче", тојест мала ниша) или полица од два клина и једне даске, за стављање светиљке или других ситних ствари. Под је од уравњене и набијене земље. У средини тога простора, где је направа за млевење, тло је мало дубље и равно, у облику осмице с правим круговима, али тако да је један круг знатно већи од другога, и наоколо је озидано неправилним камењем.

Данашње суваче у селима северозападно од Светога Николе се састоје од две главне целине: од кола и уређаја за млевење. „Коло" (ређе „чарк") направљено је од четири лучне дрвене гобеле („табани"). Њихова је дебљина око петнаест а ширина око осамнаест сантиметара. Оба краја гобеле су посред ширине прорезана у дужини од петнаестак сантиметара, па су дотле и отсечене њихове половине тако да на једном крају (на спољашњој или дужој кривини гобеле) остане испуст а на другом (на унутрашњој или краћој кривини) исечак (видети цртеж 1). Кад се ти крајеви сљубе и причврсте дрвеним клиновима, добија се коло веома правилног облика с пречником око два метра. Са два места око средине доње равни наспрамних гобела (кад коло лежи) полазе по две напоредне греде на размаку од око двадесет сантиметара, па се укрштају и граде неку врсту паока кола. Пошто су постављене унакрст, имају и име „крстаци" („четири крстака"). На гобелама су њихови крајеви приљубљени и притегнути дрвеним клиновима, а на месту укрштања су допола изрезани, тако да њихове горње и доње стране сачињавају раван. Ти паоци су дуги колико и

пречник кола, широки до осамнаест а дебели око петнаест сантиметара. Кроза средину дебљине гобела су отворене рупе и у њих је усађен и чврсто забијен велики број зубаца („парма̀ци“), тако да је и њихово пружање у правцу средине, као код зупчастога точка у часовнику. Према величини кола, зубаца има од деведесет и два до сто двадесет и шест. Главе зубаца су дебље и заоштрене и вире највише до пет сантиметара, а крајеви њихова корена избијају с унутрашње стране гобела у неодређеној дужини (видети све на снимцима 2 до 5). Усред простора између „крстака“ се у оба правца окомито пружа вретено („дирек“) кола. Оно има неправилан четвртаст облик. На доњем крају, који се пружа за близу четрдесет сантиметара под саставом с „крстацима“, оно је мало дебље, тако да је коло насађено као секира на држаљу. Ако се временом и радом разлабаве, вретено и паоци се притегну забијањем дрвених клинова („чивӣји“) у празнине (видети на снимку 7). Од „крстака“ се навише коло неосетно сужава и досеже око два метра дужине. Усред оба завршетка вретена је забијена по једна железна шипка као осовина, заобљена на слободном крају, а зове се „бад“. Доња осовина вретена стоји у железном лежишту у облику чаше; то је „ластавица“. Она је усред удубљења широкога дебла у облику пања, које је скоро цело укопано

Снимак 2. Унутрашњи изглед суваче Тодоса Чутуринског у Трстенику

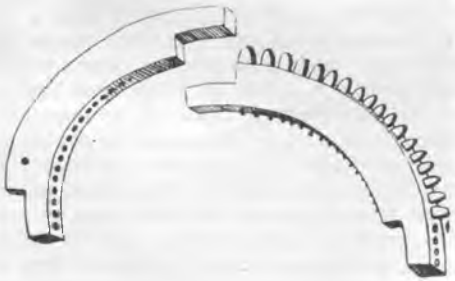

Цртеж 1. Две гобеле од кола крушичких сувача

Снимак 3. Унутрашњост суваче у Крушици

у земљу. То се постоље зове „баба“. На местима мекше земље може дубоко под њом бити и плочаст камен. Горња осовина вретена је увучена у рупу „греде“ која се целом својом дужином пружа од једнога до другог краја зида. Она може бити и од два дела (као на снимцима 3 и 7). Ради потпуне непокретности се та греда може причврстити још једном сличном или тањом гредом која се постави с бока или унакрсно (видети снимке 2 и 3). Ово коло са својим вретеном стоји у удубљеном простору зграде који има већи круг и његова горња површина је мало испод равни издигнутог дела земљине површине, тојест пода. За окретање кола служе две краће бочне греде које су као полуге усађене и причвршћене у доњу половину вретена или у његову средину и са две суседне стране се под правим углом рачвају најпре мало навише а потом у равни кола и пода. Прва греда је дебља и повијенија, а друга је у вретено усађена над њом, тања је и равнија. У Трстенику и Преводу се прва полуга зове „потегло“ а друга „поведло“, док се у Крушици и осталим селима чешће чују називи „задњо потегло“ и „предњо потегло“. Њихова је дужина око два метра. Те се руде, да би биле чвршће, повезују на њиховој средини мотком или неравном летвом која се зове „препас“. Она ће у исто време служити као заштита запреге да се не приближи колу. Недалеко од слободног краја, „потегло“ има наниже окомито усађену четвртасту гредицу („брдица“ у Трстенику и Преводу, „брадица“ у Крушици). На њену доњем делу је дрвеним клином или железном двоструком куком везана дрвена притка („запрежник“ у Трстенику или „подопашница“ у Крушици), са чијих ужлебљених крајева полази по једно уже од конопље („попруга од коноп“; у множини „попрузи“) за презање стоке. „Попрузи“ се продужавају у правцу слободнога краја „поведла“ у дужини од два метра и спајају с малим јармом („јаремчића“ у Трстенику или „јарми“ у Крушици) за једно

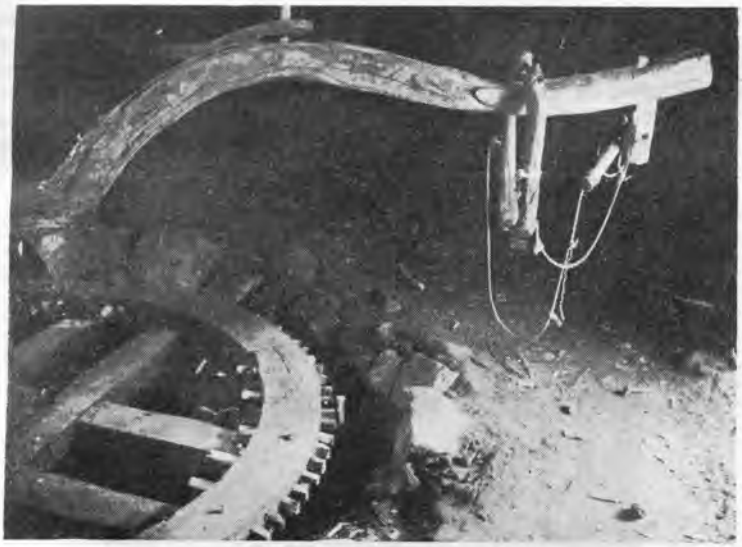

Снимак 4. Део кола и „потегло“ са јармом

Снимак 5. Коло и уређај за млевење

грло. Он се састоји од два лучна или полукружна дрвена дела која су на горњем крају стално спојена железним карикама, а на доњем, кроз рупе оба продужетка, дрвеним клином који се мањим попречним

клином („клинче") обезбеди од извлачења. На средини свакога дела јарма, где је најиспупченији крај, има по две дугуљасте рупе кроз које је провучен и причвршћен по један попруг. Кад сувача мирује, јарам се чува на „потеглу" (као што се види на снимцима 3 и 4).

Уређај за млевење је на једној ивици кола и више ње, управо над простором мањега кружног удубљења. Ту се зупци кола увлаче

Снимак 6. Уређај за млевење

у окомите жлебове или просторе дебље дрвене облице у облику главине на колским точковима која се зове „букле". Његови су крајеви често оковани железним обручима, чиме је обезбеђено од пуцања. Између њих је некад било направљено пет до седам зубаца и жлебова, а данас одатле полази толико исто железних шипака („перајки" или „пирајки"; у једнини „перајка" или „пирајка") над стањеном површином главине. Оне су дуге до двадесет и пет сантиметара, а на крајевима укуцане железним клиновима. Кроза средину тога „буклета" пролази железна четвртаста или правоугаонична шипка („сен"). Њен је доњи крај заокругљен као осовина и лежи у „ластавици" „бабе" мало другојачег облика. Због посебне улоге овог уређаја и с обзиром на његову већу тежину, под земљом има камен са заравњеном или

незнатно удубљеном горњом површином у дужини до четрдесет сантиметара. Више њега је четвртаст трупац сличан „баби“ под колом, дуг око педесет а широк и дебео око петнаест сантиметара, само што на једноме своме крају има виши, испуштен део. На другој страни од испуста су близу краја окомито у земљу усађене и за трупац клиновима причвршћене две гредице које над равњу трупца вире до десет

Снимак 7. Начин причвршћивања кола, „потегла“, „поведла“ и „препаса“ за вретено

сантиметара. Од испуста преко трупца и између окомитих гредица је друга гредица дуга око седамдесет, широка до петнаест и дебела око дванаест сантиметара, која на месту од око десиметар и по од краја има лежиште („ластавицу”) на горњој површини. Сваки се од тих трупаца и гредица зове „баба“ или сви заједно „баби“. Од њих ће једино горња „баба“ моћи да се покреће незнатно увис. На крају те „бабе”, који је даље од испуста и ослонца, диже се окомито преко колена или прегиба с дрвеним клином гредица једнаке дебљине и ширине, а мало краћа — око пола метра („старац” или „старец“). Чести су примери да се горња „баба“ и „старац“ праве од једнога дрвета у облику ћириличког слова „г”. На горњем крају „старца“ се

попречно увлачи краћа летва (до четрдесет и пет сантиметара) звана „подигач". Та се пречка ослања на жлебове двеју попречних дебелих и неправилних греда. Горња „баба", „старац" и „подигач" су уствари правоугла полуга за дизање осовине и свега што се ослања на њу, и то се постиже подметањем клинова („чивији") између пречке и греда (видети цртеж 2). Греде су упоредо постављене над мањим кружним удубљењем, тојест око „буклета" и над њим, за десетак сантиметара над горњом равни кола. Оне држе све делове уређаја за млевење.

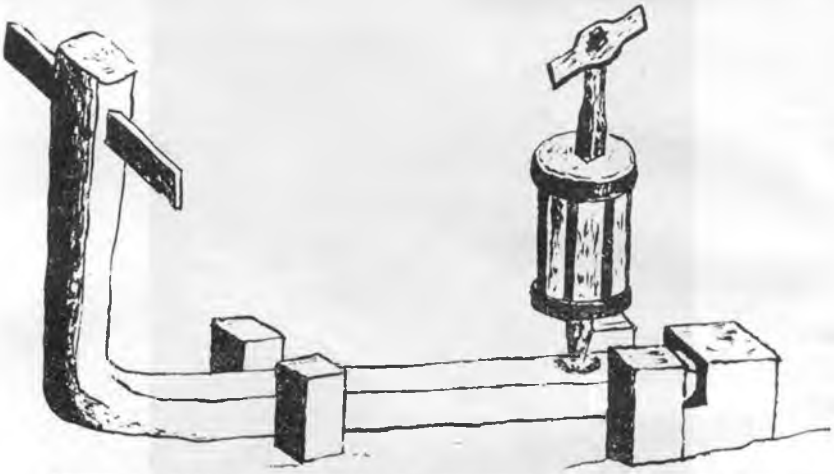

Цртеж 2. „Баба" са „буклетом" и „прплицом" код крушичких сувача

На њиховој је средини под („душеме") од неколико дасака, који је у облику правоугаоника, ограђен окомитим даскама тако да сачињава ковчег. Његова је дужина између сто тридесет и сто педесет, ширина око деведесет (тако да је за око десиметар шири од простора који захватају обе греде носачи) а дубина од двадесет до тридесет или мало више сантиметара. На већем делу ковчега се над „буклетом" налази непокретан млински „долни камен", чији је пречник од седамдесет и пет до осамдесет и пет сантиметара, и има уску рупу у средини. Да не би зрна упадала, у њу је забијена шупља облица („гужел"), чији је отвор незнатно шири од дебљине железне осовине „буклета". Над њим је мало мањи „горњи камен". Он има ширу рупу и, на површини која належе издубену правоугаоничну површину дугу до двадесет и пет и широку до пет сантиметара. Кроз отвор доњег камена се од „буклета" диже горњи део „сена" и завршава правоугаоничном, попречно усађеном и причвршћеном „прплицом" („прплица") која је на средини на две слободне стране задебљана полукружно. Да не би искочила из лежишта, она је на горњем делу причвршћена попречним железним клином („клинче") који улази кроза сен. Она својом површином улази у жлеб горњег камена и чврсто се наслања на њ. Од равни доњег камена је скоро свуда наоколо и увис олепљена земља до ивице ковчега, тако да чини кружан, али не састављен венац. Само на једном крају има слободан део одакле се

отвара већи и дубљи простор (двадесет до тридесет сантиметара, колико и дебљина доњег камена) на мањем делу ковчега. То је „мучник", који у неким млиновима може бити олепљен унаоколо танким слојем земље. Над горњим су каменом, већином над његовом половином која је даља од мучњака, четири усправне гредице над странама ковчега у висини од тридесет до четрдесет сантиметара („ногари" или „стојки"). Преко њих три положене летвице везују горње крајеве усправних гредица, једна (на страни мучњака) стоји усправно преко двеју напоредних, и још једна може да везује средину двеју управних гредица. На четири горње летве стоји кош („чекмеже" или „сандаче") за жито, који је направљен од дасака и има облик изврнуте четвртасте зарубљене пирамиде, тако да је горе широк а доле врло мали отвор. Кош може да прими око десет килограма жита. Под њим, тојест ниже малог отвора, стоји кратка вада од једнога дебла или од две даске причвршћене једном троугластом дашчицом на мало ширем крају („чашка"). Она стоји мало искошена према средини горњега камена и завршава се над његовом рупом. Њен нагиб над рупом се подешава обртањем округле плоче или обичнога клина од дрвета удесно или улево, којом се приликом уврће и скраћује или одврће и продужује двојна узица која спаја тај део с горњим ивицама ваде. Зато се та справа зове „прешљан" или „вртешка". Да се не би сама одврнула, у рупице кружне плоче се ставља иверак или дрвени клинчић. С једног или с оба краја те „чашке" се у правцу ниже положене летве или посебно укуцане усправне гредице на страни кола пружа упоредо с равни камена друга летвица, често и мало обрађена у облику испупчења и удубљења, са чије се средине спушта укосо према мучњаку и додирује својим врхом горњи камен. Та се направа зове именом „тресалка". У мучњаку обично стоји дрвена лопата („лопатка") за захватање брашна.

За разне делове сувача из наведених села се бира посебно дрво. За гобеле („табани"), крстове („крстаци"), вретено („дирек") и „букле" се употребљава само брест („не бива друго"). Само се вретено може заменити храстовим („од дубица") или сасвим ретко и крушковим деблом. Зупци на колу су увек „од габар". Остали дрвени делови могу бити ма од каква дрвета, мада се свако стара да стави чвршћу грађу. Пошто млинског камења нема у тим селима или њиховој околини, оно се доноси из Злетова и суседних насеља. Скоро сви делови сувача имају прост изглед. Мало боље су обрађене гобеле и крстови кола, „букле", и донекле осовина кола, јарам и кош за жито,". Мала се пажња обраћа и на железне делове кола и „буклета". То је зато што се све израђује обичним домаћим оруђима за рад. За прављење дрвених делова служе секире, тесле, пиле, сврдлови, длета и струшке. Њима се поправљају и дотрајали делови. Железне предмете израђују ковачи у селу или у Светом Николи. Кад се камење иступи, мора да се „клепа" шиљатим млинским чекићем („сос чекан"). Том приликом се скине кош, а врх округле греде („лост") увуче у рупу горњег камена и подигне на једноме крају и у зев подметне крађа дрвена облица, па се по њој догура према мучњаку и остави укосо ослоњен на полугу преко доњег камена или се на дрвене ногаре спусти у мучњак. „Клепање" се састоји у прављењу зракастих жлебова који се шире од рупе ка обиму камена, али тако да су на горњем камену у правцу супротно

његову окретању (тојест улево, кад је у положају пре рада), а на доњем у правцу окретања горњег камена (што значи удесно).

Најстарији људи у селима са сувачама говоре да пре више од педесет година (тојест до почетка двадесетог века) ти млинови нису имали данашњи облик. Тада је коло са зупцима било високо, као кад би се окренуло у супротном правцу. „Букле" је тада било ослоњено на сохе или греде („старци") и до камења су се људи пели степеницама („слабици"). То је отежавало и прављење сувача и рад с њима, па су се направиле данашње спретније.

Кад се укаже потреба за млевењем жита и напуни кош над камењем, доведе се коњ или мирна мазга („маска") и упрегне у јарам, веже попрузима за вучни део „потегла" и оглавом за „поведло". Ненавиклој запрези се на очи ставе кожни прекривачи („клапћи") који затварају вид или допуштају да само мало гледа напред, — а навиклој се на тај начин покрије само лево око (да не гледа у коло и камење). Потом се животиња поведе или потера улево (код мештана је то „надесно", мада је супротно кретању казаљке на часовнику). Обртањем кола се покреће и „букле" и горњи камен удесно („налево"). Како је коло знатно веће и има око двадесет пута више зубаца него „букле" „перајки", то се и камен окреће великом брзином (коло једанпут, а камен око двадесет пута). Да би се смањило трење на осовинама и лежиштима и на додирним странама зубаца и „перајки", ти се делови подмазују свињском машћу („сало"). Приликом рада „тресалька" скакуће својим врхом по неравној површини камена, дрма „чашку" и тим сталним покретима омогућује зрневљу жита да полагано отиче и пада у рупу и да улази међу камење ради млевења. Подизањем или спуштањем „чашке" смањује се или повећава отицање жита. Кад власници желе да њихово мливо буде крупније, сувачар клиновима дигне „подигачку" а с њом и горњу „бабу" и цело „букле" с горњим каменом, чиме се направи већи простор између камења; а кад им се укаже потреба за ситнијим брашном, горњи се камен супротном радњом спушта да боље легне на доњи камен. Брашно се, због посебно исклесаних жлебова на додирним површинама камења и силе обртања, избацује к ивици камена и на слободноме крају коша пада у мучњак, одакле се лопатицом захвата и сипа у вреће или друга средства за преношење или чување. У сувачи се може самлети једном запрегом око три „шиника". То и није много „пошто душа то тегне" (тојест коњ, који се мора одмарати).

За млевење се власнику суваче даје пет делова жита или брашна од сто јединица за тежину (ока или килограма). Рођаци или суседи који упрегну свога коња не дају ујам („ујем"), али су дужни да очисте целу сувачу и приме на се одговорност за случај квара некога дела млина.

Приликом окретања, коњ јако удара поткованим копитама у земљу, која често има и запрежну нечистоћу, мрви је и диже прашину, па делом пада на мливо.

У свим селима са сувачама говори се да су њихови млинови „од старо време затечени" и да их је било и раније „од пред сто години". У Крушици се помиње да је први градилац био мештанин Коле Дупкар, дед данашњега Трајка који је 1955 имао осамдесет година. За њ се каже да је био старином „од Паланка" у Славишту. Он је прву сувачу направио око 1845 роду Поповцима, управо свештенику Ђорђу,

који је био игуман суседнога Ђуришкога Манастира, прадеди („прадедо“) данашњега Сандета који је улето 1955 имао педесет и три године. Коле је у млађим годинама одлазио на печалбу у Солун и његову околину и тамо видео суваче, па је по угледу на њих сам сградио прву сувачу у свом селу. Потом је направио и себи и још неким у селу и околини. Те прве суваче у Крушици су биле с уздигнутим колом и камењем. Таква је била и једна у Преводу[18]. Од свог деда је научио да прави такве млинове данашњи „дедо Трајко“ Дупкар из Крушице (видети снимак 8). Он је и данас познат као најбољи градилац сувача у околини и за његово су име везани многи такви млинови у суседним селима у којима је било или их и сад има. Он је успео да их прави, како каже, на три начина („од три врсти“). У млађим годинама се бавио многим пословима и све му је ишло невероватно брзо (био је зидар, градилац разних млинова, кројач сељачког одела, кожухар, а сад још ради као самарџија). То је све већином научио сам од себе или с малим гледањем („све самоук“, „од свој ум ново измудрил“). Од њега су научили да праве суваче још неки сељани из суседства, међу којима се највише истиче вичношћу Тодос Кралев Чутуриниски из Трстеника.

Снимак 8. Трајко Китанов Дупкар из Крушице, градилац сувача у околини свога села

За време турске владавине и све до неколико година после уједињења једна се сувача могла направити за „еден дзевгар волови“ (два вола), чија се цена све до 1929 кретала од 400 до 500, а касније до 1000 или 1200 динара. Сад би се могла направити по цени од десет до дванаест хиљада динара.

Узрок грађењу великога броја сувача само у тим селима северозападно од Светога Николе народ објашњава природним погодбама и тешким друштвеним односима за време турске владавине („воденйците се од мука направени“). Ни у једном од тих села нема веће воде, потока или реке у близини, која би се могла употребити за поточаре. Једина права воденица која припада Крушици сграђена је у најновије време на води Големога Дола, који је на тромеђи с Преводом и Малином, али се њоме сељани могу служити само кад има више воденог талога, а никако за време лета и почетка јесени. Стога су становници тих села морали носити жито на млевење далеко, обично у млинове на водама око Светога Николе и Ђуземелаца, а често су одлазили и у Новачане крај Вардара, северозападно од Велеса, и у сам тај град. Али се и тамо прво млело жито за Турке с Овчег Поља, па се често дешавало да се врате несвршена посла. Тамо су одлазили у заједници од по више људи, али им се опет догађало да их Турци сусретну или сустигну и опљачкају (особито су им узимали појас.

који су им и тада били најлепши део летње ношње и држач кошуље и одеће на доњем делу тела), истуку или и убију. Кад би стигли здрави и читави до места воденица, морали су данима чекати на ред. Ко не би самлео жито за време топлијих дана, за време кишних и снежних месеци је и за товарну стоку и за људе настајала и друга,

Снимак 9. Спољашњи изглед суваче Лазара Мавровског у Смојмирову

превозна тешкоћа. Стога их је невоља натерала да створе млинове од средстава која им је давала природа. У њиховој је околини раније имало много више шуме него данас, а камена увек у изобиљу. Нису оскудевали ни у товарној стоци. И прва сувача с краја прве половине XIX века их је почела ослобађати свих тешкоћа везаних с ношењем жита на млевење у воденице далеких насеља. Кад је престала опасност од успутних напада и турских разбојништава, села су била богата сувачама, које су се могле употребљавати у свако доба године и дана, па и ноћу. Само у селима у чијој су близини сграђене поточаре и које лакше и боље мељу жито суваче су се почеле напуштати. Зато их је нестало из Сушице и Цидимираца на страни Доње Пчиње и из Павлешенаца и Малина ка Овчем Пољу. Осетно су се смањиле у Преводу, Дивљу и Трстенику (на подручју Дивља већ има воденица заједничке својине[14]). Њихова употреба за пшеницу и раж се постепено смањује у корист кукуруза, за чије се брашно и тражи брза употреба после млевења, и жита за исхрану стоке („крма"). Оне највише мељу у току зимских, снежних и влажних дана, кад коњи или мазге не могу лако да преносе терете. Сувача ће бити све док сасвим не нестану сви узроци који су их створили и који их одржавају у Крушици, Трстенику, Дивљу и Преводу.

* * *

У Малешеву је одувек имало мало сувача. Зна се да их је било пет: три у Смојмирову[15] и по једна у Робову и у Владимирову[16]. Данас су остале само две суваче: у Смојмирову[17] и у Робову[18]. Смојмировска је боље очувана и скоро је сасвим исправна. У свима селима се за суваче употребљава назив „воденици на кòн“ или „на кòн воденици“ (у једнини „воденица на кòн“ или „на кòн воденица“) или краће „воденици“ („воденица“).

Преостале суваче се и спољашношћу и унутрашњим уређајем знатно разликују од данашњих млинова те врсте у селима северозападно од Светога Николе, али су сличне њиховим старијим облицима. Њима су биле сличне и остале суваче у Малешеву, којих сад више нема.

Смојмировска сувача је смештена у обичној дворишној згради од непечене опеке, гредица и прућа по зидовима (видети снимак 9). Она има два одељења: једно је у приземљу, у коме је коло и доњи део направе која покреће млин, а друго на спрату, где је камење с мучњаком и дрвени ковчег за жито. Оба одељења имају у дужини око четири и по и у ширини три и три четвртине метра, и само по једна врата и по један отвор на зиду уместо прозора, који се могао затворити дрвеним поклопцем. На спрат се иде уза степенице које су прињубљене уза зид више доњих врата.

На средини доњег одељења има укопан камен с мало ужлебљеном горњом страном и преко њега трупац („подлòга“) дуг око четрдесет и широк око двадесет сантиметара. У његовој средини је железна осовина („бод“) кола или „вретѐна“ („вретѐнце“). Вретено је четвртасто. Дебело је двадесет и три сантиметара а високо око метар и три четврти. На горњем крају има још једну железну осовину која улази у лежиште таванске греде. Мало ниже горње осовине полази са сваке стране вретена по једна греда и заједно граде крст од по две напоредне греде. То су „прѐчници“. Њихова је дужина три и по метра а дебљина десет сантиметара. Сва четири двојна крака су на средини од вретена до почетка кола причвршћена попречном обрађеном гредом која је дуга колико је највећи размак између напоредних греда („нàплатка“, у множини „нàплатћи“). Са ње полази наниже лучно према средини вретена по једна „пајàнта“ и све четири држе крстове и коло. С крајева крстова иду кружно четири гобеле („нàплатћи“) или шест њих, које су спојене наизменичним испустима и причвршћене дрвеним клиновима. Њихова је дебљина око десиметар. Полупречник тога точка је метар и три четврти. С његове спољашње ивице вире главе зубаца („клѝнове“; у једнини „клин“), којих има сто једанаест. То се све зове „колò“. С простора између унутрашње стране точка и крајева једнога крака крстова, а потом и с њихове средине спушта се по једна окомита греда у дужини од једног метра и четврт. Оне су обе причвршћене положеном летвом која је добро усађена у вретено кола. То се све зове именом „потѐглица“. Мало изнад става крајње окомите и положене греде је железним оковима причвршћена полуга за попруге запреге ради презања коња („штранга“). На једном углу тог одељења сувача, лево од улаза, постављене су у земљу три јаке сохе („гредици“) високе до сто тридесет а дебеле до петнаест сантиметара, тако да је средња у самом углу од оба зида, а остале две на отстојању од једнога метра. Горњи крајеви тих соха су повезани гредама у облику равнокраког троугла или је преко њих направљена

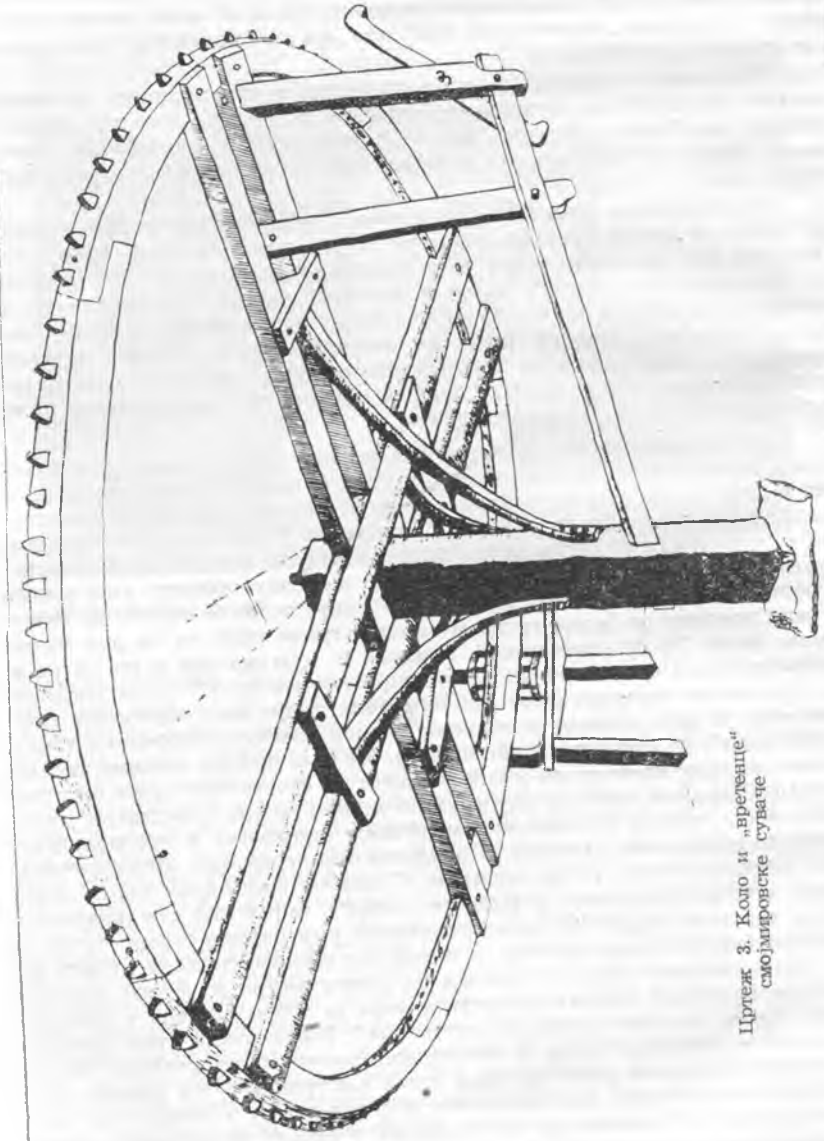

Цртеж 3. Коло и „вретенце“ смојмировске суваче

цела раван од дасака („патос“). Насред најдуже положене греде има кратко дебло с удубљењем („подлóга“), у које улази доњи крај осовине („бод“) мањег вретена („вретéнце“). Испод тога дебла је подметнута греда као полуга која се једним краком диже под правим углом високо и избија кроз таван на под горњег спрата, где се завршава пречком у облику слова Т. Његов се доњи део зове „баба“ а горњи „стојáлка“. „Вретенце“ је у облику главине на точку дрвених кола. Оно има седам округлих и добро укуцаних и обручима причвршћених шипака уместо зубаца и у њихове просторе улазе зупци великога точка (видети све на цртежу 3). Осовина под „вретенцетом“ је округла, али је у њега четвртаста, скоро правоугаонична, чврсто углављена. Тај облик задржава и навише, све до тавана или пода горњега спрата, на коме су прави уређаји за млевење. Одатле се у дужини од између двадесет до двадесет и пет сантиметара, тојест мало више од дебљине доњега камена („од долнáко“), заокругљује, али се на крају опет завршава четвртастим обликом, у који је усађена и причвршћена под правим углом двокрака железна плоча („прплица“) од двадесетак дужине и до пет сантиметара ширине. Та цела железна осовина од „бода“ до „прплице“ зове се „сенор“. Око њена горњег округлог дела лежи доњи млински камен („долнáк“), који у пречнику није никад већи од деведесет сантиметара. Над њим лежи незнатно мањи „горнáк“. Да не би зрневље жита испадало и да би осовина стајала на истоме месту, у рупу доњака је, пре навлачења његова на осовину, забијено ваљкасто и шупље дрво („кажел“) чији је отвор право лежиште „сенора“. Горњак има око доњег отвора рупе исклесан простор у свим размерама „прплице“ (сем што је мало дубљи), тако да једно у другом лежи чврсто, без померања. Оба камена су на својим додирним површинама избраздана зракасто као и код осталих млинова. Око доњака и потом више у једном правцу је направљен правоугаоничан дашчани ковчег који има свој мучњак („под“), у ком обично стоји дрвена лопата за захватање брашна. Над горњаком је на четири усправне и четири положене гредице стављен кош („кошар“), који може да прими од деведесет до сто двадесет килограма жита. С доњег малог отвора коша жито најпре пада у „кутлицу“ („кутлица“), чији се отвор сужава и у благом нагибу стоји над рупом горњака. С горњег дела „кутлице“ полази округла дрвена пречка која се продужава у једном правцу и на том крају држи чегртаљку („крéче“), која косо силази и додирује врхом горњу храпаву површину камена. „Кутлица“ се такође затеже канапом („врв“, „врвтá“) и дрвеним клином ради подизања и спуштања, тојест лакшег и бржег отицања зрневља. На левој страни мучњака је обично крак за подизање „бабе“ (видети цртеж 4). Удесно од тога целог уређаја за млевење је у смојмировској сувачи велики „амбáр“ за жито.

Дрвени делови смојмировске и робовске суваче су од буковине осим вретена кола које може бити и од борова дебла („од брица“, например у Смојмирову). Млинско камење се доноси из оближњега Негрева или из мало даље Винице, за чије се производе каже да су врло добри. Неки су доносили камење и из Кратова, јер су га сматрали најбољим. Сви делови малешевских сувача имају лепу спољашност.

Малешевске суваче је покретала разна домаћа стока за вучу: коњи, мазге („мулћи“) или волови. Прве две врсте животиња су се

упрезале за „штрангу“ „потеглице“ помоћу кожног оглава („амут”), а последње већином помоћу ужади за јарам о врату. Лазо Мавровски из Смојмирова је имао две мазге, па је наизменично употребљавао једну од јутра до подне а другу до мрака. Никола Јанчоски из Робова је презао слепога коња, а Ђорђи Крстовски из Владимирова вола.

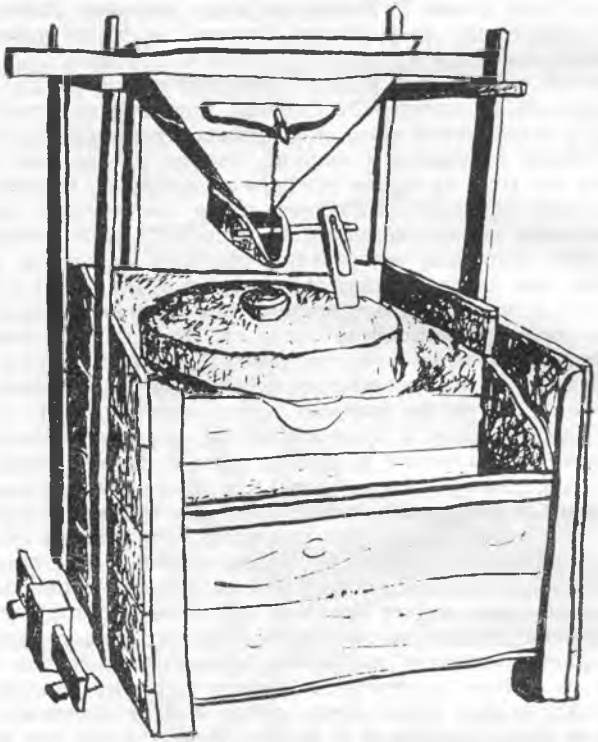

Цртеж 4. Млински уређај смојмировске суваче

Запрези су спочетка увек биле везиване очи да се не би од кружног обртања онесвестила и пала. Кола тих сувача су се такође окретала улево (у народу је то опет „надесно“) а горњи камен млинског уређаја се вртео удесно, тојест у правцу кретања казаљке на часовнику. Ситније и крупније мливо се добијало спуштањем и подизањем горњег камена и „вретенцета“ помоћу „бабе“ и „стојаљке“, под чије су се кракове по потреби подметали на ослонац над подом плочасти дрвени клинови („клѐчици“).

Због одвојености доњег одељења суваче од горњега, мливо је увек било заштићено од нечистоће коју је стварала запрега за време окретања кола. Незгода је могла бити само у томе што је једно лице увек морало да буде у доњем одељењу ради вођења или терања ненавикнуте запреге.

Малешевски сувачари су млели жито само својом запрегом и за рад су узимали око седам делова на сто ока или килограма ушура

или ујма („ујем"). Зими је ујам био и мањи (до пет) а лети и већи (некад и десет). Изузетно је могао власник жита употребити своју запрегу, али је количина ујма остајала скоро увек иста.

Од помоћних оруђа за рад сувача су малешевски власници употребљавали ове дрвене предмете: „лопàтку" за захватање брашна из мучњака, округлу полугу („лост") за дизање горњака, облицу („валуга") за котрљање камена до мучњака и ослонац („магàре") за камен од две даске са попречним летвама. Горњак се дизао постепено: прво би се увукло једно тање длето („глето"), па друго дебље, затим се подметала полуга у рупу и гурао њен слободни крак у правцу од зева. Кад се створи већи зев, у њ се убаци облица и по њој довала до „магарета" које се стављало у мучњак. Ту се полугом искоси тако да се слободно могу клепати оба камена. Клепање („ковàње") камења се врши посебним кривим и оштрим чекићем („воденчàрски чук за ковàње"). За поправку и израду нових дрвених делова сувача и у Малешеву се употребљавају секира, тесла, пила и сврдао. Тесла је приручно оруђе за дотеривање делова и прављење клинова („клинчèта", „клечици"). Трење на местима обртања и додира се смањивало подмазивањем катраном или сапуном, а често и машћу.

Прву сувачу у Малешеву је имао Ђорђи Ђорђовски у Смојмирову осамдесетих година прошлог века. Њу нису запамтили данашњи мештани који имају до седамдесет година и не знају ко ју је саградио[19]. Остале сувače у Смојмирову и Робову су направили браћа Лазо и Глигур Мавровски из Смојмирова. Најпре ју је у свом селу израдио Лазо уз учешће свога брата. Лазо је за време служења војнога рока у Великој Кикинди и другим градовима у Банату видео тамошње сувače. Његови укућани кажу да им је одатле писао да ће у своме селу направити такав млин. И кад се ослободио војне дужности, он је године 1932 остварио своју намеру, али се више ослањао на казивање старијих људи о изгледу сувače Ђорђовског. Глигур се том приликом научио тако добро да је наредне године саградио сувачу Николи Јанчовском у Робову, која се и данас може малим поправкама оспособити за рад. Глигур је потом направио сувачу у своме родном месту и Миту Спенџарском, који ју је употребљавао све до 1937, кад га је повредио његов коњ, после чега су је његови укућани покварили. Он је око године 1935 закључио уговор с Кушевцима из Тработивишта у суседноме Пијанецу да им за три хиљаде динара изради сувачу, али се погодба није остварила што власник није успео да набави све потребне предмете за њу. Од тога се времена нико није јављао са жељом да му направи такву врсту млина. Једне године је у доколици направио малу сувачу, коју и данас чува у својој кући у Смојмирову као успомену на рад у млађим годинама. Последњу сувачу је саградио Ђорђи Крстовски Американац („Америкàнецо") у Владимирову с јесени 1935, па је на њу спровео и влачару за вуну.

Узрок грађењу сувача у Малешеву је био, као и у селима северозападно од Светога Николе, на првоме месту оскудица у води за рад поточара преко лета. Недостатак се воде особито осећа у то доба године у свим селима сем у Берову и Пехчеву, која су до 1912 била више или мање насељена мухамеданским становништвом које се издавало за Турке. Мали број њихових воденица и осталих у доњем току Брегалнице није могао да задовољи потребе Малешеваца за мле-

вењем. Тај недостатак делом и данас чини да се суваче још чувају и кашто употребљавају за време суше и мраза.

У западним селима Славишта се говори да сувача још има у Сушову, селу северно од Куманова, у планинским странама Рујена, али о њима научни свет још ништа не зна.

С обзиром на то што ми није познато да у науци има помена о сувачама у околини Солуна, тешко је тврдити да ли су данашње суваче у селима северозападно од Светога Николе на Овчем Пољу сличне својим узорима. Може се само поверовати да су те јужномакедонске суваче биле (или јесу, уколико их још има) много ближе, ако не и истоветне с негдашњим крушичким сувачама и таквим млиновима из суседних села, тојест, с уздигнутим колом и вишим уређајем за млевење. Ако се малешевске „воденице на кон" упореде са банатским сувачама[20], запажа се да су месни израђивачи знатно изменили своје творевине, особито у паоцима кола и у млинском уређају. Скоро сви њихови делови имају и посебна имена и месни, малешевски нагласак. Због тих се разлика може слободно говорити о два *македонска* облика сувача.

Снимак 10. Глигур Мавровски из Смојмирова, градилац сувача

Казивање израђивача сувача у селима северозападно од Светога Николе и у Малешеву и народна имена за те врсте млинова („коњски *воденици*" и „*воденици* на кон", иако их *вода* не покреће) јасно сведоче да њихова старина није велика и да нису настале на тлу данашње Народне Републике Македоније. Решењу питања о њихову пореклу могли би помоћи исцрпнији подаци о сувачама из околине Солуна.

Бранислав Русић

НАПОМЕНЕ

[1]) Припадала је Димку Мацарском.

[2]) Својина Анта Дузенског и Лаза Шоша.

[3]) Власници су били Мане Николчевски, Малин Радевски и Димитрија Димевски, који ју је запустио („баталил"), те је изложена квару и пре 1940 год.

[4]) Биле су својина Јована Макавејског, Стојана и Мила Шутевског, Блажа и Манасије Чорапине, Анђелка Мишковског, Коста Меча и Арса и Алекса Павлешенковског.

[5]) Оне припадају Трајку, Игњату и Арсету Дупкару, Стојану Ћијевском, Лазу Павлеском, Јовану Чаршамовском, Тодету и Панзу Белчевском, Дилету, Ванету, Велку и Денку Пикевском, Филипу Колевском, Тодету Домазетовском, Панзу Убавелевском, Ђорђији Ђечевском и још петорици других.

[6]) Власници су Тодос Кралев Чутурински, Јаћим Доневски, Стевко Паневски, Коле Мутавџијовски, Марко Мишевски и Пано Димитријов Бегот.

[7]) Имали у их Нецо, Доне и Саравин Чутурински, Марко Крпевски и Доне Грнчарски.

[8]) Стевка и његова сина Донета Домазетовског, Косте и сина Милоша Речковског, Јована Петковског и недавно преминулог Ђелета Брдичина.

[9]) Темелка Цигеранског, Колета Чолаковског, Лаза Руменинског, Јордана Чистевског, Стојчета Црн-Нацевског и једног од Петковаца.

[10]) Иља Каракашевског, Смилета Цаковског, Донета Пангурског, Тосета Контравеца, Трајана Паневског, Донета Мусевског и Тосета Калинског.

[11]) Петрета Ћипевског и Гонета и Лаћета Тосевског.

[12]) Видети сувачу Тодоса Чутуринског у Трстенику, снимак 1.

[13]) Припадала Донету Мусевском.

[14]) Миленко Филиповић: „Обичаји и веровања у Скопској Котлини" — Српски етнографски зборник LIV (Београд 1939), 339.

[15]) Две су биле својина Ђорђија Ђорђовског и Мита Спенцарског.

[16]) Својина Ђорђија Крстовског „Американеца".

[17]) Припадала породици Лаза Мавровског, који је око 1933 умро у својој тридесет и трећој години.

[18]) Њен је власник био Никола Јанчовски.

[19]) О Ђорђију се зна да је био сеоски кројач („терзија"). Говори се да је шио одела и за време рада суваче: седео је око вретена и чувао прут којим је по потреби шибао запрегу кад би успорила ход или престала да обрће коло. И он је у млађим годинама радио у околини Солуна.

[20]) Видети у Гласнику Етнографског музеја у Београду X (1935), 116 до 118 (Никола Зега: „О сувачама у Банату").

MOULINS A CHEVAL EN MACEDOINE

Après avoir exposé les origines et l'évolution des moulins à cheval, existants encore dans certaines régions de la Macédoine, l'auteur donne la description détaillée de ces moulins mêmes et de leur fonctionnement.

Branislav Rusić

HORSE-MILLS IN MACEDONIA

The existence of horse-mills in Macedonia was so far unknown to the science. It was due to the fact that they occur in two of its districts only, which are either mountainous or lying outside the principal roads: to the north-west of the locality Sveti Nikole, on the margin of the basin Ovče Polje and in the region of Maleševo, i.e. in the eastern part of the People's Republic of Macedonia. In the first of the above mentioned districts horse-mills occur today in four villages (Krušica, Trstenik, Divlje and Prevod) and they existed also in four others (Sušica, Pavlešenci, Malino and Džidimirci). They are most numerous at Krušica (21 in the course of 1955). The first horse-mill was constructed in this village in the forties of the XIXth century. It was built by Kole Dupkar who had seen horse-mills somewhere in the neighbourhood of Salonique and began to construct them also in his native village. He transmitted his trade to his son and his grandson, Trajko Dupkar (Fig. 8) actually an old man of 80. Trajko has made most horse-mills in his own as well as in the neighbouring villages.

The horse-mills of today consist of two main parts: the wheel and the grinding appliance. The wheel of the horse-mill of Krušica is similar to the clockwork wheel, but instead of spokes, it has four double crosses. The fore- and backshaft for the draught-horse are fixed into its rod. The cogs of the wheel (from 92 to 126) enter into the little wheel in form of the hut which has only a few (5 to 7) projections and grooves instead of cogs. This part has its metal axle whose upper part overtops the lower mill-stone resting firmly against the upper stone. The stones are surrounded by a square wooden fence and in one corner there is a deeper space for receiving flour. A wooden box which holds grains to be ground, called koš, is situated over the upper stone. When the horse is put to the mill and driven to the left, the smaller wheel and the upper stone revolve in opposite directions almost twenty times faster. During the revolving, owing to the concussion of the wooden box the grains fall into the hole of the upper mill-stone and are ground between both stones (see forms and parts on Fig. 1—7, and Sketches 1 and 2). The older horse-mills in the above mentioned villages

differed to a certain degree from these of the present day. Their big wheel was situated on the upper part of the rod (as if the modern wheel changed its position for 180° in vertical direction) and the little wheel was also rather high, propped by thick beams. The grinding appliance (mill-stones and wooden box with grain) was either raised or situated on the first floor of the building. They were resembling the actual horse-mills in the region of Maleševo, occuring in two villages (Smojmirovo and Robovo); in former times they were to be found in another village (Vladimirovo). The horse-mills of Maleševo are bigger than those of Krušica. These two kinds of horse-mills differ between them even in names of their different parts (see Fig. 9 and Sketches 3 and 4). The first horse-mill of Maleševo was built in the seventies of the last century, most probably under the influence of horse-mills in the neighbourhood of Salonique. The rest of them were constructed about 1930. They were built for the most part by the brothers Mavrovski of Smojmirovo (one of them represented in the Fig. 10), under the influence of the horse-mills from the region of Banat and of the first local horse-mills. The real origine of Macedonian horse-mills cannot be treated of, until sufficient information on the aspect of horse-mills from the vicinity of Salonique has been gathered.

The causes of building the horse-mills both in the neighbourhood of Sveti Nikole and in Maleševo are twofold: the lack of water for water-mills in these villages and their surroundings and the difficulties the Orthodox Macedonians met with in trying to get their turn in water-mills of more distant localities, which during the Turkish rule, were grinding chiefly for the Turks. The villagers say therefore that the horse-mills are only a »makeshift«. They are still used, particularly during the winter when the roads are muddy and the pack-animals can hardly move under the burden on the road to the distant water-mills. Their number is gradually decreasing as the causes which created and maintained them disappear.

Branislav Rusić

Phot. 1. Exterior of the horse-mill of Todos Kralev Čuturinski at Trstenik
Phot. 2. Interior of the horse-mill of Todos Čuturinski at Trstenik
Phot. 3. Interior of the horse-mill at Krušica
Phot. 4. Part of the wheel and »poteglo« with the yoke
Phot. 5. Wheel and grinding appliance
Phot. 6. Grinding appliance
Phot. 7. Method of fastening the wheel and other parts of the grinding appliance to the shaft.
Phot. 8. Trajko Kitanov Dupkar of Krušica, constructor of horse-mills in the surroundings of his village
Phot. 9. Exterior of the horse-mill of Lazar Mavrovski at Smojmirovo
Phot. 10. Gligur Mavrovski of Smojmirovo, constructor of horse-mills.

Sk. 1. Two fellies of the wheels in horse-mills at Krušica
Sk. 2. Different parts of the horse-mills at Krušica
Sk. 3. Wheel and »vretence« (small shaft) of the horse-mill at Smojmir
Sk. 4. Grinding appliance of the horse-mill at Smojmir

ОПАНЦИ И ОПАНЧАРСКИ ЗАНАТ У СРБИЈИ С ОСВРТОМ НА МУЗЕЈСКЕ ЗБИРКЕ

Иако је народна ношња одувек привлачила пажњу наших и страних путописаца и стручњака, те се о њој до данас доста писало, ипак има њених делова, и то веома архаичних, који су били занемарени и о којима се мало зна у односу на фактографске податке о нашој народној ношњи уопште.

Овај важни део народне ношње — обућа, односно опанци — обично су само помињани уз описе и обраду осталих делова народне ношње и сем мањих прилога скоријег датума, може се рећи да су подаци о њима веома оскудни, што отежава исцрпнију обраду.

Пратећи најраније писане изворе као и оне доцнијег датума, ликовне изворе, слике и цртеже из средине XIX века, укључујући одећу са средњовековних фресака, савремена испитивања на терену и материјал музејских збирки, добиће се делимична слика народне обуће код нас, њене израде, развоја и промена насталих на њој током времена.

Нема довољно уверљивих података који би били толико поуздани да би могли дати тачну слику народне ношње из ранијих времена. Подаци су о њој различите природе и различите вредности, а углавном из времена кад се односе на ношњу и обућу народних старешина и великодостојника а мање на народну одећу и обућу.

О нашој народној обући у старини, старој словенској обући, Нидерле је на основу историских извора, археолошких података, иконографског материјала, најстаријих црквених илустрованих рукописа и других словенских и туђих рукописа закључио да је Обувь опште словенски назив за обућу и да је код старих Словена била у виду најстаријих опанака какви се доцније носе код карпатских и балканских Словена. Поред старе словенске обуће, опанака прављених од сирове коже, која се делимично именом и обликом сачувала до данашњих дана, стари Словени су носили обућу плетену од лике, звану „лапат", „лапце" или „лапти"[1]. У Украјини се зову „личаки". Обликом су исти као и прости опанак од пресне коже. Личином су везивани око листова ногу. Плету се од пете, а код Белоруса се плету од прста (сл. 1). За време кише и влаге лапте се привезују на дрвене дашчице — „колодки" — из два дела да би се нога заштитила од додира са земљом[2] (сл. 2).

Слична обућа плетена од лике и ширих трака огуљене танке коре с ликом, звана „везоваки", плете се код нас и данас као сезонска обућа у Подравини. Овакву обућу носе и угрофински народи у сливу Волге.[3]

И према каснијим подацима Западни Словени носе обућу прављену од лике и сирове коже, а зову је: „dsherej",, „zrew", „zriwej",

„trzewiki“ и „strewice“, што је означавало народну обућу за разлику од племићке прављене од црвене коже у облику ципела и чизама.[4]

Великоруси ту обућу називају „поршни“, „струсни“. У Украјини се звала „моршенци“, „постоли“ и „ходаки“, а прављена је од коже ситних животиња. Око ногу се ова обућа везивала врвцама око два метра дугим званим „оборе“ или „оборка“ (код Белоруса) и „волока“ (код Украјинаца).[5]

Костржевски је касније, на основу археолошких налаза у Гњезну, у Пољској, утврдио две врсте најпри-

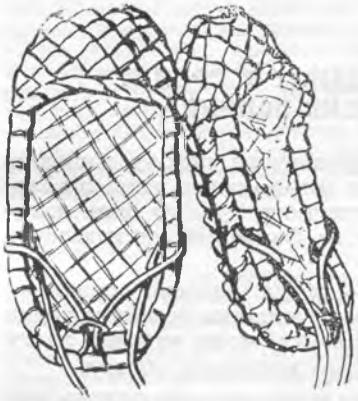

Сл. 1. Лапти, стари словенски опанци плетени од лике

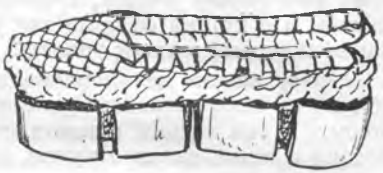

Сл. 2. Лапти или личаки на дрвеним дашчицама

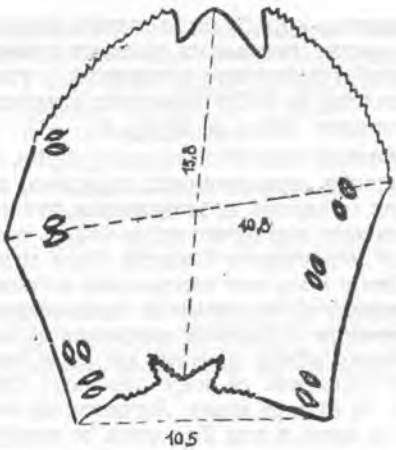

Сл. 3. Ходаки, пољски опанци с кројем

митивније обуће из времена VШ и XI века. То су „chodaki“ и „strewice“.[6]

Ходаки су рађени из једног дела коже, односно из једног парчета, док су strewice из два-три дела коже. Ходаки одговарају данашњим опанцима планинских крајева Пољске[7] (сл. 3).

Ова пољска обућа слична је нашим опанцима прављеним од пресне коже са разликом у шивењу врха опанака. Шав на врху пољских опанака иде између палца и другог прста на нози, док се код наших опанака ове врсте врх шије изнад средњег прста и формира се на средини опанка (сл. 4). Опанак се може обути на леву и на десну ногу, док се код пољских опанака шавом одређује опанак за леву и десну ногу. Опанци из Гњезна имају уставри изрезе са стране и око прста, што помаже да се обућа формира посебно за једну и за другу ногу.[8]

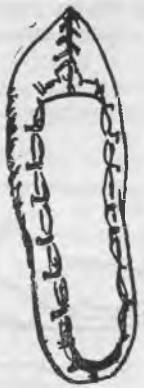

Сл. 4. Наши пресни опанци

Источни Словени (Руси) обавијали су ноге грубим сукном до колена а стопало су штитили парчетом неучињене коже и привезивали га за ногу ликом око чланака или око листова. Исту обућу су носили и становници јужних степа — донски Козаци, Калмици и Татари.[9]

Значајни подаци о народној обући код нас су из доба римско-илирских ратова, где су опанци са преплетеним лицем на илирским заробљеницима веома јасно приказани на рељефној плочи из Гардуна (заселак код Сиња) нађеној код Бишћа.[10]

И Хернес је на једној старој преримској илирској плочи нађеној у селу Рибићу код Бишћа препознао праве преплетене опанке, што би могло потврдити да је и обућа старих Илира била слична са донетом обућом варварских народа.[11]

О обући старих Јужних Словена постоји само једна вест од Константина Порфирогенита из X века, у којој се каже да се Срби по ромејском језику зову робови, а одатле се србуља зове ропска обућа уопште, а чревљари они што носе ту јадну и бедну обућу.[12]

Средњовековна обична обућа назива се у хиландарско-студеничком Типику „обоушта" а у грбљанском тексту папьочь.[13]

Података о нашој средњовековној ношњи нема много, а уколико их има, недовољни су. У то време се много већа пажња обраћала на скупоцену и богату ношњу племића и великодостојника иако је у њиховој ношњи тада било хаљетака узетих из народа.

На средњовековним претставама владаоца могу се констатовати трагови народне ношње. На старој далматинској пластици је споменик ове врсте: лик краља на крстионици сплитске катедрале. Иако је било спорно питање који је краљ приказан, франачки или хрватски, тачно је да он поред других делова народне ношње носи опанке са каишима обмотаним око листова ногу.[14]

Код Словенаца има података о обући из XIII века, и то у опису ношње корушког војводе приликом устоличења на Госпосветском Пољу. Том приликом је био обичај да немачки војвода обуче словеначко одело и преузме власт од народа уз одређене церемоније тога чина. У том опису се поред гаћа и кошуље помињу опанци привезани каишима за листове као на рељефу непознатог краља у сплитској крстионици.[15]

Средњовековна народна обућа код Срба може се пратити на фрескама наших манастира. Претпоставља се да је пастирска ношња с обућом тога времена одговарала ношњи земљорадничког становништва.

На пастиру са живописа манастира Студенице[16] (сл. 5) ноге су обувене у комад коже која покрива стопало а на странама се клинасто сужава према чланцима ноге. Прсти су слободни као и пета. Провученим врвцама или опутом обућа се везује око чланака на нози. Оваква обућа потсећа на најстарију обућу Персије и Египта, на којој су се стране опанака развиле пре од покривања прста и пете (сл. 6).

Сл. 5. Пастирска обућа с фреске у манастиру Студеници

Сл. 6. Стара египатска обућа из VII века пре наше ере

Сл. 7. Пастирска обућа са живописа пећке Патријаршије

Сл. 8. Пастирска обућа са живописа из Градца

Пастирска обућа са живописа из пећке Патријаршије (сл. 7) као и пастирска обућа са живописа из Градца[17] (сл. 8) има облик пресног опанка каснијег датума. По Јиречеку, у народној ношњи Срба много којечега потиче из раног Средњег века: „уз домаће чупаво сукно, бело или сиво, ређе црно, сељаци и пастири су носили на ногама опанке тј. комад свињске коже или кравље, причвршћене за ногу ременима.“[18] Или „у Средњем веку сељаци и пастири носили су на ногама опанке — opinze — paria opancharum од свињске и воловске коже, који се и данас носе свуда на Балканском Полуострву.“[19]

Много више писаних података, ликовних извора, архивских докумената, бележака наших и страних путописаца и др. података о нашој народној обући има из времена Првог српског устанка и ближе прошлости. У то време опанак се носио у селу и граду, а и војска и њени вођи из Устанка носили су опанке.

Студија Павла Васића о српској ношњи за време Првог устанка обухватила је и народну обућу. Из приложених цртежа рађеним по бакрорезу може се одредити и обућа тога времена.

Опанци које носе Срби „фрајкори" из 1793 г. (сл. 9), према описима савременика, по бакрорезу Вурмзера[20], одговарају нашем врнчаном опанку просте израде.

Опанак српског сељака из 1800 године, према бакрорезу Ц. Х. Г. Гајслера[21] (сл. 10), сличан је опанцима од пресне коже с преплетеним врвцама какав се и данас носи у планинским селима Источне Србије.

Обућа српског граничара из 1742 г. по бакрорезу М. Енглбрехта[22] (сл. 11), одговара најстаријем облику пресног опанка на коме је стопало покривено кожом и причвршћено плетеним врв-

Сл. 9. Опанак српског фрајкора 1793 године

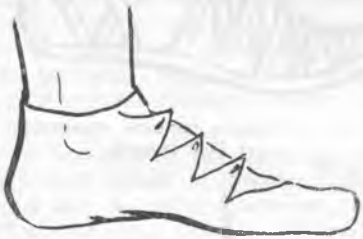

Сл. 10. Опанак сељака из 1800 године

цама за ногу, какви се и данас могу видети на Космету. Опанак војника из Првог српског устанка дубљи је и има формиран врх као и опанак који носи Карађорђе 1806 г.[23] (сл. 12).

Истог су облика и опанци жене и пастира из 1800 и 1826 г. (сл. 13 и 14; по бакрорезу Григорија Х. Ј. Вујића рађеном за „Путешествије по Сербији"[24], [25].

У својим забелешкама са путовања по Србији 1829 г. Ото Дубислав Пирх каже да су опанци „са ободом широким по два прста са каишима који се омотавају око ноге и то до чланака густо а даље у великим размацима".[26] Овде је под ободом вероватно мислио на висину страна изнад стопала.

Према подацима из литературе и према примерцима народне обуће из музејских збирки и испитивањима на терену види се да је основни тип наше народне обуће био опанак од пресне, неуштављене коже. Првобитно је покривано само стопало парчетом коже везаним око чланака врвцама или опутом. Првобитна заштита стопала одоздо проширила се касније на стране стопала, прсте и пету. Опанак је постао дубљи и штитио је ногу са свих страна. Плитки опанци, приближни првобитном нашем типу, скоро без задњег дела с једва повијеним странама, могу се и данас наћи у Источној Србији, на Космету и у другим крајевима.

Опанак од пресне коже је основни тип наше народне обуће и до око 1850 године и једини.

Доцније, у вези с развитком привреде у земљи, појавом и напретком опанчарског заната и вештином прераде коже, опанци су прошли своје развојне фазе од којих је свака имала временски своје одређено место. Тако је дошло до хронологије разних облика ове врсте обуће, који су произлазили један из другог, па су се међу собом

Сл. 11. Опанак српског граничара из 1742 године

Сл. 12. Опанак Карађорђа из 1806 године

Сл. 13. Опанак жене и српског пастира из 1800 године

Сл. 14. Опанак из 1826 године

и преплитали. Опанци су и мушка и женска обућа и према предњем, се могу поделити на:

1. Опанке од сирове коже, прешњаке, домаће и полузанатске,
2. Црвене опанке полуштављене, полузанатске израде,
3. Опанке ђонаше, од штављене коже, занатске израде с карактеристикама врха, преплета и ђона,
4. Капичаре од штављене коже, занатске израде и
5. Гумене опанке ручне — полузанатске, занатске и фабричке израде.

Сирови опанци — прешњаци ношени су у свима нашим крајевима. Били су углавном производ домаће радиности (сл. 4).

У разним крајевима опанци ове врсте су различито називани: „мртви“ и „сировари“ (у планинским селима Хомоља), „прости“ и

„врцани“ (у околини Пожаревца), „крвави“ (у Смољинцу и околним селима), „сегменски“ и „сејменски“ и „врцани“ (у околини Пирота), „сашивењаци“ и „кртице“ (у Западној Србији), „спуђени“ и „шиваци“ (у Гружи), „наопуђени“ (у Метохији) и „хајдучки“ (у Војводини).

У Босни се зову „путравци“. Исто име носе и у Херцеговини.[27] У Лици се зову „опутњаци“.

Назив сејменски или сегменски опанци датира од времена турског рата (1878 г.) по имену турских војника-сејмена, који су носили опанке од пресне коже, чији је врх био шивен једном опутом заједничком за шивење целога опанка, док се пре тога, у овоме крају, врх шио засебном опутом.

Сирове опанке су готово у свим крајевима израђивали мушкарци и жене, а негде и деца. Да су и деца правила опанке има података на терену а и у литератури. Описујући своје успомене Милићевић вели: „Једно јутро мени даду код куће опанке (мисли се на кожу за опанке) и парче коже за опуту. Те опанке ја ћу однети у школу, даћу баба Јеки да ми их покисели, на подне ћу их набости и начинити. У вече ћу већ бити обувен“.[28] Старији људи из села Гњилана, из околине Пирота, такође су ми потврдили да су као деца правили опанке, али обично само за себе.

Кожу за израду пресних опанака сељаци су добијали од „посека“, односно заклане стоке за зиму, а у неким крајевима Србије куповали су сељаци готову, осушену кожу за израду опанака, и то од опанчара („мутавџија“) и бакалских трговаца који су продавали сечену кожу осушену, од које су сељаци код куће правили опанке. Поред свога заната мутавџија је правио и опанке.

За израду пресних опанака продавала се и куповала у градовима, код трговаца, увезена говеђа кожа: „доминго“, „аден“, „занзибар“ и бивоља — „батавија“. Ове су коже само сушене и пресоване. Биле су веома слабе и брзо су се распадале, а опанци прављени од ње кратко су трајали.

У Далмацији је увожена „америчка“ сува говеђа кожа и стављала се у мирно море у стонском заливу да лежи осам дана. После квашења кожа се разапињала и сушила, затим секла за опанке. На овај начин кожа је постајала глатка, дебља, а опанак се није растезао и не усмрди се при ношењу. Сем тога траје трипут дуже него други пресан опанак. Оваква кожа се продавала и по Херцеговини, Лици, Далмацији, делом у Босни и Албанији.[29]

ИЗРАДА ПРЕСНИХ ОПАНАКА

Пресни опанци се израђују од нештављене свињске, говеђе и бивоље коже. Одерана кожа заклане или угинуле стоке прала се водом или се брисала крпом да би се отстранила крв. Разапињала се зими обично поред огњишта на зид. Длака се окретала према зиду а масни део споља. Разапета кожа се посипала дебелим слојем дрвеног пепела да би се сачувала од инсеката и да би пепео покупио масноћу са ње. Засипање пепелом се обнављало неколико пута. За сушење коже зими трбало је дуже времена — неколико недеља, па се стога кожа и разапињала близу огњишта. У летње доба се сушила на зиду куће, унутрашњем зиду стаје или на дворишту у заклонитијем месту. Осу-

шена кожа се стављала на суво место, обично на тавану, и секла се према потреби. Овако опремљена кожа звала се раније „ваша“ у многим крајевима Србије. И данас неки старији људи помињу то име, али се оно већ изгубило. Помена о томе имену има и у литератури. Милићевић у својим успоменама каже: „Пред Петровдан 1845 године бејаху ми се исцепали опанци. У мога оца свакад је било на тавану „ваша“ говеђих за опанке а и исечених пресних опанака. Кад се коме подеру опанци онда му се да исечена кожа за опанке и комад коже за опуту, па тај опуту окроји, кожу за опанке покисели, те их набоде и начини увече, ујутру, или на подне кад пре доспе. Тако раде сви сељаци а не само ми . . .[30]

И хајдуци су сами себи правили опанке. Народ их је називао „хајдучки“. По литератури се не може видети разлика између хајдучких и сељачких опанака, док се на терену од старијих људи дознаје да је постојала разлика. Хајдучки опанци нису имали заобљену пету него напуштено, слободно парче коже слично предњем делу опанка, тако да се по стопама није могао одредити правац кретања пошто су обе стране стопала биле исте. Риста Пророковић пишући о једном лету четовања по причању харамбаше Стојана Ковачевића, и по другим изворима, помиње хајдучке опанке. Не говори о њихову облику, али говорећи о хајдуцима наводи: „од обуће, осим оне на ногама, понијели су неки по пар а неки по два пара чарапа и назувака, а за опанке нијесу се много бринули, јер су знали да ће брзо доћи до нечијих волова, па ето и меса за јело и коже за опанке: и времена на даницима да их сами направе.“[31]

Као најлошија кожа за опанке држи се да је телећа и свињска кожа, пошто је она најслабија и најмаснија. Опанци прављени од свињске коже добри су тек после краћег ношења, док се „испосте“, односно док им земља попије маст.

Најбоља кожа за опанке је с леђа било свињска било говеђа и од ње се обично секу опанци за домаћина а после њега за другу одраслу чељад. За дечје опанке узима се кожа с трбуха, звана „трбушина“ или „потрбушина“, пошто је она слабија и мање трајна. Кожа се сече „уздуж“, лево и десно, од средине леђа пошто се тада опанци не грче и не скупљају.

У Косаници у Србији обичај је код становништва које је пресељено из Црне Горе и Херцеговине да прави опанке од говеђе и свињске оглавине. Обично се свињска оглавина употребљава за израду опанака за децу, док се говеђа оглавина употребљава већином за израду опанака за старије, особито за оне који много пешаче, за пастире и раднике у пољу. Сматра се да су опанци начињени од говеђе оглавине веома трајни.

Код Црногораца и Херцеговаца у Косаници, пресељених из матице после ратова од 1876 до 1878 г., обичај је да се праве опанци од говеђе коже за јесен и зиму, док се опанци од свињске коже праве упролеће и улето. Свињски опанци се носе док је суво време. Исто тако се сматра да је за време летње сезоне боље оставити што више длака на опанцима, пошто такви опанци дуже трају. У зимско пак доба држи се да то није много практично јер такви опанци покупе већу количину влаге и блата те брже труну.[31a]

Кад се кожа отсече и приступи прављењу опанака прво се на отсеченом парчету коже „заокружи“ нога ексером или ножићем. Кожа

се остави мало дужа него што је обележена. На предњем делу се засече врх. У Метохији врх се не засеца него се кожа само прикупи и шије. Са скројеног парчета коже скида се длака стаклом или бритвицом, а затим се „набада“ или „дупљи“, просецају се рупе. Набадање опанка почиње увек с врха и завршава се у неким крајевима на пети а негде поново код врха. У неким крајевима Источне Србије, у околини Пирота, Гњилана и Зајечара, предњи део опанака има много више набода него са страна и за петом. Рупе се засецају двојако: на врху и предњем делу опанка засеци су положени а са страна и према пети усправни (сл. 15). Ово се ради да би се добили набори на предњем делу опанка и „олучићи“ између њих (сл. 16). Ако се жели што

Сл. 15 Крој пресног опанка

Сл. 16. Пресни опанак са „олучићима“

више набора — „борћи“ — (Ист. Србија), опанак се мора гушће набости. Ово се ради за свечаније прилике и на опанцима које носе млађе особе.

После набадања кожа се ставља у воду да се покисели. Негде је то само обична хладна вода а негде топла с примесом модре галице (Метохија). Кад се кожа раскваси и омекша, опанак се „опути“ — „шије“ (ужички крај), „омеће“ (Западна Србија), „околомићује“ (Рашка и Чачак), „провира“ (околина Пирота), „коломати“ (Црна Гора).

Да би се опанак „сашио“, потребно је одмерити опуту два пута дужу од дужине самог опанка. У многим крајевима Србије врх се шије засебно комадићем опуте, а у неким деловима Ист. Србије и Метохије шије се цео опанак једном опутом. Опута се провлачи кроз набодене рупе: „набоде“, (Ист. Србија), „врнче“ (Западна Србија) и „љуке“ (Војводина). Кроз „дретве“ и „жапке“ кожа се притеже опутом према нози да би се добио жељени облик и формирао отвор за ногу.

У Западној Србији и Војводини, а делом и у Космету, опанак је био без бора у предњем делу, а ситни убори створени стезањем опуте били су подједнако распоређени. Описујући живот Срба сељака Милићевић каже: „Опанци су најлепши за око и најлакши за ногу шумадиски преплетени прешњаци, које сами сељаци граде. Нису ружни ни они у чачанској и ужичкој — ван Шумадије. Преко Мораве на исток опанци су прости на рогаљ, сашивени опутом а некада и врпцом, и нису лепи за око . . .“[32]

И данас се пресни опанак домаће израде задржао у Западној Србији у селима испод Рудника. Носе га жене и деца. Познати су под именом „шиваци“ и „кртице“ (сл. 4).

У северном делу Клисуре, ближе лесковачком пољу, прављени су опанци прешњаци са засебно ушивеним врхом. Место опуте од коже или суканих врвца, врх је шивен „телом", дебелом срменом жицом или тањом жутом металном жицом, а остали део опанка опутом.

Риста Николић је забележио да се овакви опанци нису носили нигде у другим крајевима. У Врањском Поморављу се носе сирови опанци истог облика, али су шивени са врвцама од конопље.[32a] Интересантно је напоменути да се данас у тим крајевима поред осталих опанака носе опанци од пресне коже, само је врх уместо „телом" шивен танко сеченим поливинилом у боји, обично плавим или зеленим, да би се одвојио од старог шивења. Има села у истоме крају као и у Хомољу где се цео опанак опути поливинилом — „најлоном" у боји било да је од пресне коже или од тање гуме направљен.

Војводина је носила два типа пресних опанака. Једноставнији и простији су били пастирски опанци од сирове коже, плитки, с каишима од опуте, или „стреке" (врвце). На њима су биле набодене рупе, „љуке", и кроз њих провучена опута — стрека. Затезањем стреке — опуте — формирао се облик опанка. На овим опанцима није било наглашеног врха. Војници, пандури, граничари и други носили су опанке од сирове коже, али спреда врнчане, с мањим повијеним врхом нагоре. Опанци су били слични онима какве носе Херцеговци, Црногорци, Далматинци и др. (У Монографији Чонградске жупаније Жилински је дао уз текст две слике српских граничара с потиске војне границе из средине XVIII века. Уз ношњу је приказан и опанак од сирове коже с врнчаницама, а на слици се јасно виде детаљи опанка с повијеним врхом нагоре, према унутрашњој страни.[33] Исте опанке носе и Тренкови пандури, затим пешаци и коњаници према описима Вл. Белића и приложеним илустрацијама тога времена.[34] Иста врста обуће као што су пастирски опанци, само од учињене коже, ношена је у Војводини у другој половини XIX века. То су „откривени" опанци с каишима уз „биркавце", тј. кожну обућу облика чизама, без ђона, преко које су се називали ти опанци.[35]

У Метохији, Црној Гори, Далмацији, Херцеговини, Босни и на острвима праве се пресни „врнчани" опанци. Ова врста опанака има на свом предњем делу — „образу" — много премета — врнчаница — од „шпага" или „сицима" — пресуке од куповног белог памука. Врнчанице или „врзмаче" везују леву и десну страну опанка и иду паралелно једна за другом у једнаким размацима од прстију ка отвору опанка. Преко врнчаница кроз средину провлачи се „преплет" од шпага или сицима који иде изнад и испод врнчаница у неколико редова (сл. 17, Инв. бр. 14665, сл. 18 и 19, Инв. бр. 21791).

Врнчани опанци се „врнчају" на дрвеном калупу — „опанчару" — који израђују укућани. Често је опанчар украшен урезаним геометриским орнаменталним мотивима. На некима су усечени зарези који означавају место за постављање врнчаница и размак међу њима, чиме је преплитање опанака олакшано (сл. 20). Опанчар је један за леву и десну ногу. У Метохији и Црној Гори он се чува на одређеном месту.

Врнчани опанци у Босни били су код богатих преплетени свиленим врнчаницама место опуте и сицима. По опанцима са свиленим врнчаницама били су познати момци из села Веле, на путу Сарајево — Травник, у близини села Раковице. Овде је, према причи, била

богата породица Аделовића и из ње су момци одлазили у Раковицу сваког петка на пазар, и то у опанцима исплетеним свиленим врнчаницама. Овакве опанке носили су богаташки момци и других села Босне за разлику од сиромашних који су их носили од памучног сицима.[36]

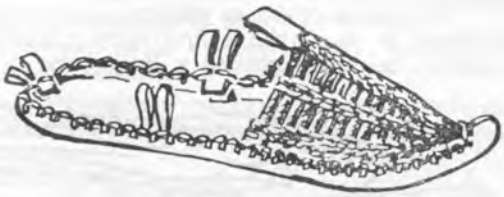

Сл. 17. Старији врнчани опанак из Метохије

У околини Пожаревца пресни опанак се својим обликом пренео у занатску израду и опанчари израђују од штављене коже опанке исте као што су сирови. Они су задржали и име „врнцани". Опанчари у Пожаревцу почели су их израђивати ради „Пироћанаца" и „Нишлија" — сељака из околине Пирота и Ниша, који су у околини Пожаревца запослени на цигланама и који не купују другу врсту опанака. Ови су опанци подесни за ношење. Не притежу се каишима. Још лакше се изувају и на орању се брзо и лако из њих истреса земља. Мали једва наговештени врх омогућава кретање кроз коров и „стрњике". Зато је ова врста опанка омиљена и код сељака из околине Пожаревца. На тај начин је пресни опанак у овоме крају продужио свој век у занатској изради и у великој је употреби поред друге врсте опанака занатске израде (сл. 21).

Сл. 18. Новији врнчани опанак

Сл. 19. Врнчани опанак са запетком — лесицом

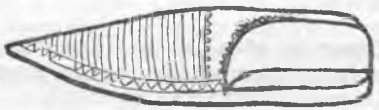

Сл. 20. „Опанчар", калуп за врнчање

У неким селима Источне Србије прављени су између два рата 1912 и 1918 г., у облику сировог опанка, гвоздени опанци. У збирци обуће у Етнографском Музеју имају два пара оваквих опанака, оба из села Јабуковца (И. бр. 19966 и 19967). Направљени су од гвожђа. Железна плоча је резана у облику правоугаоника. Два су предња угла, код прста, заврнута навише. Око целе ивице, изузев око пете,

провучена је жица која чини петље кроз које се провлачи кожна опута, којом се опанак причвршћује за ногу. Један пар опанака има на табанима прикуцане клинце. Ношени су 1912 г. и било их је и у другим суседним селима (сл. 22).

И дрвена обућа се радила по угледу на сирови опанак. Употребљавала се око куће и при раду у башти, затим за рад у стајама. Особито се много носила у Војводини, где су је израђивали Немци.

Сл. 21. „Брнцан", опанак занатске израде од штављене коже облика пресног опанка

У Србији, особито у Шумадији (И. бр. 7953) то су радили мајстори који су се бавили обрадом дрвета (сл. 23). Називају се „кломпе" или „клумпе". Данас се у Србији ретко носе.

Напред је поменуто да су опанке од пресне коже израђивали и опанчари звани „прешњари". Откупљивали су свеже коже заклане стоке од касапа и од сељака. Коже су прали на реци или у кацама или пак у „аловима" — коритима из којих се стока поји. Чистили су их од месине, солили, превијали и посипали мекињама и пепелом да би се с њих отклонила масноћа и влага. Осушене су сечене у правоугаону парчад и везиване по две заједно: у „пар" (Западна Србија), у „чифт" (ужички крај) и у „рало" (Метохија).

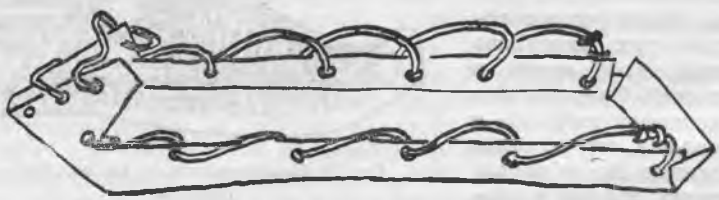

Сл. 22. Гвоздени опанак

Занат је обављан на једноставан начин и веома примитивним алатом (великом и малом даском, ковачким ножем, косом и другим.[36а])

Поред опанчарских мајстора који су радили пресне опанке у малим варошицама су и сви трговци и све занатлије одреда сушиле сирове коже и секли пресне опанке. Познато је да су и београдски трговци још средином прошлога века секли сирове коже у опанке. Од касапа су куповали коже, сушили и од њих израђивали пресне опанке те их продавали готове околним селима и сиромашном београдском становништву.

У шабачкој чаршији су отварали опанчарске радње и неки богати сељаци, потпуно неупућени у овај посао који је због велике потражње био веома уносан.[37]

У Параћину су пресне опанке 1903 г. израђивала и продавала 33 бакалина, 3 болтације, 1 абација и 1 длакар, а у Крушевцу се израдом и трговином пресних опанака бавило 50 до 60 које трговаца, које занатлија.[38]

Слично је било и у другим местима. У Нишу су трговци покушали да оснују прешњарски еснаф да би стекли право и да би осигурали израду и продају пресних опанака..

Борба између мајстора прешњара и ситних трговаца и других занатлија који су обављали опанчарски занат била је веома дуготрајна и на крају XIX века се претворила у борбу против пресног опанка.

Сл. 23. Дрвени опанак „клиспе"

У Србији је долазило неколико пута до забране ношења пресних опанака што су нездрави а и због разних протеста опанчарских еснафа вођених против трговаца. Године 1887 овој борби се придружио и Санитетски савет Србије истичући штетност ношења овог опанка и дат је званично рок да се за три месеца распродају све искројене коже за ову обућу. Због нагомилане коже у трговинама и великог броја увезених пресних кожа, намењених и изради пресног опанка, овај се рок морао одгодити и продужавао се неколико пута. Ова борба за укидање продаје кожа за прављење пресних опанака трајала је скоро десет година.[39] Иако веома штетан по здравље, јер се преко њега преносе разне сточне заразне болести као anthrax („црни пришт" или „устрел", „прострел" или „бедреница") и друге болести које проузрокује трулење нештављене коже, само пресни опанак је ношен у Србији све до око 1850 г., а до 1937 био је једина обућа на Космету. И данас се носи у многим селима Источне Србије (у звишком крају, Кучеву, Бродици, Кучајни, околини Божевца и Куле). Задржао се делом и у Стигу.

У Шумадији се носи у селима под Рудником. На Космету је и данас главна обућа, као и у многим нашим југозападним крајевима.

ОПУТА

За „шивење" или опућење опанака обично се сече од козје и овчје коже која се очисти, осоли и осуши. Скида јој се длака па се сече у круг на каише до пола сантиметра широке. Опута се истеже, „извлачи", преко чврстог предмета, обично округлог дрвета. Кваси се, „усукује", „суче" или „вртка" на вретену или дебљем пруту. Место опуте од коже употребљавају се узице „врце", „пресуке" од вуне и кострети, затим од „шпага" или „сицима", који се готови купују у трговинама.

„Врце" од кудеље и кучине квасе се при раду пљувачком, сучу прстима и пресукују на вретену два до три пута да би биле јаче. Пресукане и влажне се провлаче испод колена неколико пута да би постале глатке, „мазне". У неким крајевима опута се правила од металне жице, „тела", особито за време рата, и од обичне жице, а у новије време и од поливинила.

ЦРВЕНИ ОПАНЦИ

Сечење сирове коже у опанке постепено се претварало у опанчарски занат. Њиме су се бавили самоуки опанчари, а поред њих и ситни трговци, бакали, болтаџије и друге занатлије. То је уствари самоучки занат с којим се упоредо и постепено развијају почеци правог опанчарског заната.

По угледу на босанску израду опанака и штављење црвене коже појављује се израда црвених опанака око 1850 г., а с њима почетак опанчарског заната у Србији.

Према подацима из литературе, а и према испитивањима на терену, опанци од црвене коже израђују се прво у Ужицу, где су пренети из Босне. Ужице је у то време било познато трговачко и занатско место које је одржавало живе трговачке везе с Босном, особито са Сарајевом, преко кога је трговало стоком с Дубровником и Трстом. Живе трговачке везе доводиле су и одводиле разне занатлије, што је утицало и на опанчарски занат. У Ужицу је први почео израду црвених опанака Јово Цвијановић, Босанац из Тузле. Старији опанчари називали су ове опанке „рварски" или „арварски" и „бошњачки" опанци.[40] Касније је преовладао назив црвени опанци или „црвењаши". Израда црвених опанака захватила је крајеве у Западној Србији, прво у градовима а после у селима и постепено се ширила према областима Источне Србије. Од Ужица црвени опанак се шири у Чачак, Г. Милановац, Ваљево, Крагујевац, Шабац, Београд. И док је готово целом Западном Србијом завладао црвени опанак преношењем заната преко мајстора и продајом по вашарима, дотле је у Источној Србији и даље ношен само пресни опанак.[41]

До 1862 г. овај занат су обављали у Ужицу већином муслимани. Радили су на Липи, Мегдану и Доњој Чаршији. То је крај до Ђетине, где су били јазови за квашење кожа. У горњем делу града Слануши, Вароши и Царини и око старе и нове цркве живели су Срби и ту у то време готово и није било опанчара. После одласка Турака средином XIX века Срби преузимају овај занат потпуно. Он не опада у то време пошто се црвени опанак тражио за војску.

Сва околна места: Бајина Башта, Рогатица, Чајетина, Косјерић, Ариље и Ивањица постају чаршије и у њима се развијају занати а занатски сталеж формирају Ужичани.[42] Они у ова места доносе и опанчарски занат и израду црвених опанака.

Најстарији Срби опанчари у Ужицу крајем XIX века су: Милцо Вучковић, Јефто Виторовић, Паун Лазаревић — „кучка", Коста Вучетић, Лаза Јовановић, Лечић и др. Све до Првог светског рата су носили народна одела. Већином су били Златиборци, али је било и досељеника.

ШТАВА И ИЗРАДА ЦРВЕНИХ ОПАНАКА

Припрема и прерада коже за ову врсту опанака веома је једноставна. Говеђе коже се покиселе у бурету с водом где остају пет до шест дана. После тога се ставе у раствор креча, пепела и воде у подједнаким деловима, где стоје седам дана. Исперу се у води, очисте од длака „плочом" —, четвртастом гвозденом алатком. Заостала месина се скине „косом" (део косе с ручкама). Затим се коже „опеку" или „опале" на ватри, превуку преко пламена да би се остаци длаке

спалили. За то време се у буре сипа истуцана јовова и брезова сува кора и налива се топлом водом. На сваку кожу предвиди се по један килограм јовове или брезове коре. Коже се спусте у буре и добро се угазе ногама. Постоје у води двадесет четири часа и за то време се стално поливају врућом водом, при чему се пази да се коже не попаре. Кад коже поцрвене у води, сматра се да су уштављене. Ваде се из бурета и суше у хладу, па се „пеглају" превлачењем преко облог дрвета, равнају и истежу, а у исто време се прскају водом из уста да би се тегљење лакше обавило.

Од тако припремљене коже секу се „црвењаши". Кроје се бар за петнаест сантиметара дужи него што је дужина стопала. Ако се укроје краћи, при ношењу „иду под ногу", подвлаче се под стопало. На искројеној кожи се „бодом", једном врстом ширег шила, набоду рупе, које се другим шилом развуку да би се опута лакше провлачила при шивењу. Опанак се „околомићује" кожном опутом и ставља на калуп. На прсте се ставља „премет", широко сечена опута која

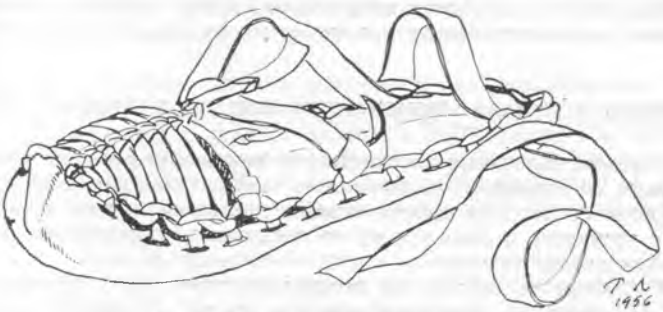

Сл. 24. Црвени опанак (црвењаш)

везује стране опанка и иде од врха прста до отвора за ногу. Кроз средину опанка, изнад и испод премета, провлачи се „преплет" — шире сечена опута, постављена до четири реда. Опанак се ради на калупу који је исти за леву и десну ногу, што значи да се и опанак може носити и на једној и на другој нози.

Израда црвених опанака је веома једноставна а ђон услед недовољног штављења груб и нераван (И. бр. 507, сл. 24).

Овако уштављен и израђен црвени опанак није био трајан, али је био нешто бољи и јачи од пресног опанка. Један пар се просечно могао носити до три месеца. Пошто се кожа штавила само по површини, то се штављени део брзо „излиже", истроши и опанак се лако после тога цепа.

И црвени опанак се лети сушио, „скврчио", а зими и на влази ширио и губио облик. За свако обување морао се мало овлажити и влажан обути ако се желело да има облик ноге.

Поред израде црвених опанака од домаће говеђе коже, прављени су и од увезених кожа које су се продавале и куповале у трговинама. То су: „хујабе", „јава" и „мадагаскар", зване „лакше" коже. За опуту су узимане такозване „египатске бистрице", коже које одговарају кожама наших ситних говеда.[43]

Поред опанчарске израде црвених опанака носила се у селима нека врста црвених опанака које су сами сељаци израђивали. Штавили су сами кожу у јововој и брезовој кори од ње кројили и шили опанке истог облика као што су били пресни, само су због штаве били црвени, јачи и лепши. Ношени су веома кратко, управо док опанчари који раде црвене опанке нису стигли и у села или се сами сељаци уз обраду имања нису обучили овоме занату. Овакви опанци црвењаши које су сами сељаци штавили нису били општа појава него су се углавном израђивали у околини Београда и неким селима Шумадије.

Црвени опанак се носио до око 1900 г. као најбољи, а одржао се много касније уз штављене опанке „ђонаше". Ради се до око 1920 године и према статистици тога времена Ужице има 25 опанчара који раде црвене опанке, Пожега 12, Крагујевац 25, Чачак 25, Краљево 20, Београд 15, Ивањица 7, Рашка 9, Куршумлија 5, Светозарево 6, Лесковац 3, Неготин 3, Алексинац 4, Параћин 6, Ћуприја 4, Свилајнац 11, Петровац 2. Многи од ових опанчара радили су већ увелико и ђоновске опанке, али нису напуштали израду црвених опанака који су поред ђоновских имали приличну прођу јер су били јевтинији.[44]

ПОЈАВА И ИЗРАДА „ЂОНОВСКИХ" ИЛИ „ШАБАЧКИХ" ОПАНАКА

Појавом солиднијих и трајнијих ђоновских опанака крајем XIX века који се израђују од штављене коже погоршао се положај мајстора који су радили црвене опанке пошто се црвени опанак потискује с тржишта и смањује му се потражња, иако он још дуго живи поред ђоновског опанка.

У Србији се опанци од штављене коже зову: „ђонаши", „грађени", (Шумадија); „приготовљени" и „носке" (Ужице); „штављенци" и „покривенци" (Ист. Србија); „мрки" и „килаши" (Пожаревац и околина); „тешки" (околина Смедерева и Гроцке). Поред ових имена у свим крајевима Србије зову се још и „шабачки". У Београдској Посавини зову се „шиљкаши".[44а]

У Шапцу је 1870 г. први почео прераду и штаву коже у шишарци Филип Митровић, папуџија. Опанчари су дотада израђивали само црвене и пресне опанке. Појавом штављеног ђона почињу се и сами интересовати за начин прераде коже у чему им много помажу и убрзавају овај рад пречански „момци" који прелазе из „прека" и штаве кожу за опанке ове врсте. Око 1885 г. почињу се већ носити опанци од штављене коже.

Из Шапца израда ђоновских опанака се преноси у Аранђеловац, Лозницу, Обреновац и Ваљево.

Први опанчар који је пренео израду ђоновских односно шабачких опанака у Аранђеловац био је Велимир Марковић — „Шапчанин". Својом израдом опанака заинтересовао је све опанчаре и све је редом учио и штављењу и изради на шабачки начин. Тако се у Аранђеловцу од 1897 до 1900 г. обучило око тридесет опанчара. Сви су имали своје радње. Најстарији аранђеловачки опанчари су били Срећко Јокић и Панта Деспотовић, затим Никодије Богојевић. Они су преко својих обучених момака пренели израду шабачких опанака у Крагујевац, Младеновац и Наталинце. Сам пак Аранђеловац снабдевао је опанцима крагујевачки, руднички, космајски, лепенички, грчжан-

ски и пола колубарског краја. Иако су опанке израђивали Крагујевац и друга околна места, ипак су сељаци сјесени долазили на коњима у Аранђеловац и односили опанке за целу своју задругу. Иако је шабачки опанак својом израдом потекао из Шапца, средиште његове израде и продаје пренело се у Аранђеловац. Ово особито после 1910 године, кад је забрањено торбарење и продаја робе по вашарима и тиме онемогућено шабачким опанчарима да своје опанке продају у другим местима.

Смедерево, Гроцка и Пожаревац раде ђоновске опанке од око 1905 г. Први мајстор у Смедереву је Сретен Марковић из села Мишевца код Смедерева. Имао је калфу из Баната који му је штавио кожу у шишарци и радио опанке по угледу на црвене али од штављене коже. Доцније се појављују „френтери", нежењени опанчари из Аранђеловца и Шапца, који раде ђоновске опанке. Већ 1912 г. ова врста опанака се тражи за војску, што је много допринело да се сељаци навикну на куповину ових опанака, чију су трајност опробали у војсци. Уб и Лазаревац су били познати по добрим опанцима. Опанчари и трговци кожом Михаило Караклаја и Драгутин Бацетић уложили су огроман капитал у израду опанака и водили развијену продају.

Из Западне Србије израда ђоновских опанака прелази полако у Источну Србију. Израда ђоновских опанака јавља се у овим крајевима тек после 1918 г., кад је опанак у рату упознат и испробан. Од овога се изузима Пожаревац с околином. Овде се опанци називају „покривењаци", али се усто провлачи име „шабачки" и „ваљевски". Рађени су с мањим изменама и већином су прављени лакши него што су шабачки и ваљевски.

Зајечар, Неготин, Књажевац имају прве опанчарске радње 1923 године, и то по три опанчара у сваком месту. У то време Шабац има 25 опанчарских радњи, Крагујевац 25, Ваљево 15, Лозница 10, Топола 6, Наталинци 6. За остала места није било статистичких података.

У 1928 г. Шабац има 36 опанчарских радњи, Ужице 26, Аранђеловац 30, Чачак 24, Крагујевац 18, Обреновац 17, Пожаревац 12, Ниш 10. Бољевац и Велико Градиште немају у то доба ни једног опанчара[45]

Према статистикама и пописима из Србије највише опанчара је било у шабачком, ваљевском, крагујевачком, чачанском и ужичком крају.[46]

Опанчарски занат у Ужицу се звао „чаругџиски", а опанчари су имали подругљиво име „курјучари". Куповали су сирове коже и „чинили" их а притом извлачили меснати део репа, „курјук", који су узимали за јело. Ужички опанчари дали су велики број момака који су отварали своје радње у Ужичкој Пожеги, Чачку, Краљеву, Крагујевцу, Ваљеву, Лозници, Шапцу и на крају на Смедеревском Ђерму у Београду.

Шабачки опанци били су познати и ван Србије. Они су израђивани и у Босни под именом „шабачки" опанци или „шабари". „У Сарајеву су се поред крајишких и сарајевских опанака правили и шабачки опанци. Овим су се послом бавили само православни. Они су имали свој засебан еснаф. Кад је настао овај еснаф и кад су се појавили ови обртници, није познато. Зна се само да је овај занат пренет из Шапца. Није их било много и били су око старе православне цркве, где их по који и данас има".[47] Поред ових података из 1935 г.

забележено је 1954 г. да опанке „шабаре“ раде опанчари у Травнику. „Носе их и Срби и Муслимани и веома су распрострањени. По причању мајстора из Травника ови су опанци донесени из Шапца и зато их зову „шабари“ у травничком крају.[48]

Из горњих података старијег и новијег датума се види да су се шабачки опанци израђивали и у Босни и под истим именом, и то не само у Сарајеву него и у Травнику, а вероватно онда и у суседним и ближим местима према Србији. Опанци ове врсте у Босни се зову „кузелаши“ или „кајишари“ за разлику од „путраваца“, нештављених опанака.

ШТАВЉЕЊЕ КОЖА ЗА ЂОНОВСКЕ ОПАНКЕ

Ђоновски опанци су израђивани од говеђе, телеће и коњске коже куповане од сељака после клања стоке и од „касапа“. Прављени су и од увезених куповних кожа званих „јава“ и „мадагаскар“, увожених из Абисиније и С. Катарине (на Јави), затим „калупара“ — „американки“ — калупљених кожа из Америке. Ове су коже увожене суве и нештављене, углавном за ђонове опанака. Те готове коже су куповали опанчари од трговаца кожом у Београду: Спасића, Стаменковића, Крстића, Гавре Коена, Поп-Митића, Шаиновића и др. Опанчари мајстори су плаћали коже готовим новцем а почетницима су даване „на почек“ — кредит, уз гарантију старијих мајстора.

Коже су се штавиле у храстовој шишарци, рују и смрчевој кори.

У Србији је било старих храстових шума богатих шишарком. Оне су пре појаве ђоновских опанака биле извозни артикал у Србији за добијање танина. Појавом ђоновских опанака шишарка се није више извозила него се поред шишарке из Србије узимала увозна шишарка из Славоније и Хрватске, па из Грчке и Румуније.[49] Одеране коже се држе у води седам дана. Затим се стављају у „цистерне“ или „сепије“, дрвене посуде укопане у земљу са запремином од 500 до 1000 литара. Сепије се обично напуне водом до половине, а дода се једнак део пепела и негашеног креча. На сепију од 1000 литара додаје се 100 кг негашеног креча и 100 кг пепела. Вода се меша „грналом“, дугачком мотком која се завршава четвртастом дашчицом — „табаном“. Кад се добро измеша, дода се још мало воде и у „цеђ“ се спуштају коже помоћу „чакаља“ (дрвене мотке). Прво се спушта у цеђ задњи део коже, па се кожа полако превија тако да глава дође горе. Слажу се једна на другу док се сепија не напуни. Сепија се покрива дрвеним поклопцем и џаковима да коже не би имале одушка. Сутрадан се коже извлаче и мећу на „кревет“ — састављене даске — или на бетонирани простор поред сепије. Поново се враћају у сепију и покривају на исти начин као први пут. Овако се ради седам дана узастопно. Кад се последњи пут изваде, стружу се од длаке а затим се коже тегле преко облог дрвета с месином окренутом горе. Заостали део меса се „леши“ с ножем — косом. Очишћене коже се перу у реци на исти начин као што се рубље пере и остају у њој двадесет четири часа.

За штављење коже ставља се у казан на 200 л кључале воде и 100 кг туцане суве шишарке. У прохлађену „чорбу“ спушта се једна по једна кожа целом дужином. Овај се посао обавља у затвореном простору — „шупи“. Мајстор гази положене коже ногама и у гажењу

их окреће. Док то ради, придржава се рукама за конопце који стално висе на плафону и служе за тај посао. И овај посао се понавља свакодневно седам дана. После тога се ставља нова шишарка у воду, и то на сваку већу кожу 25 кг шишарке а на мању десет килограма. Обнови се цео посао и други пут. После друге штаве ваде се мање и тање коже као готове, док се за друге коже припреми и трећа штава на исти начин. Кад се то заврши и по трећи пут, коже се ваде и у хладу суше. Просушене се секу у „табле", правоугаону парчад величине опанака. Табле се слажу у бурад и посипају сувом, туцаном шишарком. Поново се греје вода у казану и на 100 литара воде запари се 25 кг шишарке. Када се вода мало прохлади, сипа се преко наслаганих табли. Вода из бурета се истаче преко славине и прелива се преко кожа седам дана узастопно. Седмог дана се изврши проба. Извади се једна табла и засече оштрим опанчарским ножем. Ако је засек кроз средину коже црна пруга, значи да ђон још није уштављен. Ако је засек свуда једнак мрко-смеђ, штављење је готово.

Поред штављења у храстовој шишарци опанчари, особито ужички мајстори и опанчари из Пожаревца, штаве кожу у смрчевој кори — „чамовини" — и у рују. Смрчева кора је на коњима доношена из околине Ужица, а куповала се и у Београду код трговаца кожом. Знатне количине смрчеве коре давала је и Словенија с танином од 8 до 15% према старости дрвета. Извозила се у Галицију, Чехословачку, Аустрију и Италију, а истовремено подмиривала потребе земље.

Кожа штављена у смрчевој кори имала је светлу бледожућкасту боју. Поступак при штављењу са смрчевом кором исти је као и штављење у брезовој кори, само с разликом што у овој штави кожа стоји три до шест дана и што се у њој штави само кожа за „лице", односно за горњи део опанка. Често се у ову штаву додаје и стипса да би боја коже била још блеђа. Оваква кожа употребљава се за особиту врсту опанака који се израђују за млађи свет.

За штављење кожа рују се куповао у трговинама као суво лишће. У пролеће се младари с лишћем секу и суше, а после се млевени и тучени употребљавају за штављење кожа. Особито се много штавило у рују у околини Ужица. Руј се добијао из околине Дрешника, брда близу Ужица, затим из Метохије. Иначе је руј много скупљан у Црној Гори и извожен у Трст, а одавде чак у Русију као тршћански руј. Руј се употребљава директно или као екстракт. Садржи доста танина.[50]

Посао око штављења је простији него са шишарком, али је и обућа лакша, па се у рују штављена кожа употребљавала за кожарске потребе уопште.

После стајања у кречу 21 дан коже су прање и скидана им вуна. Затим се на 60 до 100 комада кожа узимало 60 кг руја и коже су један дан гажене у врућем рују. После тога се коже зашију ликом и у сваку се сипа до један килограм руја (туцаног) и у њу се сипа врућа рујева вода. Зашивена кожа се притисне теретом да вода пролази кроз кожу. Ово се понавља до четири пута. Коже се потом исперу водом, осуше се и пакују до употребе и за продају.[51]

После ослобођења 1944 године коже се штаве фабрички. Опанчари купују већ штављену кожу, али сматрају да та кожа није тако добра и издржљива као она коју су сами штавили. Држе да је кожа

штављена и прерађивана разним „шпецијама“ испошћена разним хемикалијама и да је стога крта па пуца. Коже штављене у шишарци сматрају да су масније и опанци су трајнији јер се кожа полако „лиже“ а не пуца и не ломи се.

ИЗРАДА ЂОНОВСКИХ ОПАНАКА

Од уштављене и исечене коже опанак се откроји — „скружи“ — опанчарским ножем. Кроји се према „шаблонима“ или „стопалкама“ — дашчицама које су спреда шире а назад уже. Удешене су према величини калупа и опанака који се праве.

Кожа са средине леђа узима се за мушке, бокови за женске а кожа с трбуха за дечје опанке. Скројени опанци се „учивте“, тј. вежу два по два и дају момцима у рад.

Сл. 25. Стари ђоновски опанак

Скројени опанци се набоду „бодом“ (врста длета). Набадање може бити двојако: „шире“ и „уже“, што зависи од тога какви се опанци желе. Првобитни ђоновски или шабачки опанак имао је „широко набадање“; на сваких ½ см једна рупа. Израдом и изгледом овај се опанак у почетку није много одвајао од црвеног опанка. Једина разлика, могло би се рећи, била је у штављењу коже. Горњи део опанка плетен је широко сеченом опутом а калупи за опанке били су „леви“ — једнаки за обе ноге. Опанак је био дубоко затворен у предњем делу. На плитким странама, испод чланака и за петом била је по једна „жабица“ — замка од опуте извучена из шивења, кроз коју су се провлачили каиши који су се обавијали око ногу. Врх опанка (Инв. бр. — 1175) био је мали и отворен широко — „одапет“ — прав (сл. 25).

Израда опанака се брзо мењала и усавршавала тако да је у разним крајевима примила односно стекла разне карактеристике по којима се могло одредити одакле је опанак и где је рађен.

Ђоновски опанци се „шију“, „опуте“ и „граде“ а не праве се, а његови су делови ђон, врх, премет и преплет, који заједно чине „лице“ или „горњиште“ опанка (у Западној и Ист. Србији), или „образи“ (у Метохији) и „образина“ (у Војводини). Лице се завршава „лозицом“, а за петом се врнча „заплет“ (сл. 26). У неким крајевима Источне Србије за петом се ставља „лесица“ (сл. 27).

Ђон може бити различит у разним крајевима. Тако ђон може бити узак или широк. Првобитни шабачки опанци су имали ужи ђон а шире лице, те се ђон са страна није видео а опанак је изгледао широк и тежак. Доцније се лице сужавало а ђон се ширио и повијао према странама. Ово је настало из просте потребе и искуства, јер кад је ђон обло савијен и прелази према странама стопала навише, он лакше савлађује блато. Великом површином и облином страна опанка при ходању се блато растерује лево и десно те се опанци никад не „утопе“ у њега.

Кад се ђон откроји према шаблонима, формира се на калупу док је влажан и претходно набоден. Шије се опутом од штављене коже. Шивење може бити двојако: „шире“ и „уже“, као и набадање. Шире шивење је за простије опанке а уже за опанке боље израде. Шивење се изводи помоћу шила и опуте која се шилом протура кроз набоде на ђону. На прсте, односно на предњи део опанка ставља се

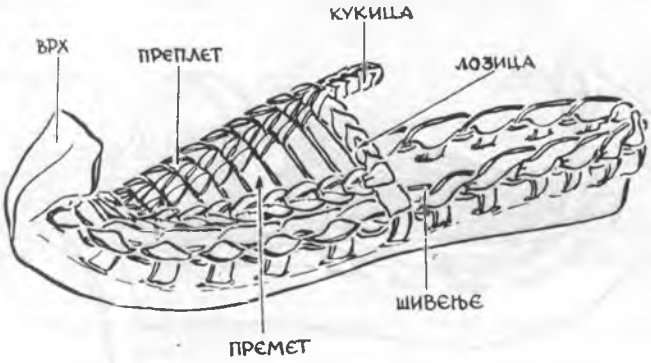

Сл. 26. Ђоновски опанак са називима делова

„премет“, шире или уже сечена опута — каишићи —, који се полажу попреко од прста ка отвору за ногу и везују обе стране ђона. Премет се причвршћује за шивење опанка (сл. 26). Преко премета се провлачи „преплет“, средином и ивицама такође од шире или уже опуте, која иде кроз средину опанка и са по два до три реда са стране

Сл. 27. Ђоновски опанак са „лесицом“ за петом (Пожаревац)

опанка. Од преплета зависи да ли ће опанак бити „прост“, „полупокривен“ или „покривени“.

Ако преплет иде кроз средину опанка у један до четири реда и у два реда са страна, поред ђона, онда је опанак прост, тј. једноставан (сл. 25). Такви су били првобитни опанци ове врсте и задржали се у многим крајевима за свакидашњу употребу. При куповини се

обично каже: „два кроз средину" или „три кроз средину", затим „четири кроз средину" и не објашњава се даље, а опанчар одмах зна какви се опанци траже. Зна се одмах да се тражи обичан опанак с одређеном његовом ценом.

Ако је број преплета кроз средину већи од шест и са два до три преплета са стране, поред ђона, опанак је „полупокривени". Више се

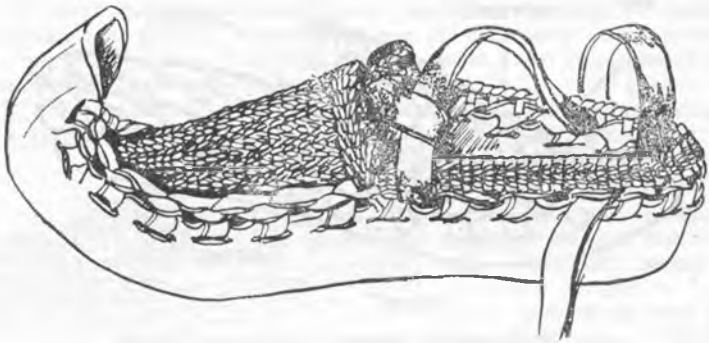

Сл. 28. „Покривени" опанци луксузније израде (Ваљево)

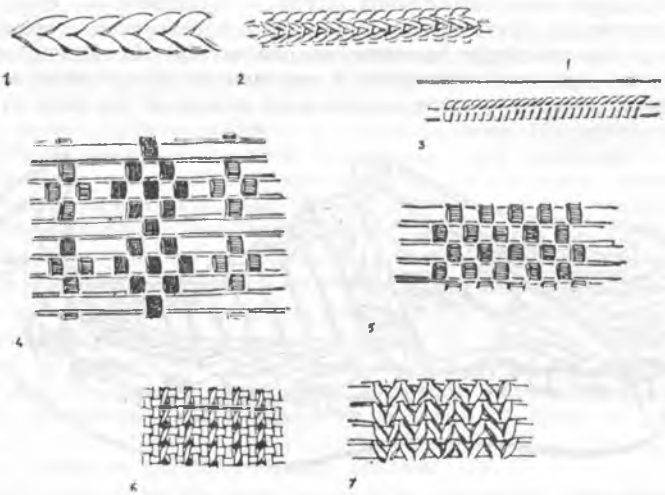

Сл. 29. Врсте „лозица" и „лица"
(1) Проста лозица, (2) преплетена, (3) непреплетена, (4) пиротска шара, (5) „асура", (6) ткани опанак, (7) рибља кост

не тражи према броју преплета кроз средину него се траже једни „полупокривењаци" (сл. 36). Кад преплет иде преко целог премета опанак је „покривени" лепше израде и најчешће рађен по поруџбини (сл. 28).

Опанак се ценио и мерио према броју набода на ђону (за премет). Обичан опанак је у прво време имао свега 32 набода. Бољи опанак је имао 50 до 60 набода, а најбољи опанци са сасвим ситном израдом и с најуже сеченом опутом имају око 100 набода на ђону. Што је више набода на ђону, то опута за премет и преплет мора бити тање сечена, па тиме је и израда тежа а лице гушће исплетено. Има пак опанака са 150 набода који се раде само на захтев и они су с веома ситним преметом и преплетом. За овакве опанке опута (премет и преплет) се „сече" од псеће коже, пошто она једино може тако танко да се сече и даје најситнију израду. Овакви опанци се зову „ткани", а они са сто набода зову се „циврани".

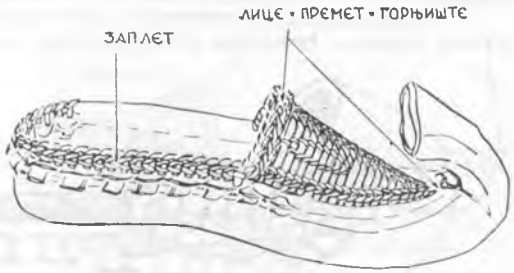

Сл. 30. Опанак са „заплетом"

Танки опанци са 150 набода израђују се тек од 1930 г. Раде их села смедеревског и пожаревачког краја: Милошевац, Лугавчина, Осипаоница и Скобаљ. Пожаревачки крај узима опуту од јареће и псеће коже. Овакви се опанци израђују само по поруџбини и за млађи свет (сл. 29, бр. 6). Лице опанка се завршава „лозицом". Она може бити „обична", „непреплетена" и „преплетена" (сл. 29 бр. 1, 2, 3). Лозица може бити везана за лице (премет), као што се ради на опанцима које израђује Смедерево, Гроцка, Пожаревац, а може бити одвојена од лица, као што је то редовно на шабачким опанцима.

Опанак може бити опшивен „заплетом", ситним радом изнад шивења (сл. 30). Заплет може ићи око целог опанка, а може се радити само за петом или иза лозице.

У околини Пожаревца и неким другим селима Ист. Србије раде се опанци с „лесицом" (сл. 27). Ово се ради готово увек само на женским опанцима, мада је било тражења и за мушке опанке па се изобичајило. Лесица је уствари кад се на шивење и заплет за петом придода каиш којим се опанак закопчава око чланака, са стране, на пређицу. Оваква врста опанака се ради после 1919 године, и то први пут у Пожаревцу, а зову их „лесичари" (Инв. бр. 20479). Овакве опанке зову још и „самообувачи" јер су без каиша те се лако обувају и скидају. Ова врста опанка временом се проширила и на друге крајеве Србије (сл. 27).

Шабачки, ваљевски и ужички опанци, затим опанци с Уба најбоље су израде. Најтрајнији су али нису најфиније израде. За ова места остао је везан појам опанака с тешким ђоном и широм опутом. Најситнију пак израду опанака имају Пожаревац, Смедерево и Гроцка. Мајстори опанчари ових места кажу да се они не штеде кад шију или граде опанке. Они се „предвострuче", што значи добро се савију над послом. За шабачке, ваљевске и ужичке опанчаре веле да раде „дубећки", што значи усправно, стојећи, пошто је израда крупна са широко сеченом опутом. И поред ситне израде у Пожаревцу се раде и шабачки опанци с крупнијом опутом и зову се „килаши", пошто је

сваки опанак безмало тежак килограм. Овај се опанак купује за зиму и рђаво време. Може се без престанка носити годину до годину и по дана. Према изради опанака односно према дубини и дужини лица (премета), ширини ђона и величини и облику врха на опанцима, у Србији се може одредити неколико типова опанака.

1. Шабачки тип са широким лицем и одвојеном лозицом на крају, дубок, широког ђона, без јако повијених страна, с мањим врхом (Инв.

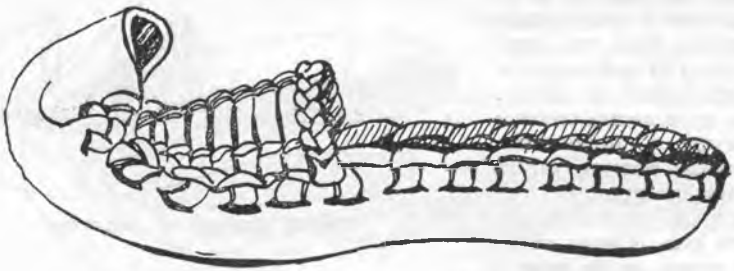

Сл. 31. Старији шумадиски опанак

бр. 1175). Наизглед је тежак опанак, а ради се у свим крајевима Србије и купује или поручује под тим именом (сл. 25).

2. Шумадиски тип. Општа му је карактеристика уско и плитко лице и ситнија израда. Ђон узак заобљен са страна ноге (сл. 31). Врхови различити. Овај тип има две изразите варијанте: а) космајски и б) качерски опанак.

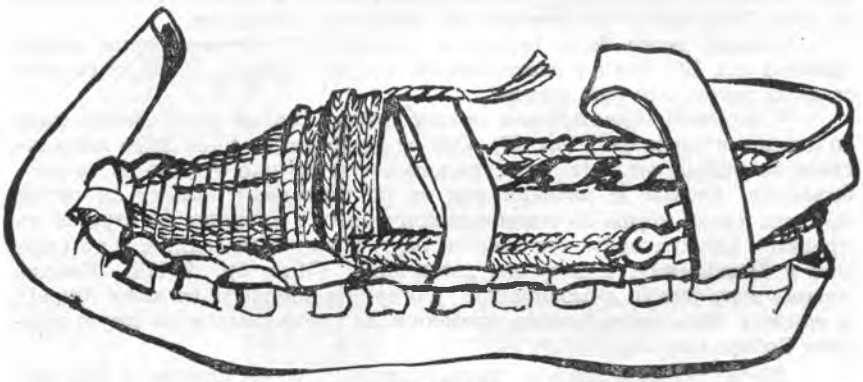

Сл. 32. Опанак из Шумадије — космајски

Космајски опанци су ситније израде, плитког премета (лица), с високим и „одапетим", правим врхом, који није повијен према нози (Инв. бр. 10061). Обично се ради с неколико лозица које повећавају дубину опанка (сл. 32).

Качерски су опанци с веома плитким и уским лицем и обично с једном лозицом на крају лица. Ђонови уски и обло повијени ка стра-

нама ноге. Врхови опанка су дугачки и „прикучени“ — повијени према нози. Често су тако дугачки и повијени да сежу до самог отвора где нога улази у опанак (сл. 33, Инв. бр. 17623). У осталим деловима Шумадије праве се слични опанци само с мањим врховима, мало ширим и мало повијеним (Инв. бр. 17622). Израђују се по поруџбини и качерски и космајски опанци.

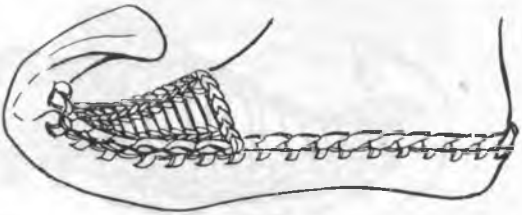

Сл. 33. Опанак из Шумадије — качерски

3. Моравски тип опанака је дубоког премета (лица), ширег ђона и дубоких страна са „шљивастим“ врхом, косо засеченим и поклопљеним горњим делом (сл. 34, Инв. бр. 20573) или с одапетим врхом. Од Велике Плане до Лапова раде се опанци по изгледу моравског типа, само је премет плићи и грубља израда. Овакве опанке носи звишки, хомољски и рамски крај и нека села у околини Пожаревца, у којима живе Власи.

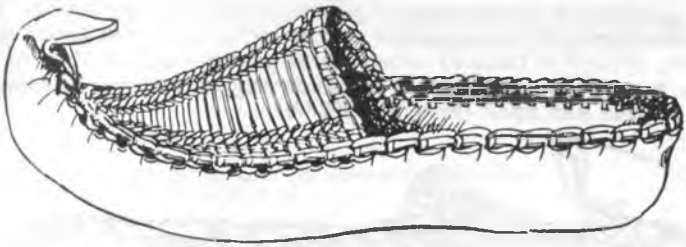

Сл. 34. Моравски опанак

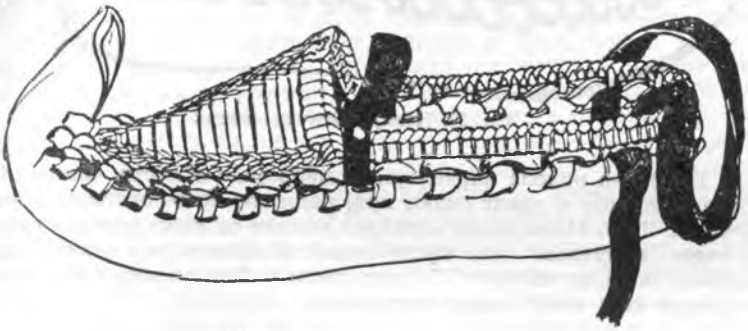

Сл. 35. Колубарски опанак

4. Колубарски тип карактерише уски а дубљи, односно дужи премет (лице), ситан набод, ђонови и дубље стране. Врх је косо засечен и полуприкучен — мало повијен према нози (сл. 35, Инв. бр. 19899).

5. Ужички тип сличан је колубарском с разликом што је врх који је иначе истог облика — јаче повијен према нози (сл. 36 и 37, Инв. бр. 19443).

У Источној Србији преовлађују опанци простије израде за свакидашњу употребу, са широком опутом (врнчаницом) и мањим врхом,

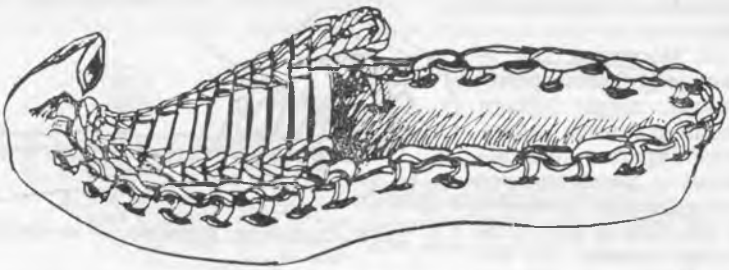

Сл. 36. Старији ужички опанак

без лозице. Носе се у околини Пирота и према бугарској граници (сл. 38, Инв. бр. 19748).

Тимочка и Неготинска Крајина поред сличног опанка за свакидашње потребе носе опанак лепше израде с белим ђоном и јасножутим преметом (лицем) веома ситне израде (сл. 39, Инв. бр. 18432) као и опанак с лесицом, који се закопчава на пређицу са стране, али исте израде као први (Инв. бр. 20369).

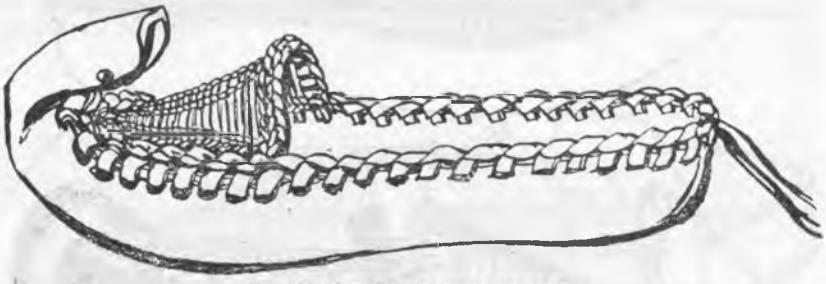

Сл. 37. Новији ужички опанак

Наведена подела карактерише набројане области, али се типови опанака мешају и данас сваки крај ради све врсте опанака према наруџбини. Тако Пожаревац израђује опанке са свим врстама врхова и на свим „калупима“ (све врсте опанака), пошто има велику продају опанака за шире области. То исто ради и Ужице као и остала места у Србији која имају ширу потражњу.

ВРХОВИ ГРАЂЕНИХ ОПАНАКА

Они уствари чине највиднију разлику међу ђоновским опанцима појединих области. Они су у разним крајевима Србије различити и са различитим називом: „врх“, „вр’“, „рт“, „нос“, „носци“, „кљун“, „шиљивица“, „шиљак“, „рогаљ“ итд.

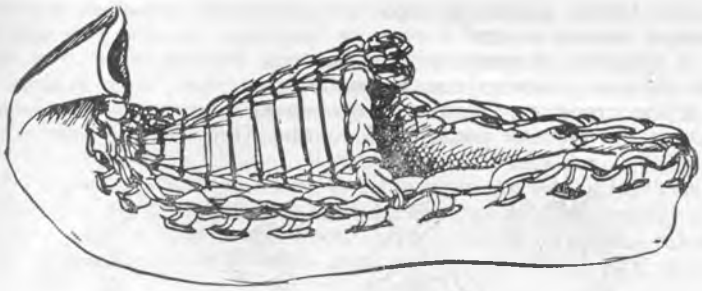

Сл. 38. Опанак из Источне Србије — околина Пирота

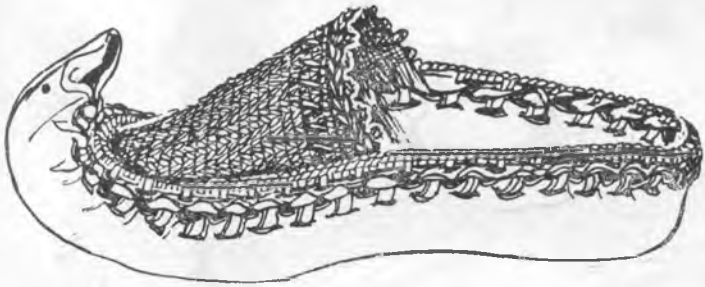

Сл. 39. Опанак из Неготинске Крајине

Врхови на опанцима су настали нужно кројењем и шивењем његовим. Откројено парче ђона сужавало се ка прстима према облику ноге. Код сваког кројења ђон се напушта мало дужи него што је дужина стопала. Напушта се ради шивења, а састављањем опанка односно ђона настаје мали врх отворен и прав. Ђон је чврст од штаве, дебео и крут и није се могао лако прилагодити облику ноге. Ради тога се ђон напуштао мало дужи да би се на прстима засекао врх и одбацило непотребно парче коже које смета формирању ђона и завршавању опанка на прстима. На предњем делу ђона украјао се врх да би се лакше могао уобличити. Самим тим врх је постајао дужи. Могао се подићи у висину а после тога превити према унутрашњој страни, тј. према лицу опанка. Првобитни кратак и прав, широко отворен, био је непрактичан јер је кроз њега за време кише улазила вода и блато зато што је био низак. Да би се то спречило сами сељаци су врх затварали комушином од кукуруза, парчетом дрвета или сувом шљивом и сл. На тај се начин шупљина затварала и нога штитила од влаге. У неким крајевима закуцавао се ексерчић у врх опанка или се опутом везивао за лице опанка да се не би исправио. Повијањем врха према лицу опанка отвор се заклањао и избегавале су се незгоде. Временом се пак заборавило зашто је врх тако формиран па је он по облику, дужини, начину стајања и савијања постао изразита и главна карактеристика опанка неког краја или области (сл. 40 и 41).

Око 1925 г. постао је украс на „цивраним" опанцима које су наручивали богати момци у селу са захтевом да врх буде што већи, ужи и повијен до самог отвора опанка. Рађене су и друге сличне врсте. Врхови опанака код жена били су увек мање дужине. Тако исто и код старијих. Опанци са претерано издуженим или повијеним врховима су настали после 1925 године. Нису били згодни за рад и

Сл. 40. Облици врхова грађених опанака
(1) и (2) шабачки, (3) и (4) ужички, (5) качерски,
(6) космајски

због тога су се задржали већином на празничним опанцима, док је за радне дане опанак са мањим врхом. Врхови на кожној обући су дошли из кроја обуће не само код нас него готово у целом свету и мењали су се према моди и жељи потрошача. У обликовању и дужини врхова у неким земљама ишло се тако далеко да су и власти морале одређивати њихову дужину а понегде и облик. У неким земљама дужина врха на обући је била ознака племства, богатства или сталешка ознака уопште. Њиме се подвлачи разлика између сељака и грађанина. У Немачкој су власти 1460 г. одредиле дужину врхова на обући и прописале новчану казну за сваког ко носи врхове обуће дуже од једног прста.

Власт у Регенсбургу дозволила је 1485 г. врхове до два прста дужине. Једино су странци могли носити дуже врхове на обући, али

само док је трајао донети пар обуће. Ново прављена обућа је морала одговарати прописима.

У Италији су дугачки врхови били одлика виших класа у XIV веку. Били су испружени и јако зашиљени (сл. 42, бр. 6), док су у староме Риму грађани носили повијене врхове на обући као што су на нашим опанцима (сл. 43, бр 2).

У Енглеској, Француској, Шпанији и др. земљама у XIV веку код виших класа врхови су могли бити дугачки по две стопе, код грађана једну стопу а код сељака и пастира шест цоли. Код виших класа на обући од фино прерађене танке коже врхови су били прави и сметали су при ходу те су зато морали носити специјалне улошке

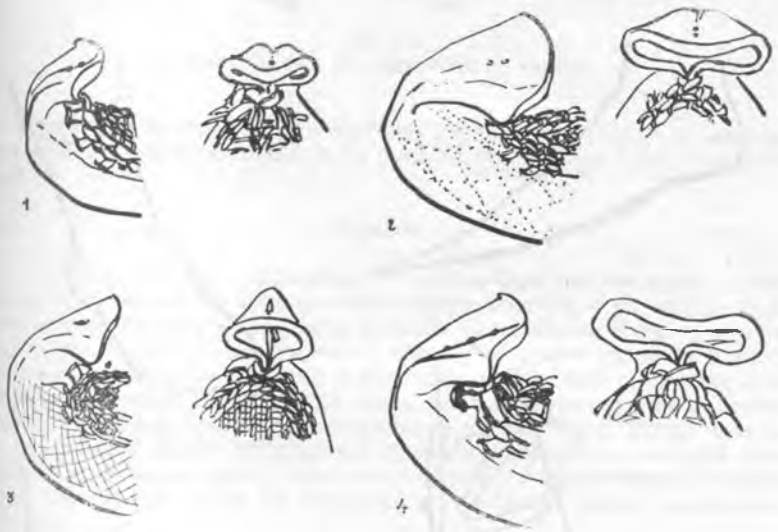

Сл. 41. Облици врхова грађених опанака
(1) моравски врхови, (2) Неготинска Крајина, (3) Источна Србија, (4) колубарски врхови

или потципеле од дрвета да би се врхови мало издигли да не сметају при ходу. Обични грађани, сељаци и пастири носили су од пресне коже обућу али са врховима повијеним нагоре. Богатији грађани су били повлашћени и носили су обућу од прерађене коже и с мало краћим правим врхом. У Скандинавији је ношена обућа од сирове коже и дрвена обућа за снег и блато с издуженим врхом подигнутим нагоре, „ondur" или „skidur", а да би кретање по леду било сигурније, у шупљину врха је био затакнут дугачак штап који се придржавао руком а у случају потребе вадио из врха и користио.[52]

Са појавом чврстог ђона изгубили су се врхови у многим земљама или су се скратили тако да су само наговештавали његово место. Земље Источне Европе и Азије су носиле мање врхове на обући и повијене нагоре (сл. 43).

Женска обућа и код нас и у другим земљама имала је увек мање врхове од мушке обуће. Готово у свим земљама на Западу врхови на

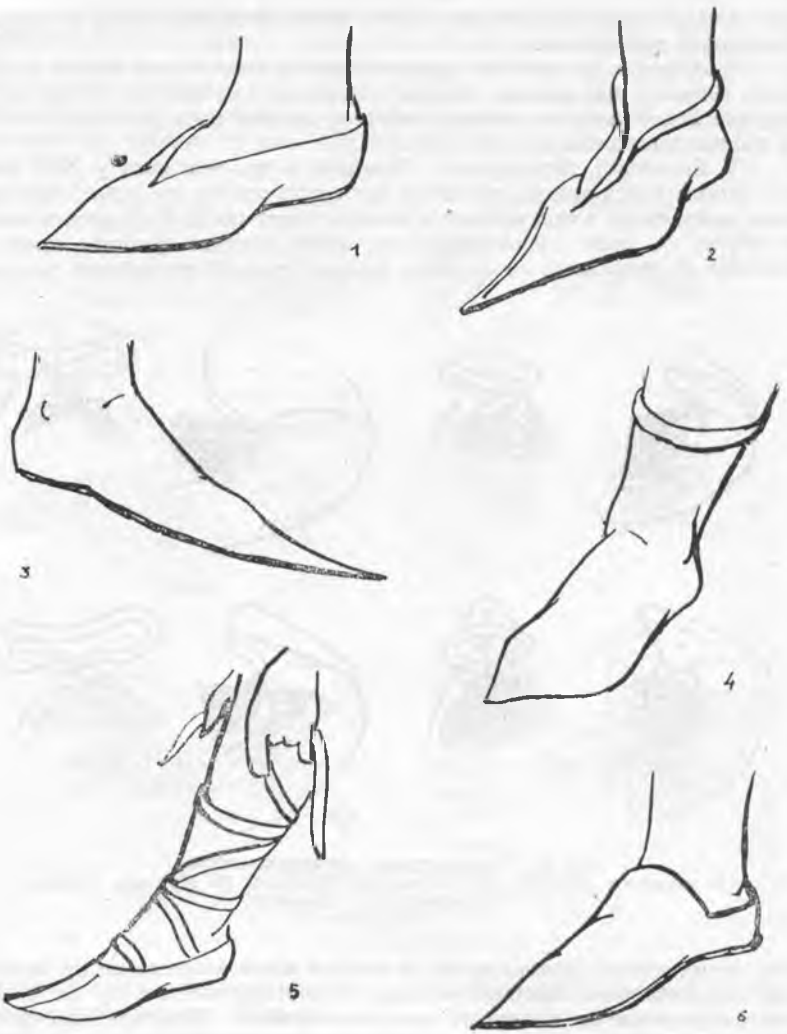

Сл. 42. Разне врсте обуће
(1) немачка народна обућа, (2) немачко племство, (3) француско племство, (4) француски сељак, (5) Грчка, (6) Италија

женској обући нису смели бити дужи од једног зглавка на прсту. Код нас нису владали за то никакви прописи, али су сами мајстори израђивали мање врхове на женској обући, а и по поруџбини су мањи тражени. Има код нас и женских опанака са дужим врховима, али се ређе носе и убрајају се у „кицошке“ и отступају од стандардног типа.

Изразито велики врхови на нашој народној обући задржали су се само на свечаној обући, рађеној по поруџбини, јер су обликом и дужином ван свакога типа и одговарају само жељи поручиоца. Мора

Сл. 43
(1) стари Египат, (2) стари Рим, (3) Русија

се подвући да то није нека уопштена појава и да обућу с оваквим врховима носе само младићи и то само по поруџбини. Она је новијег датума.

Каиши

Опанци грађени с каишима — „обувачима" и каишима „завијачима". За опанак су причвршћени каиши обувачи а уз ногу се омотавају каиши завијачи. Обувачи су ужи од завијача. Дуги су око један метар. Тањи су од завијача и обично се праве од овчје и козје коже, а могу бити и од телеће и лаковани. Обувачима се опанак причвршћује уз ногу. Провлаче се кроз заплет на унутрашњој страни пете, затим кроз заплет на спољашњој страни пете. После тога се каиш поврати испод унутрашњег зглавка (чланка) и провуче кроз заплет поред малог прста, затим кроз круницу од врнчанице и завеже кроз заплет код палца па продужи до заплета испод спољашњег зглавка.

За обуваче се причвршћују изувачи. То су обично дебљи каиши од говеђе коже. На једном крају изувача је причвршћена метална копча — „пијавица" — којом се обувачи причвршћују за чарапу. Данас су каиши изгубили своју првобитну функцију и не служе више сигурности опанака за ногу. Служе као украс. Обавијају се око ногу и прикопчавају за петом на две пређице пришивене изнад пете. Појавом опанака — „лесичара" — „самообувача" —, тј. опанака који се затварају на пређицу, каиши су скоро сасвим изобичајени. Данас се раде по захтеву и носе се уз „кицошке" опанке. Каиши су куповани одвојено од опанака и били су прилично скупи у односу на опанке.

КАПИЧАРИ

Готово истовремено с израдом ђоновских опанака с преплетом и преметом појављују се и опанци капичари, различити по изради, затворени спреда (одозго) једним комадом коже, с изгледом који се више приближава ципели. Потекли су из Војводине и преко мајстора опанчара пренети у Србију где су се полако уобичајили поред дру-

гих опанака. У почетку се вићају само на ногама опанчарских момака који су дошли из „прека“ и донели их собом на ногама. Продирали су веома споро и почињу се куповати око 1905 а негде око 1908 г. У Београдску Посавину унесени су као подеснији и почели су их носити пред Први светски рат понеки старци. Њих су правили од црне фабричне коже београдски опанчари.[52a] Првобитно се преносе у Мачву, а одавде се шире у друге ближе крајеве Србије. С друге стране продиру преко Смедерева и преко Пожаревца, али све тако мало јер и сами опанчари нерадо прихватају израду капичара, а њихова потражња је у прво време веома мала.

У Шабац, Аранђеловац, Лозницу и Лешницу прелазе опанчари из Земуна и доносе готове опанке капичаре па их продају на вашарима и пијачним данима. Нарочито је био познат опанчар Киријашевић из Земуна који је долазио са великим бројем израђених опанака капичара — „шивача“ — и продавао их по сниженим ценама само да би освојио пијацу.

Првобитни капичари опанци нису били овакви као данас. Они су били шивени („шивачи“). Лице је за ђон било шивено „опутом“, па су се зато и звали шивачи за разлику од данашњих који се кују

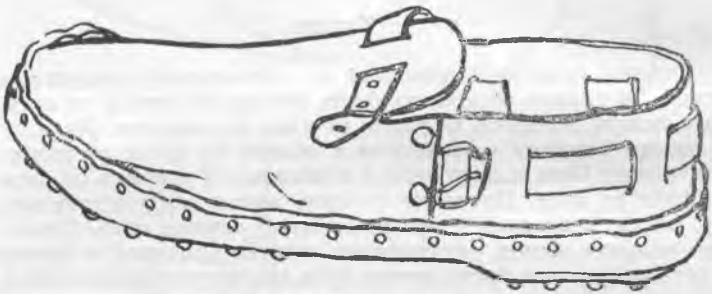

Сл. 44. Капичари

ексерима. И по крају су се првобитни капичари разликовали од данашњих. На њима није било лубова за петом него је био обичан плитак запетак. Опанци су се придржавали за ногу помоћу каиша-обувача док се касније с ковањем опанака појављују лубови и затварање на прећицу. Тек око 1900 године лубови се формирају из запетка и постају дубоки до чланака са „малим“ каишем који замењује обуваче (сл. 44, Инв. бр. 19747). Праве се од говеђе штављене коже. Сем имена „капичари“ зову се још и: „банатски“, „пречански“, „швапски“, „хајдучки“, затим „лубаши“ и „заклопљени“. Има их неколико врста. Једни су са одвојеном нашивеном „капном“, а други имају лице из једног парчета коже, без капне. У Војводини и Славонији се често праве с језиком или „залиском“ од коже који лежи слободно на лицу опанка. Језик или залисак је обично украшен по ивици рупицама или је назубљен. Чешћи је на мушким опанцима. Женски опанци су ретко са језиком. Капичари с језиком носе се у околини Пожаревца, а највише их тражи влашко становништво. Залисци се овде зову „крецовани“ — вероватно због самог начина обраде језика који се „крецује“ односно назубљује. Данас преовлађује једноставан капичар без је-

зика тако да је својим изгледом много једноставнији и ближи кожној ципели него раније.

После 1930 г. капичар осваја села у Подунављу тако да се данас у њима носе готово само капичари са свега 10% опанака друге израде.

Поред тога данас су капичари највише тражена обућа у селима срезова Пожаревачког и Моравског.

БЕЛИ ОПАНЦИ

Нешто раније или касније поред грађених опанака појављују се у неким крајевима Србије, чисто локално, неке врсте опанака које су по начину израде сличне с грађеним опанком или сасвим исте као грађени опанци, само с разликом у материјалу од кога се израђују. Такви су „бели" опанци у Источној Србији.

У Рајцу, Смедову, Рогљеву, Тамнићу, Милошеву, Бруснику и Брањевцу ношени су бели опанци од 1912 г. израђени од овчје, говеђе и телеће коже. Од овчје коже су израђивани бели опанци само за жене, док су од телеће и говеђе прављени за мушкарце.

Име „бели опанци" добили су по ђоновима који су уштављени тако да су потпуно беле боје за разлику од свих других опанака, који се носе у овоме крају и суседним областима.

ПРЕРАДА КОЖЕ ЗА БЕЛЕ ОПАНКЕ

Припремљена, исечена кожа за израду опанака ставља се у рећи раствор креча у дрвеној посуди и стоји у њему два до три дана у летње а пет до шест дана у зимско доба. Коже се мешају неколико пута у току дана. После одређеног времена ваде се из *„кречлужа"* и ако се длака са њих скида прстима, коже су спремне за даљу прераду. Очисте се од длаке и стављају у хладну воду да стоје двадесет и четири часа. Изапране коже се стављају у раствор соли и стипсе — два дела соли и један део стипсе. За један пар опанака потребно је 200 грама стипсе и 400 грама соли, а воде само да се потопи. У томе раствору кожа стоји десет до петнаест дана, што зависи од топлоте. Коже извађене из воде имају потпуно белу боју. Цеде се и суше. Штаву за беле опанке праве сами сељаци и сваки домаћин штави коже за потребе своје куће.

ИЗРАДА БЕЛИХ ОПАНАКА

Бели опанци се носе од 1912 г. Од тога времена прошао је бели опанак у својој изради кроз неколико фаза. Први опанци ове врсте у Рајцу имали су облик сировог опанка. Опанак је био набоден длетом па заопучен црном вуненом „врцом" домаће израде. Преко прста стављане су „врце" од црне домаће вуне на исти начин као што су стављане на опанак од нештављене коже. Само су биле постављене мало гушће. У својој другој фази бели опанак је добио густо плетен горњи део од црне домаће вуне. Њега су плеле жене и нашивале на кожу уместо „врца". Овакви се носе око 1920 г. Носе их и мушкарци и жене.

Од 1937 мушкарци дају уштављену кожу за ђонове опанчарима да им израде горњи део опанка. Опанчари раде на бели ђон жуто лице са танко сеченом опутом исто као што се ради лице код луксузног ђоновског опанка само са разликом у боји коже за ђон (сл. 45, Инв. бр. 20369). Опанци исте израде носе се и у суседној Бугарској и

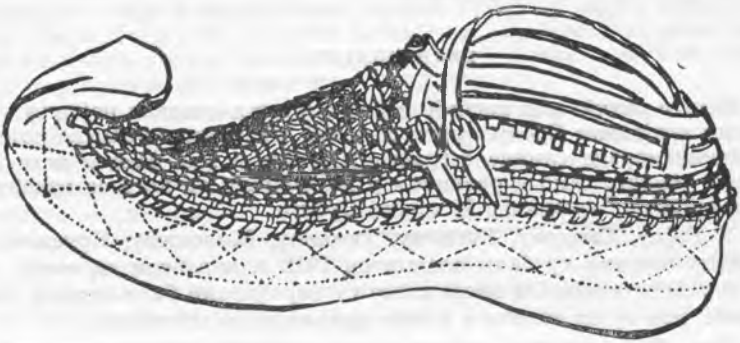

Сл. 45. „Бељи" опанак

Румунији и штаве се на исти начин као наши бели опанци. И тамо их носе већином жене. Изгледа да су у Рајац пренети око 1912 године. Бели опанци су се дакле задржали у богатијим селима равнице зато што су слабији од ђоновских опанака чија је кожа прерађена у шишарци. Стога се и избегавају на другом терену.

„НАЈЛОН" — ОПАНЦИ

Између 1949 и 1953 године у разним крајевима Србије појављује се једна врста опанака која се у потрошачким и занатским опанчарским круговима назива „најлон"-опанцима. То су опанци који су израдом слични ђоновским, само се лице (премет и преплет) не ради опутом него танко сеченим поливинилом. Услед недостатка коже у време рационираног потрошње искоришћена је појава поливинила код нас за израду горњег дела опанака. Ову врсту опанака радо је куповао млађи свет. Старији ређе, јер су опанци били шарени или у некој јачој боји.

Пожаревац је први почео израду опанака од поливинила и називани су „најлон"-опанцима. И премет и преплет је прављен од уско сеченог поливинила обично из две боје. Прављени су и продавани док купци нису упознали својство материје и њен однос према топлоти и хладноћи, што је утицало на смањивање израде и ношења ове врсте опанака (сл. 46). Да би се избегло ширење опанка на топлоти и стезање на хладноћи и да би се услед тога смањило пуцање и цепање лица, опанчари су прибегли комбинацији поливинила и кожне опуте. Премет је прављен од кожне опуте а преплет од поливинила. Ово је било нешто чвршће јер је премет чувао да се опанак не шири онако као што је то кад су и премет и преплет од поливинила. Опанак је био мало трајнији и боље се продавао. У трећој фази

израде најлон-опанка био је премет а једним делом и преплет од кожне опуте с једним мањим делом преплета од поливинила. Ова комбинација је била делом ради уштеде кожне опуте, али и ради украшавања, пошто су се разнобојним поливинилом изводиле изразите шаре на лицу опанака. Плетено је лице у коцкице од кожне опуте и поливинила наизменично, затим шара у виду рибље кости, такође комбинована кожном опутом и поливинилом. Веома често су на најлон-опанку извођени орнаменти с пиротских ћилима. То су обично развучени ромбови, један у другом или само ромбови с обојеном средином. Овако украшени звали су се „пиротски" опанци или „ткани"

Сл. 46. „Најлон" опанак

(сл. 29, 4, 5, 7). Опанци с пуном ћилимском шаром рађени су у Ужицу и Ваљеву јер су онде тражени као „ћилимарци". Најлон-опанци су ношени са каишима-обувачима сеченим од поливинила у боји или без каиша али с веома дубоким лицем да не би спадали с ногу или пак са „лесицом" за петом, те су се затварали на пређицу.

Од 1953 године не израђују се више најлон-опанци. Само је још понегде у Источној Србији остало прошариьање лица поливинилом, али као најчешће провлачење само једне узане поливинилске опуте у боји кроз „шивење" на ивици опанка.

Касније су најлон-опанци добили још и име „лагарије". Тако су их назвали купци. Једни објашњавају да су то име добили зато што су лаки за ношење а по другима је то име дато што се човек превари на њихов леп изглед а у ношењу нису трајни. Ово последње је свакако оправданије и вероватно је дошло из искуства.

ГУМЕНИ ОПАНЦИ

Од 1935 године раде се капичари с гуменим ђоном. Понегде је и лице опанка од унутрашње аутомобилске гуме, те се тако ова врста опанака својим обликом продужила у изради гумених опанака.

Појава првих фабричних гумених опанака била је велика конкуренција нашим опанчарима. Конкуренција се осетила око 1925 г. Прва опасност је био „Батин" опанак, производ раније фабрике „Бата", а затим гумени опанци фабрике „Рекорд" из Пирота и фабрике „Триглав" из Крања. Гумени опанци фабричне израде су лаки и глатки. У народу их зову „лепљењаци" или „лепљени". Купују се за мања кретања и готово су празнична и женска обућа.

Поред гумених опанака фабричне израде много се носе и опанци ручне израде. За разлику од фабричних, ови гумени опанци се зову: „гумењари", „точкари", „корубари" и просто „точкови". Они су много јачи и издржљивији од опанака фабричне израде. Стога су и више тражени. Уствари је то данас скоро једини опанак који се тражи и носи у Ист. Србији.

Сл. 47. Гумени опанак ручне израде

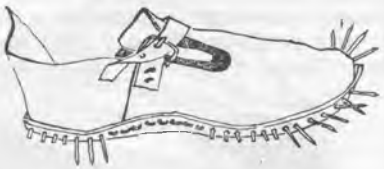

Сл. 48. Гумени опанак

И гумени опанци ручне израде прошли су две фазе. Првобитно су гумени опанци шивени с „пресуком", суканим танким канапом, али се то показало непрактично јер је гума, јача и издржљивија, „преглодала" канап и опанак се распадао а није се цепао. Стога се прешло на ковање опанака ексерчићима, особито после Другог светског рата. Раде се скоро без алата. Ексери се палцем протурају кроз горње лице, затим кроз ђон (сл. 47). Протиснути ексери се затим скраћују клештима („цвикценглама") на половину дужине. Помоћу друге врсте клешта скраћени се ексери заврћу према ђону (сл. 48). Да би ковање било сигурније, узимају се ексери с већом главицом који не могу проћи кроз гуму, а између лица и ђона ставља се уско сечено парче гуме — „подлога" — која држи ексере да не испадају. За ову врсту опанака употребљава се спољашна аутомобилска гума која се набавља код предузећа „Отпад", а и све друге аутомобилске гуме које се продају као старе. Сечење гуме за ову врсту посла веома је напоран посао. Морају га обављати увек два човека. Гума се разапне на дрвеном раму, „натри", или на дрвеној дасци па се раслојава, тј. гума се одваја од платнене подлоге, а притом се употребљава нека врста секире, оштри ножеви и клешта.

Гумени опанци полуфабричне и полуручне израде су „корубари". За ову врсту опанака купују се готови фабрички ђонови пресовани тако да изгледају као да су потковани клинцима. Ови ђонови се зову „корубе". За корубе опанчари прикуцавају предње делове опанка, „капаке", и лубове. Опанак је истог облика као што су капичари, само је грубље и простије израде. Капаци и лубови су од аутомобилске гуме коју сам мајстор откроји било од куповне старе гуме или од „сегела", гуменог платна које се купује на квадрате у фабрикама гумених производа.

Велика потражња гумених опанака за време рата и после њега дала је и нову врсту опанчара. То су већином опанчари који раде само гумене опанке, а израду опанака друге врсте не знају, пошто нису изучили опанчарски занат. Они себе називају опанчарима и имају законски протоколисане радње опанчара, али они то нису. Прави опанчарски мајстори воде борбу против њих називајући их набеђеним опанчарима који штете опанчарском занату. Преузимање

занатског звања као и велика потражња гумених опанака довела је до тога да су и прави опанчари, изучени мајстори, у многим местима Србије, поред израде кожних опанака, пришли изради опанака од гуме. Гумени опанак је данас најтраженија обућа. Он дуго траје (по неколико година), ако је ручне израде, и готово је сасвим потиснуо сваки други опанак. За ношење је веома неугодан, тежак и нездрав тако да се многим потрошачима који га стално носе већ и лекарски забрањује.

ОПАНЧАРСКА РАДИОНИЦА И АЛАТ

Опанчарска радионица је обично од два одељења. У једном одељењу се израђују и продају опанци а у другом се припрема и прерађује кожа за опанке.

Опанци се кроје на већој „тезги" — „панкни", а на мањој се раде, тј. шију. При шивењу опанака седи се на малим троношцима. На малој тезги је алат: „набадача даска" и „бода" за набадање опанака, „шило" за провлачење „опуте" и „зумба" за зумбање — бушење каиша; „фаркиш", дрвена алаткица којом се издвајају редови на преплету (може бити и од рога), „шимица", дрвена алатка дуга око 25 см која се ставља између калупа и капице на опанку да би се издигла капна (код капичара). Испод шимице се ставља „подбијач", клинасто дрвце које се чекићем подбија између калупа и шимице. Служи издизању „риста", отвора опанка. На малој тезги су још опанчарски ножићи, брус и белегија за оштрење опанчарског алата.

У другом одељењу је „шупски" алат: бакарни казан (узидан) за грејање воде, два велика бурета за држање воде и два мала у којима се прави штава, клупе за лешење (чишћење од меса) кожа, чакље од дрвета за извлачење кожа из бурета, мотке на којима се коже суше, сандуци за држање шишарке и ступе за туцање шишарке. Цео овај алат држи се у одељењу према дворишту или у шупи, где се обавља штављење кожа, па се алат стога и зове шупски алат.

ОПАНЧАРСКИ ЗАНАТ

Спада у ред млађих заната. Имао је услова да се развије у Србији пошто су опанци били једина обућа код сељака а великим делом дуго код варошког становништва. Недостајање фабричне обуће ове врсте допринело је увелико развоју овог заната као и способност и вештина израде наших опанчара која је често (у касније време развоја) ишла до уметничке висине. Опанци су се у мањим количинама увозили као готова обућа из Аустрије, Турске, Румуније и Бугарске, али овај увоз није сметао развоју опанчарског заната и страна производња није стварала неку осетну конкуренцију. Највећи увоз опанака из Турске био је 1870 године. Те године је увезено у Србију 297 а из Аустрије 255 туцета готових опанака.[53] Највеће тегобе и мешања у опанчарски занат биле су од стране ситних трговаца који су у својим радњама поред друге робе продавали и опанке стране и домаће израде.

Полазећи од тога да је занатска производња опанака дело њихова рада, опанчари су сматрали да њима припада првенство трго-

вања опанцима. Није им ишло у рачун да добит од продаје опанака убира трговац. Трговци су на овај начин крњили право опанчара и обављали посао на који нису имали права, пошто су помоћу премамљених калфа израђивали опанке и продавали их у својим трговинама. Тешка борба између опанчара и ситних трговаца била је дуготрајна и завршила се без успеха да се ситним трговцима забрани продаја опанака. Широка употреба пресних опанака имала је штетног утицаја на развитак опанчарског заната. Ова врста опанака се тешко напуштала из многих разлога, али су углавном због јевтиноће увек радо употребљавани.

Опанчарски занат се сматра тешким занатом. Њега не уче градска деца. Држи се здравим занатом, али и неуносним. Обрада и прерада коже стаје много труда, а и скупа је због велике потрошње огревног дрвета за време штављења кожа, што претставља велики издатак за опанчаре који немају своје шуме. И поред мале зараде, сматрали су се опанчари добрим платишама, иако су због неписмености и рђаве калкулације често пропадали. Изузетак чине ужички опанчари. Они су готово сви добро стајали јер су многи од њих били сточарски трговци, а безмало сваки је имао имање у Ужицу или околини. Њихове су куће у граду биле међу најбољима. Имале су „пртишта" — биле су застрте поњавама и ћилимима, што код других није случај. Када среде своје материјално стање и зађу у године опанчари овога краја мењају професију. Траже лакши посао. Тако су Живковић Тодор и Драшкић имали кафану, Аџић је био трговац вина и ракије, Лазо Бојовић предузимач, Сокић Аџија прешао у мумџије и израђивао сапуне за сељаке итд.

У Србији је било опанчара који су изучили занат у граду и одлазили на село да га раде. Тамо је за почетак био потребан мањи капитал. Дрва су била јевтина или се уопште нису плаћала, а кирија је била мала. Сеоски опанчари су били на великој цени као и опанчарски занат који су сеоска деца радо учила, али није био наследан. Одласком мајстора на село и множењем сеоских опанчара градски опанчари су били на штети јер су губили купце са села. Кад се погледају извесне статистике о опанчарском занату и бројности опанчара у Србији, добија се утисак да је број опанчара био мали кад се зна да се целокупно сеоско и већи део градског становништва обувао опанком. Али ако се узме у обзир да је већина становника сама себи правила опанке, број је био приличан. Само су тада опанчари били неравномерно распоређени по областима да их је негде било много а негде није било ни једнога. Тако су шабачки, ваљевски, затим ужички, чачански и крагујевачки крај имали највише опанчара, док их у Источној Србији око Велике и Биначке Мораве уопште није било. Тако је било и у књажевачком, крајинском и црноречком крају све до 1918 г. Алексиначки и врањски крај дуго су имали само по једног опанчара.

У набављању опанака се штедело у многим крајевима. Напр. у Расини. Жене и деца су чешће ишли боси лети преко целога дана. Једино су се за рад на њиви сви обували, особито приликом жетве. У сиромашним кућама се једним опанцима служило више њих. Онај који излази и треба опанке обује их, а остали седе боси код куће.[54]

Главна набавка и куповина опанака била је ујесен и то највише за новац од продатих шљива или другог воћа. Тај новац сељак

је сматрао као најен јер се око њега није много трудио па се лако решавао да понови целу породицу. У таквим приликама су се куповали опанци за целу годину, а за то је било могућности пошто су се опанци продавали и као „лагерска" роба у радњама и на вашарима поред опанака који су рађени по поруџбини.

Обућа је саставни део народне ношње и као таква зависила је од свих фактора који су утицали на формирање народне ношње уопште: природе земљишта, привреде, социјално-економских услова и степена културног развоја.

Привредна база на којој се развијао живот нашег сељака, сточарство и земљорадња, два основна привредна облика, дала су нашем селу различит развој и изглед у материјалној и духовној култури. У особитим економским односима, с разним променама у начину живота мењало се одело и обућа.

Основни тип наше народне обуће, пресни опанак, стојао је у тесној вези са занимањем и тереном и био је једина обућа у Србији све до око 1850 г. Прављен од неучињене коже, био је краткотрајан али подесан и лак за ход и савлађивање терена, а усто је потребни материјал — кожа — био увек при руци. Како је ношен једва месец дана, захтевао је велику потрошњу коже, велико клање стоке, па се и једно и друго неекономски искоришћавало.

И доцније, кад је поред пресног опанка ушао у употребу опанак од штављене коже и друга обућа, у областима где се углавном носио пресни опанак трошило се шест пута више коже него у другим крајевима. Поред домаћих кожа и великог клања стоке потребе су се морале подмиривати и увозом коже. Ово је било једним делом стога што су за пресне опанке трошене огромне количине коже, а делом и стога што су многобројне коже наше ситне стоке биле оштећене на разне начине још док је стока жива и упропашћена приликом клања и дерања.

Још 1922 године, према статистичким подацима, целокупна говеђа кожа из Србије, Босне, Херцеговине, Хрватске и Славоније ишла је на израду опанака иако се у то време већ увелико носила и друга кожна обућа. Само један мали део кожа из Војводине и Словеније и један део кожа из Хрватске је отпадао на кожну индустрију. Исте године је увезено сто хиљада килограма биволье и сто хиљада килограма говеђе коже из Мисира и Батавије, сто хиљада килограма кожа из Намбоса и Мадагаскара и нешто мање из Јужне Америке. Просечно узевши, у Србији без Војводине, Косова и Метохије трошено је за опанке годишње три стотине хиљада комада говеђих кожа, две стотине хиљада комада свињских и тридесет до педесет хиљада комада телећих кожа.[55]

У сложенијем периоду земљорадње и свих њених пропратних појава, и с развојем заната, пресни опанак је потиснут од занатског опанка од штављене коже са свим његовим модификацијама везаним за стечено искуство и развој самог опанчарског заната. Овај опанак је био економичнији и трајнији и њега је поред сеоског, носио и велики број градског становништва. Сирови опанак остаје главна обућа у планинским пределима, а у равници остаје обућа за рад на њиви и за пословање око куће. У време цветања опанчарског заната опанак од штављене коже је својом израдом достигао уметничку висину а појединим својим облицима се приближио изгледу ципеле.

Развитком саобраћаја и продирањем готове и јевтиније обуће са стране, градско становништво занемарује опанак који током времена, у вези с друштвено-економским развојем, постаје све мање тражен и на селу. Особито после Другог светског рата због наглог развоја индустрије у којој и сељак узима учешћа, опанак се заједно с осталом народном ношњом нагло напушта и замењује практичнијом фабричком обућом. Од овога се мора изузети донекле пресни опанак. У планинским селима Источне Србије, на Косову и Метохији, Босни, Херцеговини, Црној Гори и Далмацији везан је за брдски терен и занимање становништва. Као практичан и лак, пресни опанак је надживео све друге израде и облике опанака до данашњих дана, поред гуменог опанка новије израде.

Пресни опанак се задржао у суседним балканским земљама с истим или сличним именом и обликом[56] (сл. 49 и 50).

Носи се и данас у Моравској и Словачкој под именом „krpce“,

Сл. 49. Опанак из Буковине — Румунија

Сл. 50. Опанак из Бугарске

Сл. 51. Опанак старих азиских народа

Пољској „kierpce“ или „kurpie“ или „chodaci“, затим у Закарпатској Украјини, Великој и Белој Русији и планинској Чешкој.[57]

Њихова распрострањеност и очуваност у свим словенским земљама указује да су опанци најстарија обућа Словена. Ако дубље погледамо у прошлост, историју и развој обуће уопште, видеће се да је таква могла бити и у других народа. Тако су најстарији типови опанака из VII в. пре н. ере откривени у Египту (рађени од просте коже или неког другог растиња, лишћа од папируса или коре од дрвета[58]) слични старој словенској обући и нашем средњовековном опанку с фресака у манастиру Студеници (сл. 6 и 5).

Иако су стари народи Азије веома рано упознали прераду коже, носили су обућу од пресне коже (сл. 51), какву и данас носе сељаци и пастири Арабије[59]. Слична је нашим врнчаним опанцима. Овде се

Сл. 52. Опанак са Кавказа

изузима обућа од црвене и жуте коже — сафијана, „markûb", коју су носили богаташи, и кратке чизме „khuff" или „babug".[60]

Пресну обућу носе и данас на Кавказу од свињске коже (сл. 52), особито при пољским радовима, а код неких је то и једина обућа.[61] У облику и изради нема разлике између њих и наших опанака из времена Првог устанка а и касније (сл. 9).

У вези с климатским приликама, начином живота, ловом и гајењем стоке, Персијанци су носили обућу од пресне коже сличну старој египатској обући[62] (сл. 53). Ова обућа одговара нашим врнчаним опанцима. Друга врста персиске обуће, старија, са заобљеним врхом и преплетеним врвцама[63] (сл. 54), иста је с опанцима који су код нас ношени око 1800 године (сл. 10).

Сл. 53. Опанак из Персије

Сл. 54. Стари опанак из Персије

Најстарија обућа северноевропских народа иста је као и обућа старих народа Средње и Западне Европе: Британаца, Германа, Гала и других народа[64] (сл. 55).

Народна обућа из бронзаног доба са храстових ковчега и каменних споменика Данске, према снимцима у Лирeју у Копенхагену[65],

не разликује се од франачких опанака из IX века и обуће Литваније истог времена, према оригиналима у Folkskunde Muzeumm у Берлину[66] (сл. 56). У гробовима у Обрфлахту у Швапској нађена је обућа

Сл. 55. Стара обућа Средње Европе

Сл. 56. Обућа Литваније и Данске из бронзаног доба и франачка обућа IX века

Сл. 57а. Обућа из Швапске I века

Сл. 57б. Обућа из Швапске X века

од пресне коже из X века[67], набодена и заопућена (сл. 57). Она потсећа на наше опанке.

Обућа старих Грка и Пелазга је такође једноставна, од просте коже с каишима, слична обући старих азиских народа. Из ње су се тек доцније развиле уметничке форме „Sandalon" и „Sandalion", ношене првобитно по кући, а доцније и на улици.[68]

Византиска обућа је слична римској с примесом грчке, а затим обући старих афричких народа[69] (сл. 58 и 59). Она је од просте коже или сукна, с ђоном и каишима који се обавијају око листова ногу до колена. У основи је слична нашем пресном опанку.

Из изнетог може се закључити да је парче неучињене пресне коже или ђона, које се причвршћавало односно привезивало уз сто-

пало врвцама, опутом и сл., веома стар део обуће не само код словенских него и код других народа. Материјал од кога је прављена пресна обућа, начин израде, облик, начин ношења, односно обувања и привезивања уз ногу, указује да је тај архаични део ношње на-

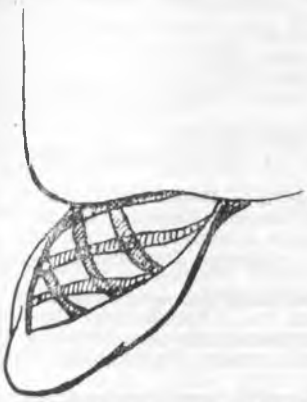

Сл. 58. Византинска обућа

Сл. 59. Обућа афричког свирача

стао из потребе заштите ногу од удара, влаге, уједа змија и сличних незгода. Као такав и са том функцијом могао се појавити на разним географским ширинама, те тако својим првобитним типом припадати човечанству уопште.

Јерина Шобић

НАПОМЕНА

[1]) Д-р Јован Ердељановић: Нидерлево дело о Старим Словенима — Гласник географског друштва, Београд 1922, св. 7 и 8, 234.

[2]) Dimitrije Zelenin: Russische (Ostslawische) Volkskunde, Berlin—Leipzig 1927, 241, 242, sl. 186, 189

[3]) Milovan Gavazzi: Vezovaki — Zbornik Muzeja grada Koprivnice, Koprivnica 1946, 14

[4]) Hermann Weiss: Kostümkunde — Geschichte der Tracht und des Geräthes in Mittelalter, Stuttgart 1883, 204

[5]) Dimitrije Zelenin: n. delo, 242

[6]) Јован Ковачевић: Средњевековна ношња балканских Словена, Београд 1953, 287.

[7]) Vlasta Sedlarova: Krpce Časopis Moravského Musea v Brne 1951, 199, sl. 2, str. 201

[8]) Јован Ковачевић: нав. дело, 288.

[9]) Herman Weiss: nav. delo, 204

[10]) M. Abramić: O pretstavama Ilira na antiknim spomenicima — Zgodov. in nar. XXXII, sl. 2

[11]) Hoernes: Bruchstück eines zweiten vorrömischen grabsteines aus der gegend von Bihać — Wiss. Mitteilungen B. M. V. 1897, 337

[12]) Ст. Станојевић и Вл. Ћоровић: Одабрани извори за српску историју, поглавље 19, 62.

[13]) Споменик С А Н LXXXVII, 65

[14]) Вл. Дворниковић: Карактерологија Југословена, Београд 1939, 446, сл. 71.
[15]) Vurnik: Slovenske nar. noše — N. ENE III, 121 i Mia Brejčeva: Slovenske noše na Koroškem — Etnolog V i VII, 1933, 2
[16]) Јован Ковачевић: нав. дело 275, сл. 180.
[17]) Јован Ковачевић: н. д. 276, сл. 181, 182.
[18]) Јиречек-Радонић: Историја Срба II, 58.
[19]) Јиречек-Радонић: Историја Срба III, 289.
[20]) Павле Васић: Српска ношња за време Првог устанка, пос. отисак Ист. гласника 1—2 за 1954, Табла I, Београд.
[21]) Павле Васић: н. д., цртеж на табли II.
[22]) Павле Васић: н. д., цртеж на табли VII.
[23]) Павле Васић: н. д., цртеж на табли XXV.
[24]) Павле Васић: н. д., цртеж на табли XXXII и Ј. Вујић: Путешествије по Сербији, 1828.
[25]) Павле Васић: н. д., цртеж на табли XXXIV.
[26]) Ото Дубислав Пирцх: Путовање по Србији у години 1829 — С А Н Београд 1888, 38.
[27]) Вукашин Сировина: Народно одело — Развитак VII, 268, Б. Лука 1940.
[28]) М. Ђ. Милићевић: Живот Срба сељака, Београд 1894, 38.
[29]) Миливој Савић: Наша индустрија и занати, Сарајево 1922, књ. I, 230.
[30]) М. Ђ. Милићевић: Из својих успомена, Годишњица Николе Чупића књ. XIV Београд 1894, 125
[31]) Пророковић Риста: Једно лето четовања — по причању харамбаше Стојана Ковачевића, Год. Николе Чупића књ. XXIII Београд 1904, 172
[31a]) Према испитивањима и саопштењу професора Татомира Вукановића
[32]) М. Ђ. Милићевић: Живот Срба сељака Београд 1894, Српски Етнографски Зборник књ. I, 38
[32a]) Риста Николић: Пољица и Клисура, антропогеографска проучавања СЕЗ књ. III. Београд 1905, 133
[33]) Кириловић Др. Димитрије: Слика Срба граничара Потиско-Поморишке Крајине из средине 18 века — Гл. Истор. Др. Нови Сад IX, 1936, 182, 183
[34]) Вл. Белић: Одело и оружје Тренкових пандура и граничара Гл. Ист. Др. Нови Сад X. 1937, 54, 55
[35]) Ал. Стефановић: Српска народна ношња у Диштрикту у другој половини XIX века, Народне ношње Војводине, Матица српска Нови Сад 1953, 100
[36]) Стева Тривковић: Блажуј и околина — Бос. вила год. II, Сарајево 1887, 269.
[36a]) Загорка Марковић: О опанцима на Косову и у Метохији — Гласник Етн. музеја у Београду 1953 књ. XVI, 179, 180
[37]) Д-р Никола Вучо: Распадање еснафа у Србији САН 1954 — Посебно издање Истор. инст. књ. 5, 380, 381.
[38]) Д-р Никола Вучо: н. д. 248
[39]) Миливој Савић: н. д. III 409.
[40]) Станоје Мијатовић: Занати и еснафи у Расини, 76.
[41]) Миливој Савић: н. д. 410.
[42]) Н. Ускоковић: Иванњица — Гласник Географског друштва, 1921, св. 7 и 8.
[43]) Миливој Савић: н. д. 403.
[44]) Мил. Савић: н. д. 402.
[44a]) М. С. Влаховић: Мушка ношња у Београдској Посавини — Гл. ЕМ., књ. III, Београд. 1928, 80.
[45]) Мил. Савић: н. д. 65.
[46]) Карић: Србија, 415.
[47]) Хамдија Крешевљаковић: Еснафи и обрти у Босни и Херцеговини 1463 — 1878 — Зборник за народни живот и обичаје Ј. Словена, Загреб 1935, 135.
[48]) Зорислава Марковић: Народна ношња на Купресу и народна ношња у околини Травника, Сарајево 1954.
[49]) Миливој Савић: н. д. 407
[50]) Миливој Савић: н. д. 433
[51]) Миливој Савић: н. д. 431
[52]) Herman Weiss: Kostümkunde — Geschichte der Tracht und des Geräthes vom 14ten Jahrhundert bis auf die Gegenwart, Stutgart 1872, 70, 236, 238, sl. 37, 39, 40
[52a]) М. С. Влаховић: н. д., с, 93
[53]) Д-р Никола Вучо: н. д. 207
[54]) Станоје Мијатовић: Народна медицина, СЕЗ, књ. 13, 270

[55]) Миливој Савић: Наша индустрија и занати, Сарајево 1922, књ. I, 299
[56]) George Opresen: Peasant art in Roumannia, Bucarest 1929, 46 sl. 46
[57]) Vlasta Sedlarova: n. d. 199
[58]) Hermann Weiss: Kostümkunde — Handbuch der Geschichte der Tracht des Baues, und des Geräthes der Völker des Alterthums, Stuttgart 1860, 37, sl. 25
[60]) A. Racinet: Le Costume Historique, tome 3, 159
[61]) Buschan: Illustrirte Völkerkunde 11/2, Stuttgart 1926, 544 sl.
[62]) A. Racinet, n. d., 180
[63]) Hermann Weiss: Kostümkunde Geschichte der Tracht und des Geräthes von 14—16 Jahrhundert, Stuttgart 1872, 121
[64]) Hermann Weis: n. d. 352
[65]) Hans Mützel: Vom Lendenschurtz zur Modetracht, Berlin, 56
[66]) Hans Mützel: n. d. 60, sl. 34 i Wolfgang Quincke: Handbuch der Kostümkunde, Leipzig 1908 s. 78 sl. 47
[67]) Hermann Weiss: n. d. Kostümkunde Geschichte der Tracht und des Gerāthes in Mittelalter vom 4—14 Jahrhundert Stuttgart 1862, 521 sl. 227
[68]) Hermann Weiss: Kostümkunde — Handbuch der Geschichte der Tracht, des Baues und des Geräthes der Völker des Alterthums, Stuttgart 1860, 724
[69]) Racinet n. d. tome III. 181, Tabla I.

OPANCI AND OPANCI-MAKERS' TRADE IN SERBIA WITH REGARD TO THE COLLECTIONS OF THE ETHNOGRAPHICAL MUSEUM

In the present work the author treats of a particular kind of popular footwear called **opanci** (sing. **opanak**) according to the earliest documents, historical sources of later periods, further pictorial sources, paintings and drawings from the middle of the XIXth century. As materials for her investigations were also taken into consideration the representations of popular footwear on mural paintings in medieval monasteries, the results of the present day field-researches as wells as materials contained in the Museum collections.

The above mentioned historical sources, investigations and comparisons show clearly that the so-called »raw« opanak, i.e. manufactured of raw hide, represented the fundamental type of popular footwear. In the beginning it covered merely the foot sole and later the protection of the foot extended also to the side, toes and heel.

This was the only kind of footwear in Serbia until 1850. Later, with the economic development of the country, the changes it caused and the improvement of the opanci-makers' trade opanak passes through several development stages and is divided now into following kinds:

1. opanci made of raw hide
2. red opanci made of half-dressed hide
3. opanci with soles made od dressed hide, with characteristic points, faces (upper part of opanci) and forms of soles.
4. so-called »kapičari« made of dressed hide
5. rubber opanci, made by peasants-craftsmen, professional craftsmen and in factories.

In a special shapter on opanci with soles, the author establishes a classification of various kinds of opanci, according to their respective types, i.e. according to the shape of the point and sole and the elaboration of the upper part.

From the comparison of Yugoslav »raw« opanak with the oldest forms of footwear throughout the world, the author drew the conclusion that the footwear made of raw hide is a very ancient part of the costume of all peoples, Arisen from the necessity to protect feet it can be considered as a common property of the whole humanity in general.

Jerina Šobić

OPANCI ET LEUR FABRICATION EN SERBIE D'APRES LES COLLECTIONS DU MUSEE ETHNOGRAPHIQUE

Dans le présent travail l'auteur s'occupe des opanci (sing. opanak), chaussure des paysans de Serbie, et de leur fabrication. Il donne une classification de leurs différents types et les compare aux chaussures de différents peuples de l'antiquité et des temps modernes.

Jerina Šobić

FIGURES

Fig. 1. »Lapti« — old Slav footwear, plaited of bast
Fig. 2. Lapti on wooden soles
Fig. 3. »Shodaki« — Polish opanak and its cut
Fig. 4. Yugoslav »raw« opanak
Fig. 5. Shepherd's footwear on a fresco in the monastery of Studenica
Fig. 6. Old Egyptian footwear from the VIIth century B. C.
Fig. 7. Shepherd's footwear on the mural painting of the Patriarchal Church at Peć
Fig. 8. Shepherd's footwear on the mural painting from Gradac
Fig. 9. Opanak worn by the members of the Serbian Volunteer Corps in the Austro-Turkish war 1793
Fig. 10. Peasant's opanak from 1800
Fig. 11. Opanak worn by Serbian soldiers in the Austrian Military Confines
Fig. 12. Opanak worn by Karadjordje, chief of the First Serbian Insurrection (1804—1812) in 1806
Fig. 13. Woman's and shepherd's opanak from 1800
Fig. 14. Opanak from 1826
Fig. 15. Cut of »raw« opanak
Fig. 16. »Raw« opanak with creases
Fig. 17. Old leather-lace opanak from Metohija
Fig. 18. New leather-lace opanak
Fig. 19. Leather-lace opanak with plaited back-part
Fig. 20. »Opančar« — last for shaping leather-lace opanci
Fig. 21. »Vrncan« — artisan-made opanak of dressed hide, shaped like »raw« opanak
Fig. 22. Iron made opanak
Fig. 23. Wooden opanak (clog)
Fig. 24. Red opanak
Fig. 25. Old soled opanak
Fig. 26. Soled opanak
Fig. 27. Soled opanak with plaited back part
Fig. 28. »Covered« opanak, richly elaborated
Fig. 29. Different kinds of plaited faces on opanci
Fig. 30. Opanak with a plaited side part
Fig. 31. Old opanak from the region of Šumadija
Fig. 32. Opanak from Šumadija — district of Kosmaj
Fig. 33. Opanak from Šumadija — district of Kačer
Fig. 34. Opanak from the river-basin of the Morava
Fig. 35. Opanak from the river-basin of the Kolubara
Fig. 36. Old opanak from the region of Užice
Fig. 37. New opanak from the region of Užice
Fig. 38. Opanak from East Serbia, surroundings of Pirot
Fig. 39. Opanak from East Serbia, the region of Negotinska Krajina
Fig. 40. Different forms of points on soled opanci
Fig. 41. Different forms of points on soled opanci
Fig. 42. Forms of points on footwear of other countries
1. German popular footwear
2. German nobility
3. French nobility
4. French peasants
5. Greece
6. Italy
Fig. 43. Forms of points on footwear of other countries
1. Ancient Egyptian
2. Roman
3. Russian
Fig. 44. Opanak called »kapičar«
Fig. 45. »White« opanak
Fig. 46. »Nylon« opanak
Fig. 47. Handmade rubber opanak
Fig. 48. Rubber opanak
Fig. 49. Opanak from the region of Bukovina in Roumania
Fig. 50. Bulgarian opanak
Fig. 51. Opanak of ancient peoples of Asia

Fig. 52. Caucasian opanak
Fig. 53. Opanak from Persia
Fig. 54. Older form of the Persian opanak
Fig. 55. Old footwear of Central Europe
Fig. 56. Lithuanian and Danish footwear from the Bronze Age and Frankish footwear from the IXth century
Fig. 57. Footwear of Swabia form the IXth and Xth centuries
Fig. 58. Byzantine footwear
Fig. 59. Footwear of an African musician

ПЕЧЕЊЕ РАКИЈЕ У НАШЕМ НАРОДУ

Врло важну грану привреде у Југославији претставља воћарство. Наше шљиве су на гласу у целом свету.[1]) Шљива је веома раширена у целој нашој земљи јер успева у свима областима. Године 1903 износила је површина шљивака у Србији 135.828 ха (Статистика Краљевине Србије XXIX, Београд 1907, XXVI). А према службеној статистици било је у Југославији, од 1920—1925, око 50 милиона стабала шљива; највише је било у областима: тузланској — око 7 милиона, шумадиској — око 5 милиона, ваљевској — око 5 милиона, Ваљевској Подгорини (Осечина) — око 3 милиона и у подринској — око 4 милиона стабала шљива, тако да је у самих тих пет области било више шљива него у Калифорнији (16 милиона стабала 1920 године), која нам је на тржишту била јак такмац. Најмање је шљива било у дубровачкој, сплитској, битољској, скопској и мостарској области.

У нас је највише раширена врста плава, јесенска шљива, коју народ у разним крајевима назива разним именима: бистрица, цепача, мађарка, пожешкиња, пожегача, модра шљива, српска шљива, босанска шљива итд. Шљива ранка заостаје квалитетом за шљивом пожегачом, која је одличног квалитета, те надмашује и најбоље шљиве других земаља (садржај шећера у потпуно зрелим шљивама пожегачама је знатан, 14—15%).

Велики део рода шљива поједе се свеж, свеже се шљиве доста извозе, велика се количина осуши и такође извезе, али се највише препече, дестилира, те је производња шљивовице велика. У крајевима где нема винограда пије се ракија као народно пиће. Колика је била производња ракије у Југославији, не може се тачно одредити, јер је печење ракије било слободно а алкохолна такса плаћала се тек кад се ракија стављала у промет. Велики је био број пријављених казана, а велики се део произведене ракије стави у промет и потроши у нашој земљи, док се незнатан део извозио.

За печење ракије у сеоским казанима употребљавала се сва шљива која се не поједе свежа, не осуши или не скува у пекмез.[2])

I

Алкохолна пића познавали су људи још у преисториско доба (вино и пиво), али алкохол или шпирит почели су справљати тек алхемичари око 900 год. н. е. кад су научили пећи ракију и дестилирати алкохолне течности. У XIII веку употребљавали су га као лек и називали spiritus wini a касније aqua ardens. Име алкохол дао му је Парацелзус у XVI веку према арапској речи al kohol.[3])

Многи научници сматрају да је производња ракије била позната још старим Египћанима, али је производња пречишћеног алкохола почела, претпоставља се, у католичким манастирима. Први опис начина на који се справља чист концентрисани алкохол саставио је у XIII веку Рајмонд Лил. Добивени дестилат је неколико пута по-

ново дестилисан. А још у X и XI веку дестилисали су арапски лекари алкохол с додатком биља, и од њих су ову производњу примили Европљани. Пречишћен алкохол препоручиван је у Средњем веку као одличан лек. У XIV и XV веку носио је разна имена spiritus wini (дух вина), и aqua vitae (вода живота) итд. Пречишћен алкохол сматрали су алхемичари као први степен ка добијању камена мудрости (lapis philosophorum). Доцније је напуштен назив спиритус и уведен назив алкохол (Политика, Да ли знате, од 23 XI 1953).

У Средњем веку видно место у земљорадњи балканских Словена заузимало је виноградарство, које је за оно време имало сразмерно већу привредну важност него данас, пошто је вино било општенародно пиће. Презвитер Козма у својој беседи против богумила тужи се на свештенство да много пије. И Евстатије Солунски прича како византиски монаси саде много лозе и како зато више личе на поседнике него на монахе. С постанком крупних поседа виноградарство се распространило још више. Сви већи манастири давали су скоро сваки дан вина својим радницима и зависним људима, који су им окопавали виногради. Српски манастир св. Ђорђа имао је привилегију да на своме сабору продаје само манастирско вино. Повртарство и воћарство развило се сразмерно доцкан и то под утицајем Византије. Скоро све хрисовуље српских владара спомињу врт.[4])

По српским земљама било је сразмерно доста винограда. Краљ и властела старали су се о умножавању и обделавању винограда. Српско се вино извозило у Млетке пре периода Немањића, али се малвасија увозила у српске земље бесумње још пре периода Немањића.[5]) Али у средњовековној српској држави, при рђавим саобраћајним средствима, вина није могло бити свуда где га има данас, па су и виногради неговани много мање, и то особито само по жупним местима, па је било добродошло свако средство да се дође до каквог алкохолног пића. Стога је све до XIV и XV века домаћа производња пива заузимала по српским земљама много знатније место него вино.[6])

Да је пиво справљано у средњовековној Србији потврђује писмо краља Владислава (1233—1242) манастиру Бистрици у Полимљу, потом једна хрисовуља краља Милутина и повеља Стевана Дечанског (око 1330 год.). У ова сва три споменика спомиње се слад и глагол охмељити, што уједно претставља основни састав и основну радњу при производњи пива. Пиво се припремало на властеоским дворовима и по манастирима, а умели су да га праве и сељаци (меропси), па им се напр. у Дечанској повељи наређује да очисте жито од кога праве слад, а у хрисовуљи краља Милутина одређује се колико годишње сељаци треба да даду манастиру готовог слада и коју количину хмеља. Пошто се слад охмељи, пиво је углавном готово. Тада се охлади и у њему се пивским квасцем изазива врење. Изгледа да је охмељавање било најосетљивији посао и да су га вршили вештији људи. У једном од наведених споменика каже се „и да га поп охмељи".[7])

Напослетку, да би се могло одредити докле се у Србији одржала производња домаћег пива, ваљало би знати кад се у српским земљама увела производња ракије или алкохолних пића варењем у казану и дестиловањем. У раширености производње алкохолних пића дестилацијом ваља тражити прави узрок искорењивању домаће производње слада и пива, које је раније било у обичају.

Зато би се готово с извесношћу могло рећи да казан и производња ракије дестилацијом није била у српским земљама позната пре

друге половине XIV века. Бележака нема којима би се то којим год одређеним датумом утврдило, јер је у српским земљама у XIII и XIV веку општепозната била вештина спремања слада од жита и варења пива. Нов обичај печења ракије у казанима, који је у српске земље морао доћи XIV и XV века, с приближавањем турске најезде изазвао је коначно напуштање домаће производње пива.

И реч ракија и реч казан не помињу се у старијим српским споменицима и у језику. А пошто је ракија арапског порекла и пошто су Арапи у старије време радили на хемији и још пре IX века н. е. знали за теорију и процедуру дестиловања, по речима би се могло с доста сигурности судити да су и ракија и казан дошли у наше земље кад и Турци, тј. XIV или XV века или може бити још доцније.[8])

II

Како се ракија у нашим споменицима немањићких времена никако не спомиње, извесно је да се она није у нас ни производила, па ако је до двора и до властеле можда и допирала, морали су то бити ретки случајеви, па и у тој прилици као скупоцени артикал увожен је са стране. По свему судећи, у први мах, ракија није из воћа печена, бар у нас не, већ из винске комине.

Ракија се доста доцно јавља у нашим споменицима. Тек 1612 год. први пут се помиње у једном запису: „Сь писахь хѕдъі и грѣшныи чрьталацъ грьнилѕ. Петарь... ни ѡкѕсихь вина ни ракие". Затим се после 78 година, 1690 год., опет помиње у Босни: ракија ока 140 аспри. И 1740 год. опет се помиње: ока ракије 4 паре, ока вина 2 паре. Овај последњи закон констатује порез који се на ракију отпочео наплаћивати. Па и тада је још, по свој прилици, производња ракије била врло ограничена, јер је двоструко скупља од вина. Тек свакојако се ракија тада, а можда и 100 година пре, већ почела и из воћа пећи.[9])

Прво помињање казана за печење ракије опет је у турским законима, по којима су се убирали намети од народа. Срби који су живели на султанским добрима: хасовима, тимарима, милићанима и мукадама у Србији, пре аустриске окупације, плаћали су годишње царску и спахиску главницу. Поред осталог, главница је годишње износила на сваки казан за печење ракије 12 аспри.

За време аустриске окупације Србије (1718—1739) од пореза у земаљским производима познатим под именом десетак сваки Србин који је обрађивао земљу давао је сваку десету оку вина и ракије као царски десетак.

Производња ракије била је важан порески објект за окупационе власти. Канцеларија је пиварску и ракиску таксу издавала под закуп приватним лицима. Зато је 1719 Јеврејин Хиршл Арон тражио под закуп монопол печења ракије у Србији и нудио 1000 форинти месечне аренде. Дворско камерално веће је ову понуду одбило, али су у пролеће 1721 Исак Мојсије, Самсон Френкл и Кепел Френкл поднели нову понуду и тражили монопол ракије на 6 година за Београд и целу земљу. Обавезивали су се да од сваког акова ракије државној каси дају по 3 форинте. Држава би по њиховом рачуну имала ове приходе: кад се узме да сваки казан недељно да два акова, а у Београду има 44 казана, то годишње износи 4576 акова или 13.728 форинти у новцу.

Како у Србији има 470 села и нека свако село не броји више од 30 сељака а на сваког сељака да дође 4 маса годишње, то је онда 1880 акова, а ово по 3 фор. чини 5540 форинти. Тако би држава, по њихову рачунању, добила 19268 фор. годишње аренде из Београда и земље.

Они су пак тражили право да у Београду и земљи могу подићи ракиницице и казанице. Из ракиницица би примали ракију провизори, давали кметовима, а ови селу. Ако не би сељаци имали новаца да плате, они би плаћали у натури. За гориво при печењу ракије тражили су да могу исећи годишње 2000 до 3000 хвати дрва. Администрација је ову понуду прихватила и усвојила, али кад је истекао рок концесији, није се више ни обнављала и не видимо више монопол ракије у Србији.

Године 1721 пак поднет је предлог Бечу да се трошарина повећа поред осталог и на казане за печење ракије, а има их свега 160 у земљи, да се удари порез, и то 12 форинти годишње на казане по селима а 8 фор. на казане за печење ракије по варошима, што би изнело 2950 фор.[10])

По попису који је извршен 1721 године у Србији је био 191 казан за печење ракије.

Много је података о таксама за печење ракије из тога доба као и на пиво, које се у Београду почело кувати 1723 године.

Кад су Турци 1739—1804 поново завладали Србијом, плаћали су Срби за сваку казаницу и воденицу по 2 гроша на име царске и приватне спахиске главнице. Затим султан уводи нову порезу на вино, ракију, овце и козе, што се почело наплаћивати 1792 године.

И у ослобођеној Србији 1815—1842 царска главница на сваки казан остаје 2 гроша, а наплаћује се фебруара или марта.

1831 године у Ваљевској нахији капетан Павле Симеуновић употребио је кулуком 885 посленика који су му, поред орања, 200 дрвета шљива отресли и покупили. Члану суда Матији Ненадовићу 1005 посленика, поред осталог посла, накупили су 170 казана шљива.

После прокламације од 1816 год. прописана је тарифа по којој су становници мукада плаћали за сваки казан 1 грош.

1822 год. тарифа за ђумрук од ракије била је 20 пара а од вина 10 пара.

Али су и после прокламације од 1816 год. становници мукада плаћали на сваки казан по 2 гроша, што се види из десечарских спискова. Тако је мукада јагодинска 1828 г. платила царску главницу на 11,5 казана по 2 гроша 23 гроша. А 1832 год. у десечарском списку за град Чачак налазимо прикупљено поред меда и јечма и на један казан попа Симе по 2 гроша. Државни порез мукаде у Ваљеву и Асовини износио је 1833 г. на казан, свиње, свадбе и воденице 124,12 гроша. Мукада пожаревачка дала је порез на 22 казана по 2 гроша, пожешка на 20 казана по 2 гроша, а мукада хаџибеговачка Смедеревске нахије 1834 г. на 118 казана по 2 гроша, док је мукада у Оџацима дала на 700 ока ракије по 30 пара и на 11 казана по 2 гроша.[11])

Треба споменути да се из објављених споменика види како се ракија још пре пекла у једној српској насеобини, у Будиму. Тамо је 1702 год. било 8 казана за печење ракије, 1706/7 год. 43 казана, а 1716 год. 26,5 казана. На ракиске казане плаћало се 1702 год. 40 новчића годишње, 1713 год. 1 форинта, 1715 на повеће казане по 1 фор. а на мале 50 новчића, а 1716 како на који казан.

Мајстори у Будиму правили су од бакра, поред осталог посуђа, и казане за печење ракије. На 351 српску кућу у Будиму 1706 и 1707 г. било је 10266 акова вина и 46 ракиских казана, али је по свему судећи у Будиму ракија печена не из комине од шљива него из винске комине, што већ и велика производња вина казује.[12])

У то доба су казани за печење ракије били ретки и скупи. Зато је 1776 године као особит дар забележено да је манастиру Ковиљу у Старом Влаху писала Софијана: „Казань *в* светом*в* манастир да слѫжи". Манастир Вољавча купио је 1794 год. два казана за печење ракије, а 1796 год. још један казан. Ти записи показују да су манастири, зато што су у то време имали највеће шљиваке, били највећи произвођачи ракије, коју су извесно зато што је била на доброј цени, (двојином скупља него вино) продавали па добивеним новцем подмиривали друге манастирске потребе.[13]

И у манастирима на Фрушкој Гори, пошто се увидело да у већини случајева није било могуће устројити општежиће, митрополит Викентије Јовановић на тражење фрушкогорских претседатеља и братије допустио је да они за своје одевање могу имати по 10 мотика винограда и њима подобно. На основу тога одобрења, пошто је општежитељство одрицало да има икаквих прихода у каси манастира и оскудни су, дозвољено им је зато, по мало винограда и шљивика, будући да друго рукодјеланије не знају, за одевање своје држати, а при трпези општој сви ће јести, као што је и раније било.

Отуда у опису фрушкогорских манастира 1753 године налазимо да архимандрит, јеромонаси, монаси, чак и прњаворци имају засебно по неколико мотика винограда и известан број шљива, често младица. Сами пак манастири имају своје шљивике, који су им остали после смрти или бекства појединих јеромонаха и монаха.

Игуман ман. Фенека има 300 стабала шљива у ман. Ремети. Сам пак манастир има 400 стабала шљива.

Око ман. Обеде има 500 стабала, а при капели још 400.

Игуман ман. Врдник има 300 стабала, јеромонаси Филип 100, Јоаникиј 300, Никифор 90 и Софроније с братом Алексијем 1100 стабала, а јеромонах Атанасиј 200 младица и јеромонах Симеун 40 стабала.

Сам пак ман. Врдник има 5 ракиских казана, 4 с капацима и лулама а 1 без капака и луле, затим 12 каца винских и шљивских, 2 ардова винска од 200 акова и 6 ардова у које стаје 100 акова за ракију. Манастир има 32 мотике винограда, 10 шљивика и ракициницу шиндром покривену.

Игуман ман. Јаска има 100 стабала шљива а јеромонах Мојсеј 150 стабала и казан са свом оправом. Манастир пак има 3 казана с капацима и лулама, 2 табарке, 11 великих каца винских и шљивских и 1500 стабала шљива.

Јеромонаси ман. Бешенова имају 300 + 600 + 200 + 250 + 150 + + 400 + 90 + 100 + 50 + 150 стабала шљива и 1 казан манастира Раковице. Сам манастир има 4 казана „с капци и лулами", оправна, лула казанска залишна, 29 каца великих, 4 табарке, качару, 7 шљивика с 2000 стабала и ракициницу шашом покривену.

Архимандрит ман. Шишатовца има 800 стабала шљива а јеромонаси: 500 + 120 + 150 + 150 + 100 + 70 + 100. И прњаворци почињу да саде шљиве па имају 20 + 50 + 50 шљива младица.

У ман. Петковици, филијали Шишатовца, променили су један ибрик од бакра за нови бакар, те справили казанску лулу и изменили стару. Имају 400 стабала шљива.

Пет јеромонаха ман. Кувеждина имају 530 младица шљива. Многи јеромонаси побегли су или отишли из манастира па су поред осталих ствари за њима остајала и стабла шљива. Тако је јер. Евгениј 60 младица шљива оставио, а Симеун је умро и остало по њему 60 стабала шљива. Од бакарних судова манастир има казан с оправом, затим још један казан с оправом пок. јер. Исаије који се преставио у манастиру. Оставио је и воћњак и у њему 200 стабала шљива.

Ман. Дивша, филијала ман. Кувеждина, има два казана с опремом, две табарке, а око ман. 1000 стабала разног воћа и 3000 шљива.

Ман. Прибина Глава има три казана с оправом, две табарке, качару и 3060 стабала шљива.

Архимандрит ман. Хопова има 500 стабала шљива и две каце, а јеромонаси 1060 стабала. Манастир има 3 казана с капацима и лулама оправна, два ћупа ракиска, 12 каца винских и шљивских, четири табарке, качарницу, а више качарнице ракициницу сведену на ћемер и покривену храстовом шиндром, и 2000 стабала шљива око манастира.

Ман. Крушедо има 4 казана с капацима и лулама оправна, док је по инвентару из 1733 имао 2 казана, капак и 2 луле, два дрвена левка, 2 визира и 4 табарке. Има ракициницу од ћерпича, 32 мотике винограда и 2000 стабала шљива око манастира, а јеромонаси и игуман имају 3500 шљива.

У ман. Ремети игуман има 400 шљива а јеромонаси 1670 младица. Манастир има 2 казана с оправом а 1 стар, ракициницу од плетера и 1000 шљива на различитим местима.

Манастир Гргетег има 3 казана с капацима и лулама, 2 табарке казанске, качару заједно с ракициницом и 850 младица.

У ман. Раковцу архимандрит има 715 шљива, а 9 јеромонаха 2730 младица. Сам манастир има 3 казана с оправом, лулу казанску залишну, 2 табарке и ракициницу од камена, виноград од 53 мотике и 2526 шљива.

Манастир Беочин има 4 казана, 2 табарке и ракициницу од плетера.[14]

Казани су тада, па и читавих 100 година после, као и данас, давани и узимани под испек.

У протоколима Магистрата шабачког од 1808 год. забележена је једна парница о томе: „Дошао к суду Петар Арсеновић из Кочиноваца, Прекодринац, и пријавио Мићу Стефановића из Трбушнице, Зворничке нахије, за казан што му је дао на испек и био код њега 4 године и потом хтео да „потапше“ (затаји). Тако ми за право нађосмо, да Мића Стефановић мора без икаква изговора казан Петру повратити и 100 ока ракије испека дати, а што је Петар био дужан Мићи 40 гроша да одбије“.[15]

Из КК Деловодног протокола Унутр. преп. 1820 год. види се да је: „23 VI 1820 г. под н. бр. 850 писато кнезу Милутину за Митра и Риста из Маноиловаца села, који су дали на испек казан Марку из Барошевца и Лазару из Пркосаве под здрав, а сад врађају им разбијена. Тога ради препоручено му, да има приморати Марка и Лазара да им штету од казана плате, а ако се успротиве, да их има у Крагоевац послати“.[16]

Колика је била производња ракије у Југославији пре Другог светског рата, не може се тачно утврдити. Велики је био број пријављених казана, али је печење ракије било слободно и алкохолна такса плаћала се тек кад се ракија стављала у промет. Велики се део произведене ракије стављао у промет и трошио у нашој земљи, док се незнатан део извозио.

У години 1948 било је у Народној Републици Србији 48.910 гарнитура за печење ракије (потпуних казана). Од тога долази на ужу Србију 45.967 гарнитура, на Аутономну Покрајину Војводину 1590 и на Област Косова и Метохије 1353 гарнитуре за печење ракије.[17]

Фебруара 1956 год. уведене су у Југославији нове таксе на орућа за рад, за ветеринарску заштиту стоке и за моторна возила. По тој Уредби, приватни власници плаћају за казане за печење ракије на име годишње таксе 2000 до 5000 динара (висина зависи од капацитета).[18]

По статистичким подацима од 1954 године било је у Народној Републици Србији 1930—1939 40,913.000 стабала шљива способних за род, а од тога на ужу Србију пада 38,401.000, АПВ 1,574.000 и АКМО 938.000 стабала шљива. 1953 године овај број се попео на 55,000.000 стабала шљива.[19]

III

Пада у очи да су готово сви ови споменици из Западне Србије у којој је воћарство и данас најразвијеније.[20] Ракија шљивовица и од ње испечена љута ракија, препеченица, за трговину се производи у крајевима Западне Србије. Уопште, с ове стране Велике и Јужне Мораве, изузев Врањског, Топличког, Београдског и Смедеревског округа. Произвођачи ракије шљивовице за трговину су округи Ужички, Чачански, Рудинички, Ваљевски, Подрински, Крагујевачки, Крушевачки и малим делом Моравски. Нешто се ракије производи у округзима Београдском, Топличком и Пожаревачком, али само за локалну употребу.

До окупације Босне и Херцеговине ракија се продавала у Босни, па је окупацијом Босне продаја пресечена. Колика је привредна важност извоза ракије у Босну била, најбоље показује што су од 1880 године биле потпуно трговачки замрле вароши Ужице, Љубовија, Крупањ, Лозница и Црна Бара. После овога шљива се сушила или се кувао пекмез за извоз, а мање се пекла ракија. После тога једине велике пијаце потрошње ракије биле су у Београду, затим новоослобођени крајеви 1878 г. после уништења винограда филоксером и најзад крцумчарење Дрином и Савом у Босну и Срем. Нешто је ракије извожено у Скопље и Солун.

Најбољу ракију у Срезу пожешком дају села у подножју Маљена, окренута југу, а то су Добриње, Јежевица, Каменица и др. Најбољу ракију у Срезу ариљском дају села општина Лашвичке и Радобуђске. Средње године даје Срез ариљски 200 вагона меке ракије, од чега се извезе 150 вагона а 50 вагона остаје за месну потрошњу.

Дудова ракија пече се у Срему и Банату, где има доста дудова. Одрасли дудови дају толико дудиња, да се од једног може да испече 5 казана ракије по 25 литара свако печење, од 14—16% алкохола. Дудиње се тресу у пољаву, па се мећу у бурад или каце и особито наби-

јају, а кад почну превирати, треба измешати да се не усмрде. Дудова ракија нема никаквог укуса, пије се хладна за време летњих радова; обично је пију до бербе кукуруза.[21]

Поред дудове ракије у Војводини сељаци пеку ракију комадару, од кукурузна брашна. Кад је 1793 године парох Јова Стојановић пекао ракију од хране (тзв. комадару), судац Дистрикта бранио га је тим што је та храна била покварена, јер се она обично држи у житним јамама, па се услед подземних вода поквари.[22]

У годинама оскудним шљивом у Хомољу праве ракију од кукуруза и од бурјана. Од кукуруза се прави 'лебњача. Умеси се много проја, које се мало пропеку, па се издробе у кацу и налију водом. Кад то тесто преври, пеку од њега ракију. 'Лебњача је врло јака ракија; употребљава се као лек у неким сточним и људским болестима. Од казана може да се испече по 20 ока ракије. У годинама оскудним кукурузом и шљивом пеку ракију од бурјана, који мешају с кумином од шљива. На 100 ока комине ставе исто толико бурјана, па кад то преври, пече се као и обична ракија.[23]

И у Мачви се пече ракија од корова (арта, афтика, аптовина). Зрела пуцад аптовине изгњече се и оставе 9 дана да стоје. Онда се пече као и остала ракија, али пошто ракија мирише на коров, то се пред печење метне на шому (комину) у казан струк босиљка, па кад се ракија испече, босиљак убије мирис корова.

Сем од шљива ракија се пече и од осталог воћа. За њу се могу употребити крушка, јабука, мушмула, оскоруша, мукиња, брекиња, купина, глогиња, вишња, трешња, кајсија, бресква, боровица, дуња и др. Кад не роди воће, од невоље се пече ракија и од аптовине. Све ове ракије имају имена према томе од чега се пеку: белошљивовача од белошљиве, комовица из винске комине, шљивовица од шљива, крушковача, трешњевача, вишњевача, бурјањача и др.[24]

Ракија се пече још од кромпира и жита. Она се зове комадара, љебара, љебњача. Пред Први светски рат почео је и народ у Босни да пече ракију од кукуруза. Ту вештину примио је од досељеника из Галиције. Она се прави од преврелих комада проје, па је народ назива комадаром. Нема ваљда горег и опаснијег пића од те ракије.[25]

Најбољу ракију шљивовицу даје потпуно зрео плод шљиве пожегаче, јер она садржи највише шећера (око 14%). Али се за печење ракије употребљавају и остале врсте шљива које немају много шећера. Многи скупљају и ону шљиву што пре реда опадне и бацају је у каце и пеку ракију, али је од ње квалитет ракије лош. Зато се трула, гњила и болесна шљива уклања.

IV

Кад почну брати шљиве, неки сељаци у Хомољу окаде прву шљиву. Кађење врши домаћин или домаћица.[26] Зреле шљиве оберу или отресу. Шљиве тресу старији али и млађи људи који знају како треба трести. Шљиве тресу дугачким танким моткама тако да младаре и листаре не откидају заједно са шљивама, јер идуће године шљиве неће родити ако им се ти младари пооткидају. У време кад воће зри у жупнијим крајевима, многи људи из ужичког краја силазе у Подриње, Мачву и Поцерину, носећи са собом витке мотке. Они

тресу воће инокосним породицама, јер је радна снага сваком добродошла кад воће добро роди, а за то добијају новац. Кад ови људи заврше послове у жупним крајевима, враћају се у свој планински крај где воће касније стиже.

Отресене шљиве купе се у котарице, карлице, батаре. Пошто су шљиваци обично по побрђима, шљиве се купе почев од најнижег дела шљивака идући узбрдо. Покупљене шљиве жене, деца, девојке, бабе и остали сипају у чаброве, које мушкарци после изручују у велике каце, бачве, које често хватају и по 50 товара. Кад је шљивак далеко од куће, шљиве се сипају у чаброве који се после колима превозе у село.

Каце у које се сипају шљиве стоје у трему под зградом, у качари, качњаку, качарници, казаници. Качара је обично од брвана и покривена ћерамидом. Некад се под качаром налази подрум, али се још чешће у казаници налази мишана — пушница за сушење шљива. Напуњене каце и бачве покрију се старим губерима или даскама да се не труни комина, и тако остају да преврe. Ракија је врло осетљива. Мане ракије зависе од каце у којој је воће преврело. Ако је у каци зими био купус, па се каца није добро испарила, онда ће ракија мирисати на купус.[27]

У старо време од воћа се имало највише шљива, које се нису продавале трговцима, јер није било добрих путева, па су се шљиве продавале само сељацима из околних места кад им нису родили воћњаци. Цена им је била 2 гроша за 100 ока. Али ако су шљиве свуда добро родиле, сељаци их нису могли све ни покупити, јер су мало судова имали. Стога су шљиве на земљи презимиле и иструлеле. Како су сељаци видели да им се од тога суше дрвета, довијали су се, те су копали рупе у земљи у виду каца, па земљу у рупама добро набили, премазали дно и зидове рупе глибом и плевом (пола земље, пола плеве). У влажне рупе, јер ако би се осушиле оне би пуцале и упијале комину, изрvчивали су шљиве и остављали их да преврe. Да се шљиве преко зиме не би смрзле у рупама, рупе покривају даскама преко којих здену камару сена или шаше, те их тако сачувају од мразева. Неки сељаци тврде да у рупама шљиве преврe исто тако добро као у кацама, само ракија кад се испече мирише — удара на земљу.[28] Међутим, сељаци у Подрињу тврде да се ракија печена од комине која је превирала у рупама у земљи нимало није разликовала од оне која је превирала у кацама. По сећању на те рупе, између два рата (1918—1941), у Западној Србији правили су рупе у земљи и цементирали их, те су у њих трговци ракијом сипали откупљене шљиве, па су после од преврелe комине пекли ракију за продају.

Ако се преврело воће одмах не пече, онда ускисне и кад се од њега испече ракија, буде кисела. Гледа се да се таква ракија што пре потроши, попију је радници, а убудуће се пази да се тако што не деси. Џанарика не може да стоји више од 10 дана у каци као комина, већ се одмах мора пећи да не ускисне. Кад шљива пожегача (мађарка) преври, на површину изађе сирац, — слој шљива који се дигне на површину изнад чорбе од шљива. Ако се ракија не мисли одмах пећи, чим комина преври и сирац изађе на површину комине, преко отвора каце закује се поклопац или даске, пазећи притом да сирац не падне на дно. Та комина може да стоји до пролећа. Ако комина преври и каца се одмах не затвори, сирац падне на дно, ко-

мина ускисне и ракија која се од ње испече је кисела. При печењу ракије сирац се скине с површине комине и њиме се лепе састави на казану, капаку, лули, табарци, а дебео слој сирца ставља се на горњи део капака да држи влагу.

V

Ракија се пече на крају јесени, преко зиме и упролеће. То је обично време кад су сви пољски радови срећени, па су сељаци слободни. Обично око ракије раде само мушкарци, а уколико и жене раде око казана, то су само помоћни послови, као што је доношење дрва, воде и сл. Око казана ради вешт човек — казанџија. Како се он радом око казана и џибре испрља, зову га понекад и џиброњом. Он пече ракију и ложи ватру. Ракија се пече без престанка, дању и ноћу. Увече дођу људи из села да пију ракију. Они одмах намиришу где је казан. Кад стиже нова ракија, свеједно је где ће потећи први казан, на њега морају сви доћи из села да пробају ракију и дарују — часте казан, остављајући новац као дар на капак. Понеки сељак каже: „Газда сам, ове године имам у селу 200 казана ракије". То не значи да су они његова својина, већ да он све те казане може обићи и на њима понеку попити. Бекрије се више пута зарекну да не пију ракију, али се сете да негде ваља напити здравицу у славу, па да би плаћање опкладе избегли, пију ракију из чиније, јер су се опкладили да је неће пити само из чаше.[29] У селу Коретишту код Гњилана сељаци на свадбама пију ракију из црепуље.

Ракија се пече у казанима а казани стоје у казаницама (сл. 1). Под именом казан за печење ракије или ракиски казан подразумева се цела гарнитура за печење ракије, коју сачињавају: казан од бакра, капак, лула и табарка. Ови су предмети неопходни за печење ракије. То се види и при давању казана под испек, јер онај који даје казан мора да га да потпуна, тј. бакарни казан, капак, лулу и табарку. Неки дају чак и поставу. Поред ових неопходних предмета при печењу ракије употребљавају се још: постава, мамац, копања, ракиска чаша, натега-хајдук, прекрет и рабош. Обично свака сеоска кућа има ове друге предмете, а може их лако направити и сваки сељак. Зато се они при давању казана под испек и не дају.

Сељачки је казан за печење ракије и данас примитиван. Може се рећи да је исти онакав какав је био и његов претходник пре 100 и више година. У целој нашој земљи казан је истоветан и састоји се из истих делова, само је разлика у облику и материјалу од кога су начињени. Разлика је само у капацима. Капака који се стављају преко бакарног казана за печење ракије данас у нас има четири врсте: капак од дрвета с једним рукавцем, капак од испечене земље с једним носцем, капак од испечене земље с две луле и капак од бакра, као саставни део тзв. лампека или машинског казана.

Распрострањеност ових врста капака изгледала би овако:

Капак од земље с две луле употребљава се у Македонији, од њених јужних граница до Куманова. У околини Прилепа, Битоља и Охрида употребљавају се капаци само од бакра, а у околини Штипа, Берова, Царева Села и Криве Паланке употребљавао се раније капак

од дрвета с једним рукавцем. У тим планинским крајевима око источне границе Македоније употребљава се и сад капак од дрвета с једним рукавцем, али сад Штип и његова околина купују у Велесу и употребљавају при печењу ракије капак од земље с две луле.

Око Куманова и Прешева, где је граница капаку од земље с две луле, употребљава се капак од земље с две луле, капак од земље с једним носцем и капак од дрвета с једним рукавцем. Јован Хаџи

Сл. 1. Казаница (Топола, Шумадија)

Васиљевић овако наводи употребу ове три врсте капака при печењу ракије: „У планини преко казана за печење ракије ставља се капак од дрвета, а у долини Мораве казан се покрива грнетом. Грне је од печене земље с једном и са две луле".[30] Од линије Куманово, Прешево, Гњилане, идући на север преко Врања, Пирота, Лесковца, Топлице, Јабланице, Ниша, чак до Левча, Темнића и Ресаве, где му је крај употребљава се *капак од земље с једним носцем.*

Изгледа да је овај капак раније допирао и даље у Шумадију, јер су 1820 год. неки сељаци из Манојловаца у Качеру дали под испек казан за печење ракије сељацима из Барошевца у Колубари и из Пркосаве код Венчаца, и то им дали здрав казан, а кад су га вратили, био је разбијен, па се туже тражећи накнаду. Из овога се да закључити да је капак био од земље кад се могао разбити.

Капак од дрвета свакако је најстарији, пошто се задржао у употреби и данас у планинским крајевима целе наше земље. Он је распрострањен у Источној Србији, Шумадији, Студеници, Санџаку, Полимљу, Потарју, Метохији. Највише га има у Западној Србији почев од Мачве па на југ до у Стари Влах. Доскора се употребљавао у оним крајевима где се сад употребљава капак од бакра.

Најзад, *капак од бакра* као саставни део лампека и машинског казана, зв. превртача, употребљава се од новијег времена у целој Шумадији, а спорадично и у осталим крајевима Србије поред капака од дрвета и печене земље.

Казан је од чистог бакра и може да ухвати 100—150 ока. Један казан обично може да ухвати два чабра комине (преврелих шљива). Казани се деле на *мале* и *велике:* велики хвата преко 100 ока а мали

Сл. 2. Казан бакарни са дрвеним капаком (Ваљево)

до 100 ока. Ова подела на велике и мале казане значајна је при давању казана под испек и наплате такса и пореза на казане, јер се на мали казан плаћа испека и порез као на половину великог казана. Отуд навођење код наплате пореза: „11,5 казана" и сл.

Казан је истог облика као бакрач, па сељаци кад немају казан место њега употребљавају бакраче за печење ракије. Казан је доле шири а идући ка отвору сужава се. На дну казана је *задно,* које за 10—15 см прелази и на *дуварове (зидове),* бочне стране казана, за које је нитнама спојено. Од задна дуварови казана иду до врха казана, где се сужавају и чине *симс* ширине 5—10 см, већ према величини казана, а одатле се казан опет проширује у отвор — *уста казанска.* Казан с обе стране има уши од бакра које су за казан спојене нитнама. Казан може бити и без ушију (у Васојевићима). Да се бакар

око нитни не би обеушио, казан се на тим деловима појача уским тракама бакра (сл. 2).

Казани се мере по количини течности која у њих стане на оке и килограме, али за капаке се употребљава друга мера, а то је пречник казанских уста (отвора) на који се ставља капак, па се он рачуна на сантиметре и то увек на паран број: 42, 44, 46 . . . 50, 52, 54 . . .

Сељаци разликују две врсте бакра од кога се праве ракиски казани: бакар *жемка* (женка) и бакар *мужак* (мужјак). Бакар мужјак је беличаст а женка црвенкаст. Ако је казан од бакра женка, онда

Сл. 3. Печење ракије у Плавкову (Рашка, 1937)

даје двапут бољу ракију него кад је казан од бакра мужјака. Особито избегавају казане од мешаног бакра женке и мужјака. И мајстори-казанџије, који праве казане у градовима, разликују ове врсте бакра, али праве казане од обе врсте и гледају да их протуре сељацима као да су од најбољег бакра. Али сељаци знају за то, па кад неки хоће да купи казан, поведе у град старијег човека који распознаје обе врсте бакра да му изабере казан од бакра женке, па га добро почасти и плати му надницу. Ово чини стога што ће казан од бакра женке ако хвата 80 килограма од исте комине дати ракије као казан од бакра мужјака који хвата 100 килограма.

Место казана од бакра употребљавали су сељаци у Горњој Пчињи, око Куманова, Прешева и Гњилана велике ћупове — *врчве* и *казане од печене земље*. Они нису били дуготрајни, јер су после неколико казана испечене ракије прскали, али су их опет замењивали новим од истог материјала. Капаци за ове казане били су такође од печене земље, па су такви и данас.[31]

У још једном крају употребљавали су сељаци за печење ракије *казане од печене земље*. За време аустриске окупације Србије 1915—

1918 год., кад су окупационе власти покупиле сав бакар и све бакарне предмете у народу, правили су лончари у селима Злакуси и Потпећу на Златибору велике казане за печење ракије од иловаче помешане с истуцаним кварцитом. И ови казани, иако су били дебелих зидова,

Сл. 4. Печење ракије у Ковиљачи, 1932

Сл. 5. Печење ракије у казану чучавцу, Солотуша (Бајина Башта, 1953)

нису били трајни и прскали су од велике топлоте и притиска паре, али су ипак за све време окупације остали у употреби у том крају гдегод није било казана од бакра. Капак за овај казан био је од дрвета, па је и сада такав.[32]

У околини Косјерића и у Подрињу за време поменуте окупације сељаци су при предавању бакра окупационим властима по договору остављали по један најбољи казан у селу и сакривали га закопавши га у земљу. У том казану је после цело село кришом пекло ракију.

Кад сељак хоће да пече ракију, прво ископа земљу и озида постоље од камена, опеке и блата у које ће усадити бакарни казан. Постоље има облик шупље зарубљене купе и горе је отворено. Обично се озида веома дебело да би боље држало топлоту и мање се дрва трошило при печењу ракије. Због тога се често укопа дубоко у земљу. Постоље се у Западној Србији назива *банак*, а казан за печење ракије по њему *чучавац* или *лепљени казан*. У Топлици и Јабланици назива се *изба*, а у селима на Копаонику *пећина*, у околини Гњилана *пеќ*, а казан се по њима зове *пећинац*. Позади банка (избе, пећине)

Сл. 6. Печење ракије у Брасини (Подриње, 1955)

до саме земље остави се отвор величине 20 х 20 см кроз који ће излазити дим. Тај отвор зову у Подрињу *оџак*, у околини Ваљева *раушка*, а у Јасеници *вирауна*. Поред раушке увек стоји цигла или камен којим ће се, кад се ватра разгори, раушка затворити. Наспрам раушке је, с предње стране, отвор величине 50 х 60 см. То су *уста банка* кроз која се ложи ватра и стављају цепанице дрва. У банку је *огњиште* или *ватриште*.

У горњи отвор банка усади се казан од бакра тако да потпуно упадне у банак и из њега вире само дршке и уста казана (сл. 3, 4). Казан може да упадне у банак и до половине дуварова (сл. 5, 6). Дршке казана су увек изнад банка да се казан може лако извадити. Отвор банка где улази казан широк је толико да казан својим доњим најширим делом, може ући у банак, а после се отвор између банка и казана залепи блатом, цибром и комином.

VII

Капак од дрвета облика је зарубљене купе, тако да је ужи крај заданчен (има данце), а шири крај је отворен и он се поклапа на отвор казана. У Западној Србији, од Мачве до Ужица, капак је здепастији, тј. висина капака и пречник отвора капака исте су величине (сл. 6). Често је капак цео исте ширине тако да су му данце, отвор капака и висина капака исте величине (сл. 4). Такви су капаци у Подрињу. Међутим, од Ужица до Ивањице, Рашке и у селима на Копаонику капак је издужен тако да му је данце веома мало према отвору капака, а висина капака је два-три пута већа од пречника отвора капака (сл. 3, 7, 8).

Капак за казан састоји се из качице од смрчевих дуга и рукавца. Дуге се поређају око данцета пречника 35—50 см унаоколо тако да данце чини удубљење од 4—5 см у дугама споља. Све су дуге исте ширине и висине, само је дуга с рукавцем шира, а постављена је тако да рукавац иде одмах испод данцета под косим углом надоле. Унаоколо се дуге опашу обручима од дрвета. Рукавац је природно израсло дрво с граном под косим углом. Од дебљег дрвета направи се дуга а од тање гране под косим углом рукавац. Од дуге до краја рукавац је бушан те личи на цев (сл. 9). Доњи крај рукавца затесан је да би се на њега могла навући лула казанска. Затесани део ру-

Сл. 7. Печење ракије у казану пећинцу, Бољевац (Рибарска Бања, 1948)

кавца зову у околини Ваљева *лулак* а у Подрињу *лулаћ*. Отвор капака зове се *уста капака*. На капаку се често начине ручке од дрвета да се при скидању врелог капака за њих ухвати рукама. Ручке су обично с обе стране рукавца. Капак се устима поклапа на уста — отвор казана.

Раније се капак свуда правио од суве храстовине, док је било доста горе. Сад, кад је храстовина ретка и скупа, капак се прави од

другог дрвета: у Подрињу од трешњевог, у ужичком крају дуге и данце су од боровине а дуга с рукавцем од дреновине, а у ваљевском крају од крушковог дрвета. Сељаци веле да је штета трошити храстовину за капак који мало траје (око 2 године), јер се дрво укува и упари од велике топлоте. Рукавац и његова дуга обично су од другог дрвета него што су данце и дуге, јер је тешко наћи погодно израсло дрво за дугу с рукавцем. За рукавац се обично највише употребљава дреново и трешњево дрво, јер се најлепше да обрадити и пробушити.

Етнографски музеј у својим збиркама има известан број предмета који се употребљавају при печењу ракије.

Капак (И. бр. 20888) из Рожанства на Златибору (сл. 10, 11) је од боровог дрвета а дуга с рукавцем од дреновине. Пречник данцета је 35 см а пречник *уста капака* — отвора је 50 см, висина капака је 50 см а дужина рукавца 47 см и дужина *лулака (лулаћа)*, затесаног доњег дела рукавца је 10 см. Капак је унаоколо опасан с пет обруча од грабовог дрвета. Шупљина над данцетом је 5 см висине и у њу се, при печењу ракије, сипа вода или стави комина да држи влагу и хладноћу под капаком.

Капак (И. бр. 16680) из Трнова код Мркоњић—Града (сл. 12) је од смрчевих дуга, данцета и *тутуљњака* (рукавца). Тутуљњак је од липовог дрвета и начињен је као посебна цев, која је на ширем крају квадратно затесана. Овим крајем тутуљњак се увуче у четвртасти отвор на једној дуги тако да под косим углом лежи према капаку.

Сл. 8. Печење ракије у шуми на путу између села Глеђице и Ивањице

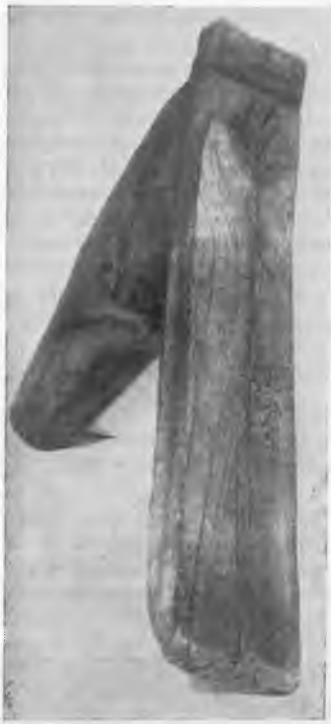

Сл. 9. Дуга с рукавцем за дрвени капак

Дужина тутуљњака је 50 см а дужина лулаћа 25 см. У околини Мркоњић—Града дрвени капаци за казане за печење ракије били су већ 1939 године ретки.

Капак Мине Радовића у селу Слатини Среза милешевског је од боровог дрвета. Пречник отвора и висина капака су исти, 50 см, а пречник данцета 35 см, дакле исти као и они у Западној Србији, само се дрвени капак у Слатини зове *калпак*, а шупљина над данцетом износи 4 см и зове се *тањир*. Рукавац је код дуге пречника 18 см а на крају лулака 9 см, док дужина целог рукавца износи 48 см (сл. 13).

Капаке од дрвета праве сами сељаци за своју употребу, а сељаци из ужичког краја, особито они са Златибора, праве их и за продају. Они их заједно с табаркама, поставама, вучијама и чабрицама носе и продају по трговима у варошицама Западне Србије. Раније су их преносили на коњима а сад на дугачким колима. Често се пред вашаре сусрећу каравани ових кола натоварених чабровима, кацама, капацима и лучем. Успут по свим селима продају луч, капаке и качице.

Капаци се купују према величини казана. Ако су уста казана 50 см, узима се и капак уста 50 см да се отвори, кад се ставе један на други, потпуно поклопе.

Капак од земље с једним носцем (рукавцем). — У збиркама Етнографског музеја има такав капак (И. бр. 1979) набављен 1902 године у Нишу. При прављењу капака од земље с носцем грнчар не ради на грнчарском колу него се на великој дасци или на земљи направи од добро умешене иловаче круг пречника уста капака, који може бити различите величине а висине 8—10 см и личи на прстен. Потом се остави да се суши неколико часова. Затим се над тим прстеном од земље изради други прстен ширине до 10 см а саставак оба прстена појача *земљом* и ишара ноктастим урезима. После се остави да се суши. Кад буде сув други прстен, над њим се прави идући. Тако се ради све до врха, где се угради данце. *Носац* — шупља цев која иде од капака под косим углом, направи се посебно па се за капак угради и залепи. На капаку у Музеју има осам прстенова на чијим су саставцима задебљања у виду обруча с ноктастим урезима. Пречник је отвора — *уста капака* 58 см а обим 176 см, висина капака 47 см, а пречник *тањира* — удубљења на врху капака 12 см. У овај тањир при печењу ракије сипа се вода да држи влагу под капаком. Дужина носца је 40 см а пречник отвора на носцу на крају је 7 см. Носац се на крају завршава *јабуком* — округластим проширењем дужине 12

см. При печењу ракије на јабуку носца навуче се лула, олепи цибром и иловачом па увије крпама. С обе стране носца на капаку су начињене ручке за хватање капака при намештању и скидању. Капаке с носцем израђују лончари домороци у Гњилану, Куманову и Прешеву. Капаци за печење ракије израђују се ове мере: 42, 46, 48, 50 до 56 см према казанима које праве казанџије. Капаци се увек праве по поруџбини. Најзише оваквих капака правио је у Гњиланима лончар Костадин Антић (сл. 14).

Сл. 10. Дрвени капак, Рожанство (Златибор)

Капак од земље с две луле из музејске збирке (И. бр. 21000) направио је лончар у Велесу. Састоји се из два дела: *капака* с ручкама и *грнета с две луле* зв. *бебе*. Капак је купастог облика с отворима на обе стране (горње и доње). Доњи отвор капака је пречника 50 см а горњи 14 см, висина 28 см (сл. 15). *Бебе* је грне (или грнац) висине 32 см и на врху се завршава *поклопчетом* пречника 20 см у које се, при печењу ракије, сипа хладна вода да држи хладовину у грнету. На доњем крају грне има отвор пречника 9 см а са стране има *две луле* и на супротној страни *рачку* — ручицу. Луле су повијене мало надоле, дужине су 49 см и на крају се завршавају са по једном *јабуком* — округлим проширењем луле. Луле су међу собом везане *мостом* — шупљом тањом цеви од земље (сл. 16). Капак и бебе глеђосани су изнутра зеленом глеђи која код бебе прелази и на јабуке споља. При печењу ракије доњи отвор капака ставн се на казан и олепи тестом, а на горњи отвор капака метне се бебе отвором и такође олепи тестом (сл. 17).

Капак од земље с две луле праве лончари домороци (не Пироћанци) у Велесу за своју околину. Отскора је и околина Штипа, која је употребљавала дрвени капак, почела у Велесу да купује капак с две луле.

Капак од бакра новији је и иде уз лампек и уз тзв. *машински казан* и *казан превртач с фуруном*.

Машински казан има ове делове: бакарни казан потпуно исти као и за дрвени капак или капак од земље, само што су код уста казана-отвора два прстена у виду концентричних кругова на размаку од 3—5 см између којих улази капак од бакра. Казан има исте делове и називе као и сваки бакарни казан: задно, дуварове, нитне, симс, уста казанска и две ручке за држање казана (сл. 18).

Сл. 11. Дрвени капак, Рожанство (Златибор)

У казан се ставља *решетка* — купаст поклопац од бакра, чији је пречник исти као пречник дна казана. На купастом делу решетке има 13 редова рупица пречника пола сантиметра. Да се решетка може у казан лако стављати и из њега лако вадити приликом награђивања казана, у средини има *цев с држачем*. Кад се пече ракија, пре него што се комина сипа у казан, на дно казана спусти се решетка, па кроз њу може да прође само чорба од комине али не и густина. Решетка се ставља у казан да не би загоревао кад густина комине падне на дно, ако се не метне решетка. *Капак* на казану има делове: *штуцна* — чашица као левак, одакле иде права лула од бакра. Лула је повијена само на крајевима. Капак има две гвоздене ручке (сл. 19). Често је цела гарнитура за печење ракије на колицима с четири точка. Казан лежи у *фуруни* од железа. Фуруна има три ноге, *горњу* и *доњу карику*, *винклајзне* на којима се казан преврће, на њима су *покљен, ручке и штуцна с чунком, решетка и врата*. *Табарка* је такође од метала и има делове: *карика, три ноге, три ручке, два обруча, држач који држи килер с четири цеви (рупе) или*

Сл. 12. Тутуљњак за дрвени капак, Мркоњић Град (Босна)

Сл. 13. Печење ракије у казану чучавцу с капком и лулом од дрвета (село Слатина, Срез Милешевски, 1955)

Сл. 14. Капак од земље (Ниш. 1902)

спиралну лулу место килера и лулу дугу два метра, па се на крајевима савије по 15 см. Овај је казан сав од бакра. Да би се лакше преносио, сад се гради на гвозденим колицима с четири точка и с фуруном (сл. 20). Зове се *превртач* јер се казан може у фуруни окретати и тако сва цибра одједанпут просути. Овакав казан праве казанџије у варошима и новији је. Нема скоро ни једног народног назива за поједине делове. Праве их особито много у Ваљеву. Овакав казан продаје се за 150.000 динара.

Сл. 15. Део капка од земље с две луле (Велес, 1953)

Сл. 16. Грне (бебе) с две луле за капак од земље (Велес)

VIII

Казанска лула је права шупља цев, на једном крају шира па се идући другом крају постепено сужава. Различите је дужине и дебљине према материјалу од кога је начињена. Може бити од дрвета, печене земље и од бакра.

Казанска лула од дрвета зацело је најстарија, јер се најлакше и најјевтиније да начинити. Лула од дрвета најдужа је од свих лула и може да буде 3—5 метара дугачка — на горњем крају пречника до 20 см а на доњем 8—10 см. За ову лулу услов је да има довољно текуће или изворске или воде са врела која се да навратити на лулу лакомицама тако да хладна вода непрестано притиче на лулу и тече низ лулу и хлади је. Лула од дрвета у употреби је у крајевима дуж Дрине, особито у Љубовији, па даље уз Дрину, Пиву, Тару и Лим. Слика 13 показује како сељак Мина Радовић у Слатини Среза милешевског пече покрај воде ракију. Казан има дугачку лулу од дрвета на коју пада вода из лакомице. За лулу од дрвета обично се узима трешњево дрво. Сељаци веле да трешњева лула није нимало гора од луле од бакра, јер се трешњево дрво може лако и лепо издупсти и обрадити да зидови луле буду танки и глатки као да су од метала, па

Сл. 17. Капак од земље с две луле (Велес, 1953)

ракија кроз њу клизи. Велика дужина луле чини да се пара, пролазећи кроз лулу, охлади и у поставу цури као ракија. При употреби ове луле може се употребити табарка, али се у већини случајева (као на слици) табарка не употребљава, него се обиље хладне текуће воде лакомицама спроведе на лулу, па вода расхлађује лулу и у њој пару. Ако се табарка употреби, онда се хладна вода спроведе лакомицом у табарку. Табарка се при врху пробуши и у ту рупу углави цевчица кроз коју топла вода из табарке с површине истиче, јер је хладна вода доведена лакомицом у табарку, падајући на дно, потискује на површину табарке. Тако се у табарци непрестано вода хлади и она расхлађује лулу. Луле од дрвета праве сами сељаци од дивљих трешања којих у овим крајевима има много, па чак и ракију пеку од дивљих трешања (сл. 8).

Казанска лула од печене земље употребљавала се у околини Гњилана, Прешева и Куманова, где су и казан за печење ракије и капак били од печене земље. Ово потврђује и Риста Хаџи-Васиљевић речима: „Готово у сваком селу у Јужној Старој Србији где има грожђа има и казаница. Казаница за печење ракије састоји се из ових делова: пећ — подзидано огњиште на које се меће казан и у коме се ложи ватра, казан има капак и он је од бакра или од земље печен. Капак има с једном или две луле. Луле су или од бакра или од земље. Ракија иде кроз луле и тече или у котао или у чабар".[33]

Лула од земље истог је облика као и дрвена лула. Шупља цев од печене земље дугачка 180—200 см, на горњем крају пречника 20 см а на доњем крају 8—10 см. И она се употребљавала с табарком или без ње као и дрвена лула. Главно је било навести на лулу довољно хладне воде, што у овим крајевима није било тешко због обиља текуће воде.

Луле од земље као и капаке од земље правили су лончари у Куманову, Прешеву и Гњилану. Луле су се навлачиле на луле од капака и то на јабуке. Проширење на лулама на крају било је баш због навлачења казанске луле да се луле навуку на јабуке да што мањи празан простор остане међу њима, а тај се простор залепи утискивањем крпа и лепљењем блатом и цибром. И луле су се правиле по поруџбини.

Казанска лула од бакра дужине је 180—200 см. Пречник већег отвора је 15—20 см а мањег 7—10 см. Ова је лула само за капаке од дрвета и од земље. Потпуно је права, горе шира а доле ужа. Ширим крајем навуче се на рукавац капака од дрвета или на носац капака од земље, па се под косим углом провуче кроз табарку, јер је за бакарну лулу увек потребна табарка у коју се сипа хладна вода да лула непрестано стоји у хладној води (сл. 5). Лула од бакра за машински казан превртач има облик слова п коме су краци 15 см а хоризонтална црта 2 м (сл. 20). Код лампека лула је спирално увијена.

IX

Табарка је дрвени или метални суд кроз који пролази лула, а у коме се при печењу ракије непрестано налази хладна вода. Видели смо да дрвена, земљана или бакарна лула, да би се ракија у њој охладила и из паре прешла у течност, мора да се расхлађује. У неким случајевима, као код дрвене луле, хладна вода директно пада на лулу и расхлађује је, али у највише случајева, кад нема у близини изворске воде у изобиљу, лула се провлачи кроз неки суд у коме стоји хладна вода. Тај је суд табарка. Обично је начињена од дрвених дуга горе ширих, доле ужих. Мало дно заданчено је данцетом, а горе је табарка широко отворена да би се вода од спољног ваздуха расхлађивала. Док год се пече ракија, вода у табарци треба да је хладна. Како се она од вреле луле стално загрева, топла вода се из табарке вади каквим судом а додаје хладна. Најбоље се пече ракија кад се хладна вода са врела или потока лакомицом спроведе у табарку, а загрејана вода аутоматски кроз пробушену табарку при врху, на цевчицу забодену у ту рупу, излази из табарке (сл. 8). Што је хладнија вода у табарци, лула ће се више расхлађивати и пара у њој брже претварати у ракију и истицати на доњи крај луле.

Табарка у Етнографском музеју у Београду (И. бр. 20891) је из Никојевића на Златибору. То је велики груби суд од дрвета чије је данце елипсасто величине 48 х 63 см. Од данцета дуге се шире ка елипсастом отвору величине 73 х 95 см. Висина табарке је 1 м. Све дуге на табарци су исте величине, доле широке 12 см а горе 25 см и дужине 1 м. *Лулећа дуга* — дуга у коју улази лула у табарку је мало дужа од осталих и дужине је 115 см а има округлу рупу пречника 20 см при врху дуге близу отвора табарке. Како лула под косим углом пролази кроз табарку, *излазећа дуга* — дуга кроз коју лула излази из табарке — има округлу рупу пречника 12 см ближе данцету. Величине рупа на табарци одговарају дебљини луле која кроз њих пролази, јер јој је горњи крај шири а доњи ужи. Табарка је опа-

сана са шест грабових обручева (сл. 21). Кад се лула провуче кроз табарку, шупљина између луле и табарке омота се крпама и залепи иловачом да вода не би могла кроз њих да истиче.

Сл. 18. Казан од бакра за капак од бакра (Ваљево)

Табарке праве сељаци зими, кад немају пољских радова. Сељаци са Златибора праве их и за продају и разносе их по целој Западној Србији продајући их на трговима.

X

Поред набројана четири главна предмета, при печењу ракије употребљава се читав низ предмета које сељак може сам начинити на брзу руку или их може заменити другим сличним и куповним.

Постава је дрвени суд који се при печењу ракије стави поред табарке, под доњи крај бакарне, дрвене или земљане луле. Зове се и *хваталица* (по Вуку—Рјечник), јер је то суд што се у њега хвата ракија испод казана. Има много назива за поставу — скоро у сваком крају називају је друкчије. У околини Ваљева и Горњег Милановца

је *вучија* или *фучија*, у ужичком крају *капалица* или *постава*, у Темнићу и Левчу *буца* или *цбан*, у Студеници *купица*.

Постава је с обе стране заданчена качица. Она је у свему налик на чабар, само се од њега разликује утолико што је с горње стране заданчена као буре. На горњем данцету је у средини већи округли отвор пречника 8 см. У њега при печењу ракија тече из луле у поставу и затвара га истесани комад дрвета — *врањ*. Често се место

Сл. 19. Казан с капком од бакра и решетка поред њега (Ваљево)

врања може затиснути кочањком од кукуруза. Поред овог већег отвора налази се још један отвор поред дуге, мањи је и четвртаст и затвара се дрвеним *чепом*. Кад се постава после испеченог казана ракије *истави*, тј. измакне од казана, ракија се из ње сипа у буре кроз мањи отвор на постави.

У музеју *капалица* (И. бр. 20893) је из Никојевића на Златибору. Састоји се из дуга од церова дрвета дужине 38 см поређаних око доњег данцета пречника 37 см и горњег данцета пречника 33 см. Две наспрамне дуге горе су дуже од осталих и имају округле рупе — *уши*. Кад је постава пуна, кроз уши се провуче *чабрењак* — дугачка дебља мотка, па један човек узме обема рукама један а други супротни крај и тако носе поставу на чабрењаку. Кад је постава пра-

зна, један је човек узме рукама за уши и тако преноси. На горњем данцету су отвори: већи на средини заднивен врањем и мањи при крају до дуге, четвртаст, заднивен чепом од дрвета. Унаоколо постава је опасана с три метална обруча да се дуге не *распу* (сл. 22).

Казанска чаша има једноставну вертикалну дугачку дршку. Њом се сељаци служе при печењу ракије увлачењем чаше вертикално у већи отвор на постави. Одатле као мерицом ваде ракију која

Сл. 20. Машински казан-превртач на колицима (Ваљево)

се из те чаше проба и пије. Музеј има три веома лепо украшене казанске чаше.

Казанска чаша (И. бр. 17120) из Раковца у Студеници начињена је од једног комада јаворовог дрвета. Има дугачку дршку 39 см орнаментисану, а на крају дршке је чаша пречника и висине 5 см да се може увући у поставу. Овом се чашом приликом печења ракије, проба и служи ракија онима који су присутни код казана. Суседи и пријатељи сакупе се око *купице* (поставе) — дрвеног суда у који тече ракија из луле и један другом наздрављају, оцењујући колико ракија има гради и да ли је добра (сл. 23).

Казанска чаша (И. бр. 17121) из Раковца у Студеници такође је од једног комада јаворовог дрвета с дршком дугачком 45 см, а висина и пречник чаше је 5 см (сл. 24).

Казанска чаша (И. бр. 20663) из Пањвштице у Студеници је од једног комада макленовог дрвета. Дршка дугачка 48 см је орнаментисана. Висина и пречник чаше је 5 см да се чаша може вертикално спустити у купицу и из ње извући пуна ракије за пробу (сл. 25).

Неки сељаци место казанске чаше за вађење ракије из поставе служе се *натегом* или *хајдуком* (у околини Чачка), који расте у градини као врг. Из натеге се ракија сипа у стаклену чашу и из ње пије, док се из дрвене чаше ракија пије чим се њом извади ракија из поставе.

Натега (И. бр. 1614) из Доње Тријешњице у Подрињу је од врга. Служи за црпљење ракије из поставе. Дужине је 37,5 см (сл. 26).

Да би се знало колико је ракије истекло из луле у поставу, сељаци се служе дрвеним *рабошем* или *рабушем*. То је танка дашчица ширине 2 см, дужине према потреби, дебљине 1 см. Рабош се прави засебно за сваку поставу, јер је одређен према једној величини поставе. Свака рецка на рабошу показује литар ракије или оку. Те су

Сл. 21. Табарка, Никојевићи на Златибору

рецке у доњем крају чешће а у горњем ређе, пошто је постава доле шира и горе ужа.

Етнографски музеј има велики број рабоша. Рабош (И. бр. 18129) из Винче код Београда зове се *визир*. Служи за мерење ракије у *баквици* (постави). Сваки суд има свој рабош, а ти су судови обично баквице. Оне су с два отвора и у већи тече ракија из казана при печењу, а на мањи ракија истиче кад се пресипа. У баквицу обично стаје 20 литара ракије. Рабоши нису једнаки: један је краћи за ширу баквицу, други дужи за вишу баквицу. На њима су урези који означавају литре (сл. 27).

Рабош (И. бр. 20674) из Дрења код Јошаничке Бање је од буковог дрвета дужине 65 см. Спољашња страна му је рецкама подељена

на 16 делова дужине 4 см. На средини сваког подеока урезана је по једна тачка. Знаком X рабош је подељен на два једнака дела да се при мерењу не мора пазити који се крај окреће. При мерењу рабош се кроз већи отвор спусти вертикално у поставу, извуче после неколико минута а оквашени део показује колико у постави има ракије, тј. до кога је зареза овлажен (сл. 28).

Да не би ракија текући из луле у поставу подлизивала и тако се просипала, сељаци се служе направицом која се зове *мамац*, ко-

Сл. 22. Капалица, Никојевићи на Златибору

њиц, *славић*, *влакно*. То је ракљасто дрвце дужине до 15 см у кога су ракље еластичне и могу се савити а дрво на коме су ракље дебље је и дуже од ракљи (потпуно је исто као дечја играчка ластиш на ракљама којима деца гађају птице). На ракљу се завеже или обеси парче уске ланене крпице или конца дужине до 15 см тако да виси низ дебели крак дрвета. Кад се пече ракија, обе се ракље стегну да се приближе једна другој и увуку у доњи крај луле, па се затим пусте и ракље се исправе и затегну те не могу испасти из казанске луле. Онај дебљи крак намести се над већи отвор поставе а с њим упоредо

Сл. 23. Казанска чаша (Раковац у Студеници)

и конац или крпица, па ракија капљући из луле клизи низ крпицу у поставу. Кад би ракија из луле текла у поставу, подлизивала би и ракија би се просипала ван поставе (сл. 29). А да би само чиста ракија капала у поставу преко отвора на постави простре се чиста ланена крпица па се ракија текући низ влакно процеди кроз крпицу пре него отече у поставу. Место мамца многи употребљавају левак који подметну под казанску лулу па ракија иде у левак а из левка у поставу. Да би се ракија процедила, преко отвора у левку простре се чиста ланена крпица. Влакно сељак очас направи, откине ракљасто дрвце с кором од шљиве, опере га у табарци, обеси на влакно крпицу или конац и утне у лулу.

Прекрет, претега, прекреталка и прекретушка је направа која се у Западној Србији и Шумадији употребљава при печењу ракије да „постава не прелије" кад казанџија нехотице заспи или се од казана удаљи, па се суд у који пада ракија (постава) препуни и из њега излије најјача ракија. Да не би морао стално да пази на поставу да се не прелије, што се и поред највеће пажње ипак понекад догоди, сељаци се служе овом простом справом, коју сами лако направе.[34]

Музеј у својим збиркама има две овакве справе.

Претега (И. бр. 11182) из Блазнаве у Јасеници састоји се из два дела: *јастук* је доњи део претеге од буковог дрвета паралелопипедног облика, дужине 20, висине 7 а дебљине 5 см. На средини је засечен у ширини 4,5 см, висине 3 см, док је доњи део јастука испод изреза полукружно затесан; горњи део претеге — *жлеб* — такође је од букова дрвета и паралелопипедног облика а дужине 45, ширине 4, висине 4 см. Истесан је олучасто с горње стране. *На доњем крају* жлеб је заобљен и проширен. Овај заобљени и проширени део жлеба увуче се у шупљину јастука тако да лежи под правим углом. Да би претега била чврста, кроз горњи део јастука целом његовом дужином и кроз жлеб је провучен *можданик* од дрвета, округао, пречника 1 см. Можданик у јастуку стоји чврсто, а жлеб се око можданика прекреће на једну и другу страну. Горња страна жлеба је олучаста (сл. 30).

При печењу ракије претега се стави на крај поставе тако да јастук претеге стоји у правцу тетиве или тангенте на обим поставе, а дужи крај жлеба у правцу полупречника данцета поставе тако да

Сл. 24. Казанска чаша (Раковац у Студеници)

доњи крај жлеба додирује рупу у постави, где се слива ракија из бакарне луле. Други, краћи крај жлеба налази се изван поставе и за њега се завеже канапом кроз рупицу на жлебу један врг (тиква) пробушен при врху тако да виси над једним другим судом, најчешће котлом, који се постави поред поставе. За то се узме врг у коме се носи ракија или вода кад се иде у поље на рад. На вучији (постави) избуши се рупа при врху поставе, па се у ту рупу усади цевчица од зовина дрвета тако да кроз цевчицу ракија иде из поставе у врг кад се постава напуни до врха. Кад казанџија случајно оде од казана, постава се пуни и дође до врха, па кад се напуни ракијом, онда ракија кроз дрвену цевчицу, која је усађена при врху поставе, потече и стане пунити празан врг. Кад се врг напуни ракијом, он услед тежине повуче жлеб на супротну страну и претегне ракију из луле да се не слива више у поставу него у други припремљени суд поред поставе. На тај начин постава се не пуни више ракијом и неће се прелити (сл. 31).

25. Казанска ...а (Паљев... у Студе...вици)

Прекретушка (И. бр. 16618) из Пајсијевића у Гружи је мало друкчија. То је 3 см дебела дашчица правоугаоног облика, на горњем делу мало заобљена, а на доњем делу се завршава с две ножице. Горњи део је правоугаоник 9×15 см, на чијој је средини начињен округли отвор пречника 6 см а доњи део су две ножице дужине 10 см, дебљине 1 а висине 3 см. На 3 см од горњег дела кроз ножице је провучена жица дебљине 0,5 см, чији је леви крај кружно савијен а десни прав и 2 см изван ножице. Ова жица држи олучасто издубљену дашчицу дужине 25 а ширине 5 см — *жлеб*, кроз чије је рупе провучена тако да се жлеб прекреће на једну и на другу страну. При печењу ракије прекретушка се округлом шупљином намакне на доњи крај луле, где она излази из табарке и иверком учврсти да с луле не може спасти. Олучасти пак жлеб нагне се над већи отвор на постави, па ракија из луле тече на жлеб, а низ жлеб у поставу. За други крај жлеба, онај који је иза луле, завеже се канапом празан врг тако да цевчица из поставе води право у врг. Кад се постава напуни до врха, а казанџија није ту поред казана, онда ракија кроз цевчицу отиче у врг док га не напуни. Пун врг услед тежине прекрене жлеб на другу страну и ракија низ жлеб отиче не више у поставу него у котао или неки други суд стављен поред поставе (сл. 32).

Неке претеге немају јастука него се уместо њега завежу за лулу али ове врсте претега нису поуздане, јер приликом прекретања жлеб не прихвати ракију која се слива из луле него она и даље тече у поставу.

За убацивање комине у казан за печење у нашем народу служе се свакојаким судовима: лонцима, кофама, чабровима и сличним судовима, јер је ненаграђен казан хладан и лако му је прићи. Али кад се један казан ракије испече, постава истави и казан разгради, ваља врелу џибру, која од комине после печења оста-

не у казану, избацити из казана да би се казан опрао и нов наградио. Зато се наши сељаци служе *копањама*, великим дрвеним кутлачама с дугачким дршкама.

Етнографски музеј има три такве кутлаче с дршкама.

Копања за цибру (И. бр. 17113) из Здравиња у Расини начињена је од јаворовог дрвета (ископана у јаворовом дрвету). Дужина јој је

Сл. 26. Натега (Д. Тријешњица, Подриње)

с дршком 140 см а кашика јој је елипсастог облика величине 37 х 34 см. Њоме се у Расини ставља комина (превреле шљиве) у казан пећинац и вади врела цибра из њега (сл. 33).

Копања (И. бр. 17115) из Ломнице у Расини од млечиковог дрвета је. Дужине је 193 см а кашика је дубине 10 см а величине 50 х 20 см (сл. 34).

Кутлача (И. бр. 8869) из Доње Шаторње у Јасеници дугачка је 120 см, а величина кашике 37 х 21 см, дубина 11 см (сл. 35).

XI

Припремање казана за печење ракије зове се *награђивање* или *прегграђивање* казана, а истављање казана, кад је један казан ракије већ испечен, зове се *разграђивање* казана. При печењу ракије у сељачком казану, потребни су ови предмети: *банак* (изба, пећина, пећ), *ракиски казан, капак* (од дрвета или земље), *лула* дрвена или бакарна, *табарка, постава* (вучија, фучија, цбан, капалица, купица), *влакно* (мамац, коњић, славић, кобилица), *прекрет* или *претега, копања, рабош ракиска чаша* и *натега* (сл. 36, 37).

Кад је један казан ракије испечен, прво се *истави* — измакне постава од казана. Затим се скине капак с казана, па се из казана копањом (дрвеном кутлачом с дугачком дршком) избаци цибра (остатак од комине у казану после испечене ракије). После Првог светског рата у Топлици и Јабланици место копање од дрвета употребљава се војнички шлем, само му ковач направи дугачку ручку од дрвета. Цибру сељаци бацају или поред казана или је носе кући и остављају те зими хране свиње, овце, ћурке и другу живину, која је врло радо једе.

Затим се казан извади из банка и добро опере водом. Ако је мало загорео, остружe се бакарном чистилицом (четвртасти комадић бакра као листић), а ако је више загорео, пошто се остружe бакарном чистилицом, дно казана се добро намаже сланином. Казан се не сме

стругати неким чврстим предметом нити рибати песком, јер тако загребан казан више ће загорети. А да казан ипак не загори, сељаци у Топлици и Јабланици на дно казана пре комине ставе мало зелених гранчица или мало сламе па тек онда преко тога наспу комину. Да ракија не би *ударала* на киселину, поврх комине сипа се у казан пуна лопата пепела из банка. Ако је комина сува, дода јој се редовно

Сл. 27. Визир (Винча, Округ београдски)

воде или оне слабе ракије (патоке) која последња исцури из казана при печењу.

После тога опере се лула, пошто се претходно извади из табарке. При прању луле дланом се притисне на мањи отвор луле, ово обично ради неко дете, а уз усправљену лулу, озго, над шири отвор, стане онај ко награђује казан, сипа воду у лулу и помоћу крпе, углављене и омотане на крају правог дугачког штапа, добро испере лулу.

Даље се лепо очисти и опере капак и рукавац на капаку, па се капак метне, управо приклопи на казанска уста, тако да уста капака потпуно поклопе уста казана. У шупљину између капака и казана утисне се унаоколо увијена крпа и облепи около по ивицама иловачом и цибром да не *одише*. На *тањир* капака (шупљина између

Сл. 28. Рабош за мерење ракије (Дрење, Јошаничка Бања)

данцета и дуга) увек се сипа вода било да је капак од дрвета или од печене земље. Да се вода која од топлоте стално испари не би непрестано доливала, у Западној Србији на дрвени капак метну дебели слој *сирца* — онај слој шљива који се кад комина преври попне на површину комине.

Из табарке која стоји напоредо с казаном и банком, чим је лула извађена из ње, проспе се вода. На доњи крај рукавца — *лулаћ* (лулак) — намакне се шири отвор опране луле, добро олепи иловачом па озго увије крпама на оном месту где лулаћ рукавца улази у лулу. Лула се провуче кроз рупу на табарци, провуче кроз табарку и извуче на рупу на излазној дуги, тако да јој је шири крај горе, а ужи крај излази из табарке. Лула је од рукавца до њеног изласка из табарке нагнута под косим углом. Рупе на табарци кроз које лула улази и излази из табарке добро се запуше крпама и олепе иловачом, па се табарка напуни хладном водом. Под доњи, тањи крај луле, на излазу из табарке, подметне се *постава* — дрвени суд у који ће да тече ракија из луле. Ако је доњи крај луле веома низак, до земље, па постава не може да стане под лулу, на том се месту ископа

рупа, па се постава стави у рупу под лулу. Да прва, љута ракија — *првенац-првљенац* — не би изгорела поставу, у поставу се пред печење ракије сипа мало воде.

Да ракија из луле тече право у отвор поставе, у лулу на доњем крају утне се *славић, мамац, влакно, кобилица, коњић*. То је ракљасто дрвце чије су ракље увучене у лулу а дужи крај му штрчи напоље заједно с ланеном крпицом или ланеним концем, низ који ће ракија из луле да цури у поставу. Преко отвора на постави простре се ланена чиста крпица да се ракија процеди кроз њу. Неки сељаци место влакна у отвор поставе ставе левак под лулу, а преко левка опет простру чисту ланену крпицу да се ракија процеди.

Сл. 29. Влакно, коњиц, мамац, кобилица, славић

Кад је казан овако *награђен*, (сл. 36) подложи се ватра у банку под казаном. Да би се ватра могла распалити, отвори се раушка (рупа) позади банка и кроз њу иде дим. Кад се ватра добро разгори, затвори се раушка стављањем камена или цигле на отвор, тако да ватра не пробија напоље, да не извлачи ватру. Зато је раушка отворена само док се ватра у банку не разгори и „не увати ма". У почетку ватра треба да је слаба да комина у казану не би још у почетку загорела. А кад комина почне да ври, онда се наложи нешто јача ватра и на тој се мери одржава до краја. Ватра мора да се уједначи, да буде равномерна, јер ако је ватра јача, онда иде јачи млаз на лулу и пуши пара као дим, а не тече као течност. Таква ће ракија да заудара на дим. Ако се жели да ракија буде боља, ватра треба да је слабија да би млаз био танак као игла. Загрејана комина испарава у капак, излази кроз рукавац капака у лулу, у лули се охлади од хладне воде у табарци, претвара у капљице и пада као ракија низ влакно у поставу.

Прва ракија што наиђе у поставу врло је јака и зове се *првенац-првљенац*. После је све слабија и зове се *патока*, а напослетку процури само вода која има само мирис на ракију. Да не би патока разблажила јаку ракију, ако се деси да казанџија случајно заспи, пошто се ракија пече непрекидно по неколико дана и ноћи, и да постава не би *прелила*, сељаци употребљавају *претегу или прекрет*. Претега се стави на крај поставе тако да јој жлеб стоји под косим углом над отвором поставе. Из луле ракија тече на жлеб и низ жлеб у поставу. Кад се ракијом напуни постава докле казанџија хоће и докле је одмерио и пробушио поставу ставивши цевчицу у избушену

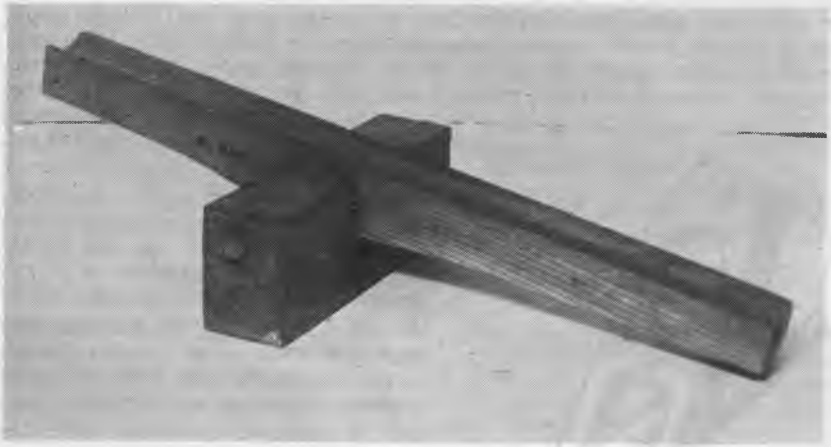

Сл. 30. Претега (Блазнава, Јасеница)

рупу, ракија из поставе на цевчицу излази и пуни врг обешен о другу страну жлеба. Кад се врг напуни, услед тежине претегне претегу — жлеб на другу страну и ракија из луле не тече више у поставу него у неки други суд постављен поред ње.

За узимање ракије из поставе ради пробе служе се казанском дрвеном чашом која има једноставну дрвену вертикалну дршку, а неки се за ово служе натегом или хајдуком, који расте у градини као врг. Из чаше се проба и пије ракија, а из натеге се после сипа ракија у стаклену чашу.

Да би се знало колико је ракије истекло у поставу сељаци се служе *рабошем-рабушем*. Ово је врло важно јер ракија није за све време печења исте јачине. Зато се ракија често мери у постави, јер од једног казана отприлике може да изађе 12 литара веома јаке ракије или 20 литара ракије средње јачине. Количина ракије мери се дрвеним рабошем. Рабош је за сваку поставу друкчији јер је одређен према величини поставе.

Често се ракија пече поред речице и извора, јер при печењу треба много воде. За свако награђивање казана потребно је опрати казан, капак, лулу; како вода у табарци треба да је увек хладна, мора се сваки час мењати јер

Сл. 31. Претега на постави (Блазнава, Јасеница) (а) јастук, (б) жлеб, (в) тиква — врг, (г) цевчица

се од вруће луле брзо загреје. Зато се ракија пече крај текуће воде, јер је лакше донети колима од куће комину у чабровима него непрестано доносити воду. Да не би стално вадили загрејану воду из табарке и досипали хладну, сељаци кад пеку ракију крај текуће воде, пробуше табарку при врху и у рупицу задену цевчицу, а с друге стране наврате текућу воду лакомицом у табарку. Хладна изворска вода непрестано притиче у табарку, истискује загрејану воду на површину као лакшу, те она отиче из табарке кроз цевчицу а у табарци остаје стално хладна вода. На сл. 8 види се како је сељак вешто поставио казан у пољу, близу шуме и код текуће воде, на путу између Ивањице и Глеђице, у коме од дивљих трешања пече ракију.

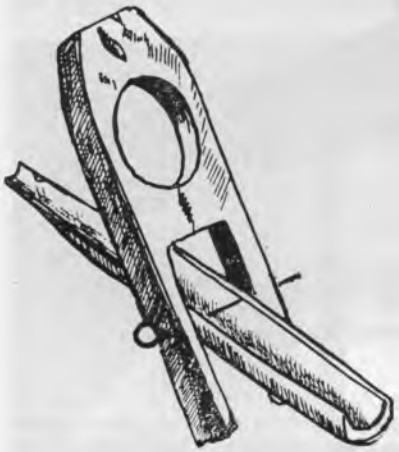

Сл. 32. Прекретушка, Гружа

Оно што остане у казану кад се ракија испече зове се џибра. За 24 часа непрекидног рада лампек може да испече осам казана, а чучавац може *да истера* 3 до 4 казана, некад и више. Све зависи од вредноће казанџије и сувих дрва.

Кад се ракија нагло пече, комина загори и удара на загоретину, па је зову *загорљива;* кад је од зеленкастих и кварних шљива, сељаци веле да је *запорљива.* Од раних шљива и белошљива може из једног казана да се добије 20 литара ракије средње јачине. Она се зове *рановача.* Од обичне ракије, која је врло слаба, за трговину по наруџбини препичу људи у нарочитом мањем казану, који се зове ламбик. Он је сав од бакра и не хвата више од 40—50 литара.

XII

Казани су у старо време били ретки, па су их имали само манастири и богатији људи, који су имали и највеће шљиваке. Сад у сваком селу има по неколико казана, а скоро сви сељаци имају шљиваке, па они који немају казан, узимају га под испек. У Западној Србији казани за печење ракије су примитивни а куће далеко једна од друге, па зато скоро сваки заселак има казан за печење ракије. Ако немају бакарних казана, онда употребљавају бакраче, а остале делове сваки сељак сам лако може да направи од дрвета. Негде се уортаче по неколико сељака и купе лампек или машински казан-превртач, па кад своју ракију испеку, дају казан под испек онима који га немају. Ко издаје казан под испек мора дати потпун казан: ракиски бакарни казан, капак, лулу и табарку; неки дају чак и поставу. Сопственик казана за печење ракије узима од сваког испеченог казана ракије: од малог казана 1 литар а од великог казана 2 литра ракије. За печење ракије у туђем казану плаћа се увек ракијом. У Доњој Јасеници то плаћање ракијом зове се *ушура* а у Горњој Јасеници

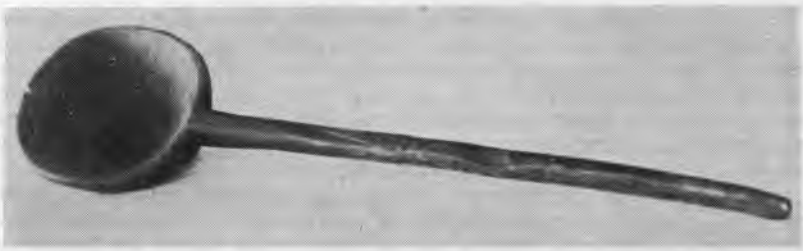

Сл. 33. Копања за цибру (Здравиње, Рашка)

казанак. Исто тако ако неко нема довољно судова за шљиве или грожђе, узима од онога који их има или коме нису потребни за шта према погодби даје сопственику неку количину ракије, а то се зове *престојак*. Ракија се увек *ујми* кад се цео казан ракије допече, џбан истави и измакне. Суд којим се та ракија узима зове се *ока казанска*.

XIII

Да не би ракија била бела, неки је сељаци при печењу боје да буде жута. Сељаци верују да је ракија слађа кад се боји одмах при печењу, па је зато тада и боје, а само они који ту прилику пропусте боје је доцније. При печењу ракија се боји на више начина.

Узме се *шљивова кора*, кора од осушеног дрвета шљиве или само сува кора од шљиве која рађа, метне у лулу испод рукавца, па ракија пролазећи кроз ту кору добија лепу жуту боју и добар укус.

Неки узму *јабуков лист*, завију у крпицу па метну у лулу испод рукавца код лулаћа; од тога ракија добије зелену боју.

Ракија се боји и *јабуковом гљивом*, која се такође метне у лулу испод рукавца. Од гљиве ракија добије лепу жуту боју, само јој укус није добар. Јабукова гљива мора бити осушена јер ако је сирова, од ње ракија постане мутљикава.

Ако се ракија сипа у ново дудово буре, ракија се не боји, јер ће је буре обојити.

У Топлици и Јабланици сељаци ставе на крпицу на постави мало лишћа од јабуке и то оног жућкасто-црвенкастог па ракија добије жућкасту боју. Место лишћа неки ставе на крпицу неколико зрна клеке, па ракија мирише на клеку.

Ракија се боји и *срцем од шљиве* (дрвета) које је црвено. Неколико иверки од срца шљиве метне се у лулу ниже рукавца и наслаже на камарицу и ракија од тога буде жута.

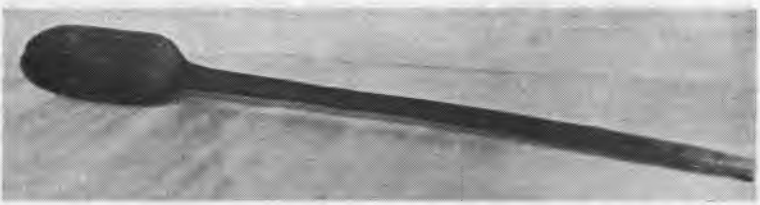

Сл. 34. Копања за цибру (Здравиње, Расина)

У Хомољу огуле кору од дудове жиле, стуку је у вагану и метну у вршић што је на цбану, па врућа ракија из луле цури преко ње и тако се боји. Каткад ову истуцану кору вежу у крпицу, па пошто се ракија сва испече, спусте ову крпицу у буре и оставе да стоји неко време. Други опет употребљавају лист од дуње, који мало згњече и подметну под лулу да кроз њега пада ракија из луле у цбан. Жута ракија добије се кад се у баквицу мање лика од шљиве.

Али сељаци тврде да је најбоља ракија која се боји јабуковим листом, јер буде бистра, зеленкаста и особито је добра кад се устоји. Исто тако је одлична ракија кад се боји сувом кором од шљиве, јер је жута и сјајнија.

Ради укуса сељаци у околини Гњилана на 100 ока комине метну 10—20% воде и анасон, па се добије ракија анасонлија. У казан мећу и чубрику, и то на 1 казан 3/4 оке до 1 оку чубрике.

Горка ракија добија се кад се у испечену ракију метне пелен, па се зове пелењача или стомаклија јер је добра за стомак.

Кад се испечена ракија од више казана изручи у мали казан — лампек да се препече, добија се врло љута ракија звана препек или препеченица.

У Ваљевској Подгорини и поред Дрине пече се ракија од дивљих трешања. У казан се комини додаје липов цвет, те ракија добије мирис и лепши укус.

XIV

Ракија се много употребљава као лек. Употребљава се за испирање ждрела кад су крајници, за стомачне болове, кад боле зуби, за испирање рана, за дезинфекцију итд.

У Осату у Босни од првенца-прве ракије која се испече узме се једно стакло, напуни и чува као лек.

Кад неког у Мачви боли стомак, узме врућег *супрета* (пепела), сипа у чашу, прелије ракијом и попије.

Или се у чаши ракије помеша бибера и паприке, па се то наискап испије. Чаша може бити велика онолико колико год може болесник да испије.

Кад неког боли зуб, узме у уста ракије и држи неко време на болесној страни.

Кад боле уши, измет од гуске помешати с правом комовицом ракијом, у руци измешати и низ лакат пустити да кане у уво.

Као лек од пролива неки баце стари опанак у ватру, па кад изгори они га изваде напоље, истуцају и просеју кроз сито, па то дају болеснику да у комовици попије.

Црни пришт се лечи сувом шљивом која стоји у ракији. Та се шљива мења трипут на дан.[36])

У Карану код Ужица у шљивовицу се стављају зелени орашчићи (30 орашчића на 1 литар ракије) и то стоји на сунцу седам дана прекривено крпом. Затим се то процеди и стоји као лек. Ако неко осећа да га боли „унутра", узима тај лек по једну кашику наштесрца.

Слично се прави и пелиновача. Пелин се стави у препеченицу ракију у јуну, кад буде процветао: једна шака пелина на 1 литар ракије. Суд се прекрије крпом и стоји на сунцу седам дана, а увече се склања у кућу. Кад преври, процеди се у боцу и пије за апетит.

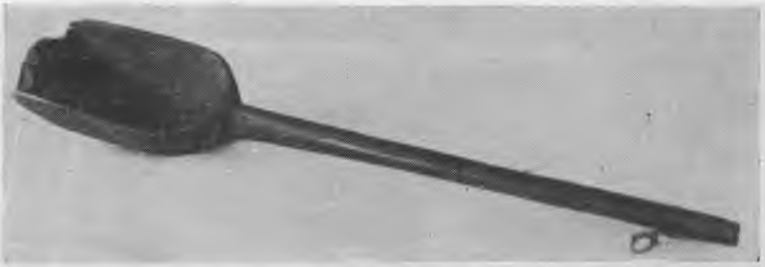

Сл. 35. Кутлача за цибру (Д. Шаторња, Јасеница)

Неки сељаци хватају првенац — „првљенац“ — од првог казана, па ако неког заболи уво, наспе се кап ракије у уво, а кад заболи зуб или се осете пробади тиме мажу.

Ракија се употребљава и при справљању неких јела. У Косаници код Црногораца и Херцеговаца приликом справљања уштипака (тигањица) уместо јаја или бикарбоне соде ставља се у тесто чаша ракије да би при пржењу надошло. А да би се старо месо брже раскувало, ставља се чашица ракије у лонац.[37])

Сељаци у Винчи код Београда при печењу ракије боје прећу у комини. Кад се казан напуни комином, озго по комини стави се прећа, па док се испече један казан ракије, прећа се обоји „виљкаво“ (трула вишња).

XV

Многи сељаци избегавају лампеке и радије пеку ракију у казанима чучавцима (пећинцима) јер они троше мало дрва. Кад чучавац казан потече, затвори се раушка на банку, на огњиште ставе два пања, па код казана не мора да се дежура. Затим, под чучавац се може ложити свако дрво, шаровина, слама и грање, па при печењу треба чувати само први казан да не загори, а после остали неће загоревати.

Сл. 36. Направљен казан за печење ракије (Блазнава, Јасеница) (1) банак, (2) казан, (3) капак, (4) лула, (5) табарка, (6) постава, (7) бакрач, (8) претега (9) тиква, (10) цевчица

Сл. 37. Казан за печење ракије с капаком и лулом од бакра (Ново Корито, Тимок)

При печењу ракије у лампеку, при неједнакој ватри лампек пресеца ракију те излази рђава, па се зато казанџија не може мањи од казана већ у фуруну мора само сува дрва ложити и стално исту, јаку ватру одржавати. Зато се под лампек може ложити поред сувих дрва још и шаровина, али слама и грање не, јер од тога хоће ракија да мирише на дим.

У Западној Србији сељаци више воле своје казане с дрвеним капацима и сматрају да је дрвени капак најбољи. Прво, не може се разбити, а ако се дуге и распу сваки сељак уме да га састави. Јевтинији је јер га многи сељак уме начинити. Ракија је из њега укуснија јер се капак од дрвета не може толико загрејати као капак од печене земље и од бакра, па из њега и луле тече тањи млаз ракије, те се тако добије више боље ракије. И традиција дрвених капака и лула у крајевима где има доста дрвета одржава га у употреби, особито што некима израда дрвених капака, лула и постава служи и као споредна зарада зими кад нема пољских радова.

Они који употребљавају казане с капаком од печене земље међутим тврде да је земљани капак практичнији од дрвеног, лакше се пере и ракија не мирише на дрво. Затим, по њихову мишљењу, капак од земље је трајнији, јер му врелина не шкоди, а капак од дрвета се од ње укува, па чим се казан разгради, мора капак да се напуни хладном водом да се не расуши, јер се од врелине дуге упаре и неће одговарати казану. Биће да је и овде у питању традиција и оскудица у дрвету.

Ракија од воћа пече се и троши највише у Србији и Црној Гори, где се није плаћала никаква дажбина на њу. Колика је била производња ракије шљивовице и комовице у Србији, није познато, али је свакако знатна, јер је она омиљено народно пиће, а особито мека.

У XIX веку Србија је производила свагда довољну количину вина за унутрашњу потребу, али кад није било вина, Срби се не би нашли у неприлици, него би се прихватили шљивовице. Кажу да има крајева у Србији (Шабачки и Пожаревачки округ) у којима се

Сл. 38. Печење ракије у казану преврtачу (Д. Шаторња, Јасеница)

вино није никад пило. Зато се пекло доста шљивовице и становници су је радо пили. Уз јело се обично пила мека шљивовица. О гозбама се ова ракија још и грејала и зачињавала медом. Сем уз јело ракија се пила и иначе, и то у великој количини, те је претстављала велико народно зло. Шљиваци су се били толико намножили да је ракија била врло јевтина. При оваквој јевтиноћи пила се готово као вода. Због тога се не само није извозила из земље, него се, кад шљиве не роде, увозила из Угарске.[38]

Данас је шљива код нас најраспрострањенија воћка, јер 75% воћних стабала отпада на шљиве. Како сад пожегача шљива пропада, то се саде врсте шљива које нису за сушење и тиме се појачава производња ракије на штету сушене шљиве.

М. Савић је објашњавао да се велика производња ракије у Србији и Црној Гори одржава тиме што се на ракију не плаћа никаква пореза нити трошарина. Зато предлаже да се уведе трошарина на ракију, јер кад се ова трошарина уведе, онда ће потрошња ракије пасти и вредност шљивака ће опасти, па ће народ овим изгубити милијарде у вредности шљивака. Зато треба народ одвраћати од сађења шљива за ракију и свим средствима радити на обнављању шљивака пожегача и увођењу рационалног шљиварства.[39])

Наводим две пословице и једну загонетку у вези са шљивом и ракијом:

Где је слама, ту је слава
где је жито, ту је сито
где су шљиве и ораси
ту су људи сиромаси.

Лијепа коза Љепосава
лијепа сина окозила
а унука манитога (шљива и шљивовица)

Бог је дао шљиву, а ђаво пече ракију.

Босиљка Радовић

НАПОМЕНЕ

[1]) Д-р С. Улмански: Пољопривреда Балкана — Књига о Балкану. Издање Балканскога Института I, Београд 1936, 230

[2]) Народна енциклопедија Станојевића, Београд, 1039, 1040, 1041

[3]) Хрватска енциклопедија А-I, 254

[4]) Д-р Ив. Саказов: Привредни живот на Балкану у Средњем веку — Књига о Балкану I, Београд 1936, Издање Балканскога Института

[5]) Ч. Мијатовић: Студија за историју српске трговине XIII и XIV века — Гласник Српског ученог друштва св. 38, Београд 1873, 125

[6]) Ст. Новаковић: Пиво у Србији XIII и XIV века, Глас СКА св. 86, Београд 1911, 164

[7]) Политика од 23 јуна 1955 г. под: „Да ли знате"

[8]) Ст. Новаковић: нав. рад 163—166

[9]) Др. Лапчевић: Наша стара пољопривредна култура, Београд 1923, 34, 42, 43

[10]) Д. М. Павловић: Финансије и привреда за време аустриске владавине у Србији 1718—1739 — Глас СКА, књ. 64, II раз. 40, Београд 1901, 45, 49, 52

[11]) М. Петровић: Финансије и установе обновљене Србије, Београд, 1901, 25, 38, 44, 55, 155, 210, 217, 222, 918, 919

[12]) Д. Лапчевић: нав. рад 34

[13]) Д. Поповић: Срби у Будиму 1690—1740 — Издање СКЗ, Београд, 1952, 167, 169, 270

[14]) Д. Руварац: Опис фрушкогорских манастира 1753 год. Прештампано из „Српског Сиона" за 1903 год. 15, 28, 34, 39, 48, 52, 67, 68, 74, 75. 81, 92, 93, 106, 108, 126, 127, 133, 146, 166, 169, 174, 182, 188, 203, 253, 261, 314, 351, 378, 415

[15]) Д. Лапчевић: нав. рад 34

[16]) Д-р Т. Ђорђевић: Грађа за српске народне обичаје II — СЕЗ 19, обичаји књ. III, 455

[17]) Статистички уред НРС: Статистика пољопривреде: Коначни резултати пописа пољопривредних машина, оруђа и справа, св. 42, Београд 1949 г.

[18]) Политика: од 12 II 1956, 4

[19]) Статистички годишњак ФНРЈ од 1954, Београд, 128—130

[20]) Д. Лапчевић: нав. рад 34

[21]) М. Савић: Наша индустрија и занати књ, IV, Сарајево 1924, 91, 92, 101

[22]) Гл. Историског друштва књ. VIII, 225

[23]) С. М. Милосављевић: Живот и обичаји народа српског из среза Хомољског — СЕ Зборник 19 обичаји, књ. III, 397

[24]) Д. Лапчевић: нав. рад 34

[25]) Инж. Д. Ђурђевић: Развитак, Бањалука 1940, 343

[26]) С. М. Милосављевић: нав. рад 367

[27]) Ј. Ж. Павловић: Народни живот у Крагујевачкој Јасеници — СЕ Зборник књ. XXII, II одељење књ. 12, 69

[28]) Ј. М. Павловић: Качер и Качерци 66—67

[29]) Ј. М. Павловић: нав. рад 25

[30]) Ј. Х. Васиљевић: Јужна Стара Србија књ. II, 84

[31]) Ј. Х. Васиљевић: нав. рад 84

П. Томић, кустос ЕМ у Београду — усмено саопштење

[32]) Н. Живковић, директор Музеја у Ужицу — усмено саопштење

[33]) Ј. Х. Васиљевић: нав. рад 84

[34]) П. Ж. Петровић: Претега — Југословенске народне новине, Београд 1932, 211

[35]) П. Ж. Петровић, наведени рад, с. 211

[36]) Ђ. Л. Поповић: Грађа за народну медицину — Јавор 1876, 26, 28, 350

[37]) Т. П. Вукановић: из рукописне збирке

[38]) Т. Ђонђевић: Из Србије кнеза Милоша I, Београд 1922, 51

[39]) М. М. Савић: Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда VII део, Сарајево 1929, 42

BRANDY DISTILLING IN SERBIA

The still and making of brandy by means of distillation were as good as unknown in Serbian lands before the second half of the XIVth century. The home-brewing of beer was rather developed until the XIIIth and XIVth centuries. There were many vineyards and Serbian wines were exported to Venice even before the

period of the house of Nemanjić (Serbien rulers, from 1167 to 1371 — N.o.t.) but owing to the lack of communications, wine was not to be had in all parts of the country and the domestic brewing of beer occupied a far more prominent place than the production of wine.

The words "brandy" and "still" were never mentioned either in old Serbian documents or in the language, so that it can be assumed with certainty that both brandy and the still came to our country simultaneously with the Turks, i.e. in the XIVth and XVth centuries or perhaps even later. The first mention of brandy is recorded in an inscription, dating from 1612, which reads: "This was written by me, wretched and sinful Peter... I have naver tasted either wine or brandy".

A later document mentions taxes and excises charged on brandy and the stills. These latter were very scarce and expensive, only rich people and the monasteries, that had laso the largest plum-orchards, could afford to have a still. Until 1721 there were 160 stills in Serbia, and in 1721 their number increased to 191.

The stills were very primitive in our country, and brandy was and is still distilled by the peasants themselves, each one of them distilling for his own needs. The still for making brandy is composed of a copper boiler and a condensing tub. The boiler is filled with fermented fruits before the distilling. In some regions earthenware boilers or big jars, called vrčve, were used instead of copper boilers. The boiler was placed on a hearth, built round with stones and earth. It was covered with a covering that had one or two tubes. The covering was usually made of wood with one tube, of earth with one or two tubes, or of copper with one tube. A long, narrow pipe, made of wood, baked clay or copper, was joined to the tube obliquely. In order to condense vapour into brandy while it passes through the pipe, this latter was conveyed through a big wooden tub, called "tabarka", and filled with cold water. When brandy was distilled near a spring this condensing tub was not used, but fresh water was let to run down the pipe the whole time. Brandy trickles from the pipe down a pronged sprig with a thread into a covered wooden vessel, with two openings at its top called "postava". The depth of brandy in it is measured with a tally, a long, thin board with marked divisions. In order to prevent the spilling of brandy from the receptacle into which it trickles, if the distiller falls asleep — for the distillation goes on day and night without interruption — a wooden device, called "pretega" is put on the receptacle to shift the course of brandy to another vessel, placed near the first one. Brandy is scooped from the receptacle by means of a wooden cup and tasted. For the same purpose they use, instead of the cup, a siphon, called »hajduk« (brigand), which is usually made of a gourd growing in the garden. The plum mash which remains after distilling, is called "džibra" (dregs) and it is removed from the vessel by means of a long-handled ladle, called "kopanja".

The stills are hired and taken at a rent, paid in brandy. The rent for a small still is 1 l and for a great one 2 l of brandy for each boiler of distilled brandy. In the course of the distillation brandy is usually coloured with bark of trees. apple, — quince — and other fruit-tree leaves etc. Brandy is also used as a medicine, particularly the first distilled and the strongest one, called "prvenac" (firstling).

Nowadays plum is the most widespread fruit tree in our country (75 p. c. of all fruit-trees are plums). Brandy distilling is free of charge and the number of registered stills amounts to 50.000.

DISTILLATION DE L'EAU-DE-VIE EN SERBIE

Résumé

Après avoir donné un aperçu historique de la production de différentes boissons alcooliques en Serbie au Moyen Age, l'auteur constate que l'eau-de-vie et l'alambic était inconnus dans ce pays jusqu'au XIV siècle. Il donne ensuite une description détaillée de l'appareil distilatoire et de ses différentes parties ainsi que du processus technologique de la fabrication des spiritueux.

Bosiljka Radović

FIGURES

Fig. 1. Distilling at Topola
Fig. 2. Copper boiler to be used with a wooden covering top, Valjevo
Fig. 3. Brandy distilling at Plavkovo near Raška, 1937
Fig. 4. Brandy distilling at Koviljača, 1932

Fig. 5. Brandy distilling in the boiler called "čučavac" (built round with mud), Solotuša near Bajina Bašta
Fig. 6. Brandy distillation at Brasina in the region of Podrinje, 1955
Fig. 7. Brandy distillation in the boiler called "pećinac" (built round with stone), Boljevac near Ribarska Banja, 1948
Fig. 8. Brandy distillation in the woods near the water on the road Ivanjica — Gledica, 1934
Fig. 9. Stave with a part of the pipe for wooden covering
Fig. 10. Wooden covering, Rožanstvo on the Zlatibor mountain
Fig. 11. Wooden covering, Rožanstvo on the Zlatibor mountain
Fig. 12. »Tutuljnjak«, a part of the wooden pipe, to be used with the wooden top
Fig. 13. Brandy distillation in the boiler with a wooden pipe, Slatina, district of Mileševo, 1955
Fig. 14. Earthenware top with a spout, Niš, 1902
Fig. 15. Part of the earthenware cover with two pipes, Veles, 1953
Fig. 16. "Grne" (bebe) — part of the earthenware cover with two pipes, Veles, 1953
Fig. 17. Earthenware cover with two pipes, Veles, 1953
Fig. 18. Copper boiler, to be used with the copper cover, Valjevo
Fig. 19. Boiler with the copper top; beside it a metal sieve, put on the bottom of the boiler to prevent the plums from being burnt
Fig. 20. Mechanical still called "prevrtač" (tumbler) on wheels
Fig. 21. Wooden tub called "tabarka" used as condensing chamber
Fig. 22. Wooden vessels called "kapalica" into which trickles condensed brandy, Nikojevići on the Zlatibor mountain
Fig. 23. Wooden cup with long handle for tasting brandy, Rakovac, district of Studenica
Fig. 24. Wooden cup with long handle for tasting brandy, Rakovac, district of Studenica
Fig. 25. Wooden cup with long handle for tasting brandy, Palještica in the district of Studenica
Fig. 26. Siphon called "hajduk" (brigand) — made of a gourd
Fig. 27. Gauge — tally for measuring the depth of brandy in distilling, Vinča, near Beograd
Fig. 28. Tally for measuring the depth of brandy in distilling, Drenje, district of Jošanička Banja
Fig. 29. Pronged sprig called »vlakno«, »konjic«, »mamac«, usually wound up with a small piece of cloth, down which brandy trickles
Fig. 30. Wooden device for shifting the course of brandy to another vessel after the first one had been filled up, Blaznava, district of Jasenica
Fig. 31. Pretega, wooden device for shifting the course of brandy, Blaznava, district of Jasenica
Fig. 32. Prekretuša (other local name for pretega), Pajsijevići, district of Gruža
Fig. 33. Kopanja (big wooden spoon, holding 5—10 l) for stirring the brandy lees, Zdravinje, region of Rasina
Fig. 34. Kopanja, Zdravinje in the region of Rasina
Fig. 35. Wooden ladle, called "kutlača" for stirring the brandy lees, Donja Šatornja in the region of Jasenica
Fig. 36. Built-in boiler for brandy distilling, Blaznava, region of Jasenica
Fig. 37. Built-in boiler with copper cover and copper pipe, Novo Korito, region of Timok

САМАРЏИСКИ ЗАНАТ У КУМАНОВУ

Самарџиски занат у Куманову* сматра се једним од најстаријих заната. Д-р Јован Хаџи-Васиљевић у књизи „Јужна Стара Србија“[1] помиње самарџиски занат као један од најстаријих заната у Куманову, али о њему не говори већ о другим занатима у Куманову и износи њихово уређење — еснафске уредбе. Том приликом износи да сви занати у Куманову нису уређени и да немају сви еснафске уредбе, већ да их имају само ћурчиски, папуџиски, абаџиски и бојаџиски занат. Хаџи-Васиљевић није знао да је и самарџиски занат имао своје уредбе — еснафски тефтер са „канономијом“ из 1830 године. О томе тефтеру и „канономију“ говорим у другом делу овог рада.

Самарџиски је занат у Куманову, као уосталом и у другим местима Македоније, у опадању. Пре педесетак година занат је још био у развоју, али после ратова из 1912—1918 године с увођењем у употребу моторних превозних средстава: аутомобила, камиона и сл., самарџије имају све мање посла. Данас се највише израђују самари за планинска села, где је терен стрм, неприступачан и где се пренос врши једино на коњу и магарцу.

Међу најстаријим самарџијама у Куманову, још пре сто година помињу се дедо Наско, који је имао три радње у разним улицама у Куманову, Ђорђија, његов брат Величко и Мијајле.[2]

Пре педесет година самарџиски занат је имао око 30—40 мајстора, који су имали своје радње и помоћно особље: калфе и чираке. Међу овим мајсторима били су познатији: Јован Дамјански-Муфтински, из села Коњуха (1947 године имао 86 година, умро, сл. 1), затим Тренчо[3] из Табановаца, Тодор из Довезенаца и други.

Године 1947 било је у Куманову још осам самарџиских радњи[4]: Димитријевског Тодора, Трајановског Томе (деведесет и пет година старог, из Довезенаца), Лазаревског Петра, Тодоровског Трајка, Крстевског (Станишко) Трајана (сл. 2), Георгијевског Томе Трајка, Георгијевског Младена Милана из села Бељановаца и Мишевског Томе Милана. Последњи је уствари радио код куће, крпио је само самаре и није имао сталне радње. Поред споменутих мајстора самарџија, радио је као самарџија и Трајко Андонов-Китка из села Живина. Ни овај није имао сталне радње, већ је радио по селима.

Сезона рада у овом занату је од јуна до децембра. Преко зиме и упролеће рад замире или се обично врше само оправке.

Самарџиски занат преносио се с колена на колено тако да је у једној породици било и по три генерације самарџија: дед, син и унук. Такав је случај с Трајком Георгијевским, који данас ради с оцем Томом (сл. 3). Томин отац је дошао из села Руђинце још пре осам-

* Самарџиски занат у Куманову испитивала сам 1947—1948 године и том приликом прикупила податке о занатлијама и њиховом еснафском уређењу у прошлости и садашњости, о алатима и начину израде самара.

Сл. 1. Јован Дамјански — Муфтински, самарџија родом из села Кохуња

Сл. 2. Трајан Станишко Крстевски

Сл. 3. Тома Георгијевски, самарџија

десет до сто година и изучио је самарџиски занат у Куманову предајући занат сину Томи а овај своме сину Трајку.

Самарџиске радње у Куманову нису на једном месту, у једној улици, већ се налазе у различитим деловима града. Занимљиво је да нема међу самарџијама ниједне породице с презименом Самарџиски (или Самарџић, Самарџијов). Самарџиски је занат у рукама „кавура", Македонаца, јер се њиме не баве ни Турци, ни Цигани, ни Арнаути.

САМАРЏИСКИ АЛАТ

Самарџиски се алат састоји од дрвених и гвоздених алатки. Ове алатке израђују, углавном, на примитиван начин Цигани ковачи у Куманову, сем кљешта и маказа, које су фабричке израде.

У самарџиски алат спада: „труп" (пањ), „токмак" или „чукало", „криваљка", „аршин", четири врсте тесли којима се обрађује дрво, две врсте „глета" (длето), три врсте „трвоња" (пила) ,две врсте „свр-дле" (бургија), две врсте „ножица" (маказе), турпија, маклица, „кле-ште" (клешта), срп, „з'мба" (зумба) и игла.

1. *„Труп"* је велики дрвени пањ на коме се врши обрада дрвета за самар (таб. I, сл. 1).

2. *„Токмак"* или „чукало" је чекић од округлог дрвета, који с обеју страна има гвозден обруч и дрвену ручицу. Служи за отварање рупа у дрвету односно на облуку (таб. I, сл. 2; и сл. 4).

3. *„Криваљка"* је направљена од дрвета у облику штампаног слова А и служи за савијање нагорелих „штица" (дасака) (таб. I, сл. 3; и сл. 5).

4. *„Аршин"* је од дрвета у облику метра и служи за мерење величине самара и „стење". На једној страни има урезане знаке који одређују величину коњских и магарећих самара (таб. I, сл. 4).

5. *„Тесла"* је врло важна алатка. Служи за израду самара. Има их четири врсте и свима је заједничка дрвена ручица и сечиво од гвожђа. Прва врста је узана тесла, „тесличе" или „обителка", чије је сечиво широко 1 см, друга врста је такође узано „тесличе" са сечивом од 2 см, трећа врста је широка тесла са сечивом од 6—10 см ширине, четврта врста је „крива тесла", која се употребљава за копање облу-ка и за „одвртување" (извијање) кривине на облуку. Ова се тесла не стављају у ватру нити се њено сечиво оштри на тоцилу (табла II, под а, б, в, г).

6. *„Глето"* — *„длето"* служи за прављење рупа на облуку. Има две врсте длета: „тесно глето" и „пошироко глето" или „гечме"; овим се длетом још и дуби у дрвету (табла III, в, г).

7. *„Трвоњ"* — *пила.* Има их три врсте: велики „трвоњ", „трвоњ-че", „бичкија". У прве две врсте ручица је дрвена а сечиво од челика и зупчасто (таб. III, д, ђ), а код треће врсте сечиво је од челика и зупчасто, а остали делови су од дрвета и „увртеног" канапа (таб. I, сл. 5).

8. *„Свердле"* или *„бургија"* служи за извртивање рупа у дрвету. Ручица је од дрвета а сама „бургија" од челика. Има две врсте: „мало свердле" и „големо свердле" (таб. I, сл. а, б).

9. *„Ножице"* — маказе служе за кројење абе и спремање „сте-ље" за самар (таб. III, 3).

10. *„Дурпија"* — турпија служи за стругање дрвета. Сва је од гвожђа, с једне стране храпава, и овом се страном глача — „мазни" дрво (таб. I, сл. 7 а, б). Међутим, често се турпија углављује у дрвену држаљу ради лакшег руковања (таб. III, е).

11. *„Маклица"* или „колни нож"[5] служи за равнање дрвеног материјала за самаре. Направљен је од гвожђа, оштар је, полукру-жног облика, са две рупе за провлачење палца ради лакшег држања и управљања при раду (таб. II, д).

12. *„Кљеште“* — *„клешта“* су од гвожђа, служе за вађење клинаца (таб. II, ђ).

13. *„З'мба“* — *„зумба“* је исто тако од гвожђа и служи за прављење ознака и украса на самару (таб. III, а, б).

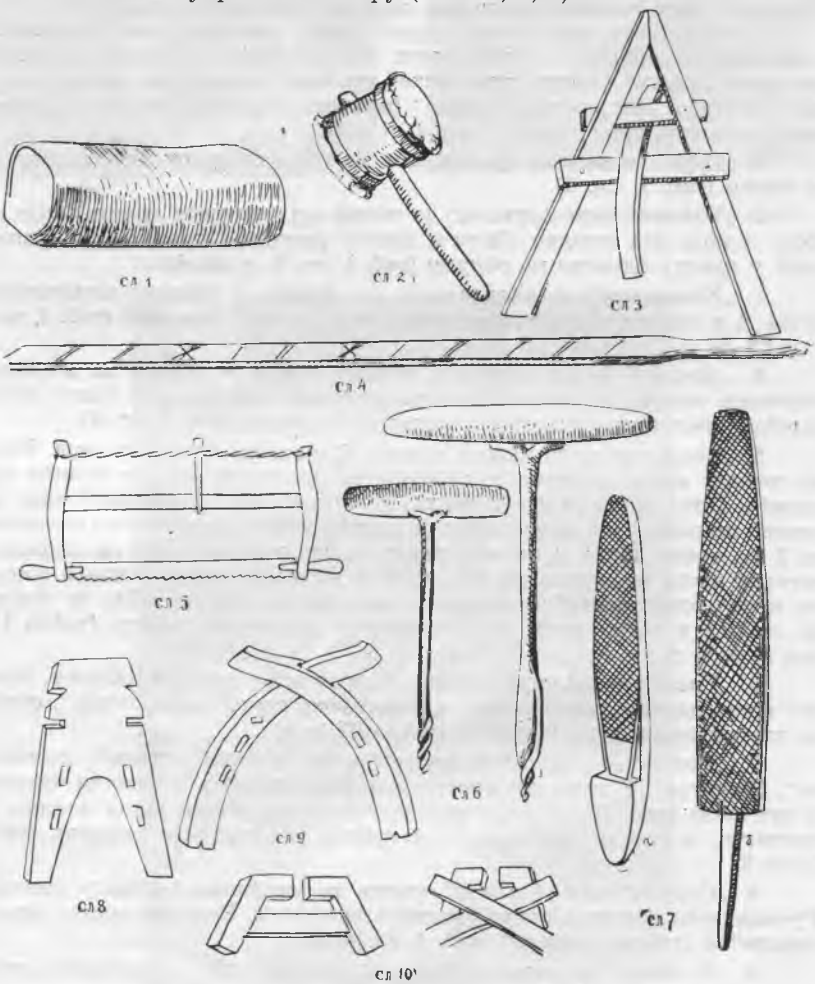

Табл. I Самарциски алат са деловима самара
(1) труп, (2) токмак, (3) кривалька, (4) аршин, (5) бичкија, (6) сврдле, б) бургија, (7) а, б дурпија, (8) облак — облук, (9) куке за самар, (10) калуђерке-кукачке

14. *„Срп“* је од гвожђа, с дрвеном ручицом. Служи за сечење сламе „чуканице“, „'ржанице“ за „стељу“. Има облик ножа чије је сечиво мало повијено (таб. III, ж).

15. *„Игла“* служи за шивење коже за „стељу“ и за причвршћивање „стеље“ за самар. Има их више врсти (таб. III, ј).

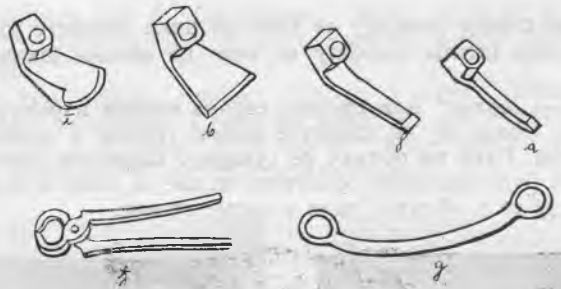

Табл. II. Самарџиски занат
а, б, в, г, тесле, а) обителка, г) крива тесла, д) маклица или колни нож, ђ) кљеште

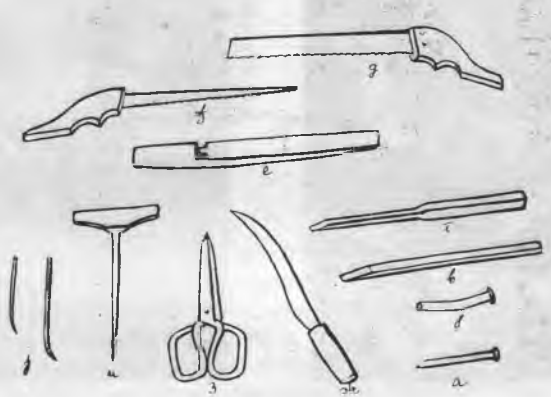

Табл. III Самарџиски алат
а, б) з'мба, в) течме, г) тесно глето, д) трвоњ. ђ) трњоче, е) дурпија, ж) срп, з) ножице, и) сврдле, ј) игле

МАТЕРИЈАЛ ОД КОГА СЕ ПРАВЕ САМАРИ

Самари се израђују од буковог и јасеновог дрвета.[6] У материјал за справљање самара спадају још и: клинци — који служе за спајање појединих делова самара, аба — једна врста простијег шајака од кога се израђује „стеља" (постава) самара, слама „чуканица" — којом се пуни „стеља", забла — једна врста вреће ретког ткања и канап — којим се шије стеља.

Самар је састављен од два дела — „дрвенице" и „стеље".

„Дрвеница" или дрвени костур самара (сл. 6) је искључиво од дрвета и састоји се из ових делова: облука (таб. I, сл. 8), две куке (таб. I, сл. 9), две кукачке (таб. I, сл. 10) и шест штица.

За израду дрвенице самара прво се припремају штице од свеже отсеченог јасеновог дрвета. Да би добиле лучну форму, квасе се и на слами грејају и диме, па им се на криваљки даје жељени облик (сл.

5). Горње две штице савијају се тако да чине седиште удобнијим, а остала два пара штица савијају се тако да ногама јахача буде подесније.

Облук — „облак" или предња страна самара израђује се од буковог дрвета. Облик му се израђује мањом теслом, а затим се издубе кривом теслом. Рупе на облуку се отварају широким длетом „гечметом". Кроз те рупе провлаче се штице, по две са сваке стране, а горње две углављују се у облук с леве и десне стране.

Сл. 4. Самарџија при раду са „токмаком" у десној руци

Сл. 5. Самарџија на „криваљки" даје лучну форму „штицама" за самар

Задњи део самара сачињавају две куке (таб. I, сл. 9) лучне форме, с пробушеним рупама за увлачење штица. Куке су причвршћене дрвеним чивијама и уковане гвозденим ексерима. Горњи део кука учвршћен је „кукачкама" или „калуђеркама", тј. велике куке везане су овим мањим кукама, које истовремено служе за везивање товара. И кукачке као и куке израђене су од буковог дрвета (таб. I, сл. 10).

Кукачке — „калуђерке" увек су украшене или клинцима, или чохом, или кожом у боји. Чоха односно кожа се исече у облику малих звездастих украса, „чварака", у црвеној, зеленој или некој другој боји по избору, и клинцем гвозденим или месинганим укуца се на кукачку.[7]

За украшавање, „шарање" самара служи и зумба. Њоме се шарају звездице или полукружићи на облуку и на кукачкама. Све ово служи као декорација самог самара (сл. 3).

Кад су дрвени делови самара припремљени, приступа се зглобљавању појединих делова и зглобљени самар зове се дрвеница. То

је костур самара (сл. 6). Склопљени самар укује се на осам места ексерима. Кукачке се прикују на кукама са четири дрвена или гвоздена ексера.

Други део самара, „стеља", уствари је постава самара која пријања уз тело животиње. Стеља се прави од абе изаткане од ситне вуне и памука, такозвано „лито ткање". Аба може бити у белој или црној боји и продаје се на аршин. Цена зависи од квалитета абе. Аба

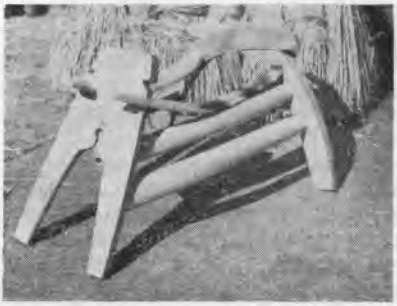

Сл. 6. Костур самара звани „дрвеница"

Сл. 7. „Стеља" од самара

се израђивала обично у Тетову, Гостивару и Прилепу и отуда је добављана. Уместо абе употребљава се вреће (јута). Исто тако употребљавана је и прерађена кожа (сафтијан) или непрерађена (голица), која је прскана сољу да би добила изглед беле коже. Кожа је била свињска, бивоља, телећа или од младе стоке. Препарирање коже било је тешко. Особито се тешко препарирала бивоља кожа.

При изради стеље прво се скроји аба („астар"), па се по аби разастре слама („чуканица", „рженица"), која се купује од сељака при вршидби. Преко сламе, на предњи и задњи део скројене поставе, стави се по један комад вреће-јуте („забле") широк око 20 см и на њима се с једног и другог краја канапом причвршћује слама. Преко сламе и јуте ставља се код бољих самара кожа „мешина" а код обичнијих самара вреће. Уместо коже или вреће ставља се често и непрерађена, нештављена кожа зв. „голица". Пре ушивања у поставу кожа се покваси водом да би омекшала и да би се лакше шила. Кад се овако сашије слама у поставу, онда је стеља готова. Стеља је спреда и позади по 10 см дужа од „дрвенице", тј. дрвеног костура самара (сл. 7). Унутрашњи део стеље покривен је абом који належе на коња односно магарца,

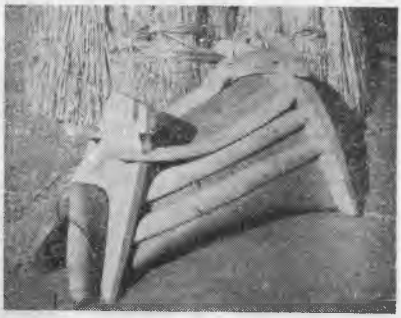

Сл. 8. Самар

Сл. 9. Изглед самарџиске радње Трајка Т. Георгијевског

а спољашни је део покривен кожом и причвршћује се канапом за дрвеницу (сл. 8).[8]

Има коњских и магаретих самара. С обзиром на величину коња односно магараца има самара различитих величина.

При изради самара самарџија се служи „аршином" дугачким „4 педа и 2 чеперка". Аршин се израђује од обичног дрвета; с једне стране има зарезе који означавају дужине, као на обичним метрима сантиметри.

Дрво од кога се израђује аршин мора бити право (таб. I. сл. 4). Аршином се мери дужина костура „дрвенице" самара и стење. Поједини зарези на аршину означавају и величину коњских и магаретих самара, и према овако утврђеним ознакама за самаре има уствари осам врста самара — од најмањих за магариће па до највећих за коње највеће величине.[9]

Сваки самарџија познаје свој самар по самој изради или по знаку који на њега ставља; тај знак може бити, или некакав зарез или укуцани ексер, или какав знак начињен зумбом у дрвету, или обележен чохом у боји у виду звездице, кружића итд.

Сваки самарџија има своје сталне муштерије које годинама код њега купују или оправљају самаре.

Цена самара зависи од величине, квалитета материјала и од израде. Раније су самари стајали од 500—800 динара, а данас стају по 2000—3000 динара и више. Саме самарџије, већ према томе да ли је самар бољи или гори, боље самаре називају „саглам работом", а самаре слабије израде „лагаријом". Самари израђени по поруџбини су бољег квалитета, а они што су за продају обично су слабијег квалитета. За разлику од самара који

Сл. 10. Унутрашњост самарџиске радње Трајка Т. Георгијевског

се израђују по осталим суседним градовима (у Кратову, Кривој Паланци и др.) и који су тежи и грубљи, самари који се израђују у Куманову знатно су бољи и на гласу су због своје израде, лакоће и издржљивости (сл. 9 и 10).

II

О УРЕЂЕЊУ САМАРЏИСКОГ ЕСНАФА У КУМАНОВУ

Самарџиски еснаф у Куманову имао је своје специјално уређење и своје законе по којима се управљало. Закони по којима су се управљале самарџије у почетку су се преносили по традицији с колена на колено, а доцније су фиксирани и записани у главни тефтер самарџиског еснафа, који је чуван као реликвија.[10]

Испитујући уређење самарџиског еснафа у Куманову, успела сам да добавим и главни тефтер самарџиског еснафа, који садржи „канономије", законске одредбе самарџиског еснафа и низ веома интересантних података о животу овог еснафа у Куманову.

У изношењу уређења самарџиског еснафа у Куманову користићу податке до којих сам дошла приликом испитивања овога заната, служећи се усто законским одредбама еснафске „канономије".

Као и код осталих заната, и самарџиски занат зна за чирака (шегрта), калфу и мајстора.

Кад „чирак" — шегрт ступа код мајстора на самарџиски занат, мора да проведе три године у звању чирака. За то време помаже мајстору у дељању материјала за самар, у крпљењу самара и обавља друге ситне послове (редовно послужује у кући мајсторовој, чисти радњу и сл.). Приликом ступања на занат чирак даје част — „крчма". У „канономију" самарџиског заната под тачком другом, „второ", утврђује се процедура примања чирака на занат: ниједан мајстор не сме да прими чирака ако претходно не позове устабашију еснафа и два до три мајстора. Уколико не би поступио према овој одредби, мајстор се осуђивао да плати казну. Према мојим испитивањима ова одредба „канономија" редовно се испуњавала и сваки мајстор приликом примања чирака на занат позивао је старешину еснафа, „устабашију", и по неколико мајстора ради увођења у занат новог шегрта и ради чашћавања. У четвртој тачци „канономија" говори се о чираку, његову трогодишњем бављењу код мајстора и о раду у четвртој години: три године ће слушати а четврте ће бити плаћен 50 гроша. Ако је чирак незадовољан овом платом, он има право у року од 15 дана да се жали. Уколико то не би учинио, осуђује се да плати казну. Ако би покушао да промени мајстора, према „канономији" забрањује се мајсторима да таквог чирака приме док не проведе четири године код првог мајстора. Из овога излази да је сваки чирак био приморан да остане код мајстора четири године и да за то време није могао мењати мајстора, јер га ни један други мајстор не би смео примити.

С уласком у четврту годину чирак је постајао калфа, којом је приликом давао част, „крчма". После године дана проведене као калфа он је полагао мајсторски испит, који се састојао у изради једног самара.

Самарџиски еснаф желећи у своме кругу да решава живот у еснафу, евентуалне неспоразуме и сукобе то одређује посебном тачком у „канономију". Тако тачка пета у „канономију" предвиђа: свакоме

калфи и чираку који има било какву невољу од стране мајстора даје се могућност, он је чак дужан да ту своју невољу изнесе пред еснаф, који је надлежан да тужбу, „давију", разгледа. Ако би калфа или чирак мимоишао еснаф, па би своју тужбу предао суду, такав се осуђује од стране еснафа да плати казну и чак да иде у затвор.

Калфа који је положио мајсторски испит даје устабашији један килограм шећера, један килограм кафе и цели се еснаф почасти. Истовремено свршени мајстор у еснафску касу даје 3 беле мецидије. По изласку од старог мајстора, новопроизведени мајстор може да отвори своју радњу и постаје пуноправни члан самарџиског еснафа. У шестој тачци „канономија" прописује се процедура отварања нове мајсторске радње: нови мајстор је дужан да позове устабашију и све мајсторе и да плати 60 гроша за диплому — „тескере". Уз то даје и једну оку кафе.

Самарџиска каса. — Самарџиски еснаф у Куманову, као и остали еснафи, имао је своју касу у коју су улазиле таксе са положених мајсторских испита. Поред тога, у ту касу су улагали и стари мајстори новце са којима се набављао самарџиски материјал, који се делио свима члановима еснафа. Еснафску касу, као и главни тефтер, чувао је устабашија еснафа.

РАДНО ВРЕМЕ И ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ

На посао су самарџије ишле обично око шест часова ујутру. Радње су се затварале око „икиндије", у четири или пет часова поподне. Данас се и самарџије управљају према општим прописима о радном времену.

До 1937 године самарџије нису примале шегрте, будући да је занат био у опадању и да већ затечене занатлије могу да се исхране од самарџиског заната.

По доласку са села све су самарџије научиле самарџиски занат у Куманову. Како се рекло у почетку, чест је случај да је занат прелазио с колена на колено.

ИЗБОР УСТАБАШИЈА И ЧАУША И ЕСНАФСКА СЛАВА

Еснафска слава је Петровдан. За тај дан и за дан после тога везано је више светковина. Другог дана после Петровдана врши се избор новог устабашије и његовог помоћника чауша. Устабашију бирају мајстори из самарџиског еснафа. Обично се устабашија бира сваке године, али је често било случајева да се устабашија бирао после три године или ако су мајстори њиме били задовољни и после пет година. Устабашија је претставник еснафа пред властима и другим еснафима. Мајсторски испит се полаже пред устабашијом. Помоћник устабашијин чауш помаже устабашији у пословима: позива чланове еснафа на договор, јавља им вести и наредбе које треба да се изврше. О Петровдану производе се калфе за мајсторе.

Неколико дана пре славе устабашија сазове скуп мајстора да реше како ће славу прославити. Обично скупе по пет гроша (у новије време по педесет динара) од сваког мајстора и од заједничког новца набаве све што је потребно за славу (вино, ракију, јагње и друго).

Домаћин славе прикупља новац од присутних и стара се да набави све што је потребно за славу. У случају да не достижу новци, сви додају још колико буде требало. Колач припрема домаћица а реже се у цркви. После тога иде се у кућу оног домаћина који има највише просторија, где прославе славу веселећи се целога дана. Пре педесетшездесет година еснафлије су ишле ван града код места званог „Кладенац" и тамо су прослављали славу или у манастире у околини, где су се веселили и проводили цео тај дан. Петровдан је слава кумановских и скопских[11] самарџија, а у Струмици самарџије славе св. Тому,[12] у Кукушу св. Илију, у Битољу славе св. Спиридона, у Охриду св. Илију заједно с кожухарским еснафом.[13]

Самарџиски еснаф у Куманову имао је и нешто као непокретну имовину. У манастирима Забелу и Матејичу, крај Куманова, самарџије су имале по једну собу у манастирским конацима, које су сами изградили добровољним прилозима. Собе су користиле породице самарџија за време лета, кад су ишле на одмор.

У случају смрти ког члана самарџиског еснафа, све самарџије су ишле на сахрану. У случају отсуства са сахране отсутни је морао платити извесну казну. Према обичајима који су постојали у Куманову, мртвац се носио на рукама, а сваки самарџија је сматрао својом дужношћу да извесно време, заједно са још неколицином самарџија, носи ковчег с покојником. Ако би породица умрлога била у тешком материјалном стању, еснаф је помагао породицу свог умрлог члана, обично новцем из еснафске касе.

Током времена као да су избледеле извесне успомене на уобичајене одредбе у самарџиском еснафу. У првој тачци „канономија" прописује се: ниједном мајстору није допуштено да прихвати муштерију који је дужан другом самарџији код кога је пазарио; ако се то догоди, мајстор се узима на одговорност, ако је то учинио свесно; ако је то учинио из незнања, опрашта му се. Али ако му је скренута пажња, па је он преступио еснафску заповест, он је имао да плати казну једну белу мецидију да би му се опростило. Прикупљајући податке о животу овога заната у Куманову, нисам могла констатовати да је ова одредба још у животу. Међутим, у Прилепу су самарџије, да би доскочиле неуредним платишама, одлучиле и у еснафски устав унеле су две посебне тачке: 1. самарџија, пошто прими самар на оправку и уговори цену, распори стељу, па муштерији каже да дође кроз неколико дана. У међувремену, пошто је муштерију питао за име, презиме и место из кога је, пошаље свога калфу свим самарџијама да се распита да ли је односни муштерија нечији дужник. Ако се то установи, онда се муштерија прво примора да плати дуг, па тек онда му се поправи самар. У 2 посебној тачци прилепске самарџије су предвиделе како ће доскочити муштеријама који би сами хтели да поправљају самаре.[14] Овај део из самарџиске уредбе из Прилепа је нешто опширнији од првог члана кумановске „канономије".

И у вези с трећом тачком кумановске „канономије" нисам могла констатовати њену примену у новије време.

Веома важне одредбе седме и осме тачке „канономија" у којима се говори о томе да се разговори и одлуке на састанку еснафа не смеју препричавати ван еснафа под претњом казни (прва од 15 гроша, друга од 30, а трећа од 50 гроша), као и о солидарном учествовању у раду еснафа, на састанцима, исто су тако избледеле у сећању данашњих еснафлија.

Међу самарџијама постоје приче које су у вези с појединим члановима тога еснафа. Једна таква прича, коју сам забележила у Куманову, зна о томе да је: „Бија неки самарџија и правија си самари. Имаја некоје старо самарче, качено на греда, па си тураја лирке у њега. Јед'н д'н се деда разболеја и останаја дома. Његов син дошја у дућан да продава самари. У тој дошја некој сирома и немаја паре да си купи нов самар. Погледаја на таван, на греду, и рекнаја: „Продај ми га тој самарче" и мајсторов син му га продаја. Кад јутре д'н дошја мајстор у дућан, видеја самарче му га нема и рекнаја си: „Е ана сана, што бидна, нема ми га самарче". Јутре д'н доађа исти муштерија и му се жали да му самар убива магаре. Мајстор к'д је видеја оно старо самарче, зарадуваја се и му дал на муштерију нов самар бакшиш и рекнаја: „Е, гиди, алал па алал!" Исту причу забележила сам у Битољу, са разликом: Кад је калфа продао самар (испуњен лирама), мајстор је кукао: „Леле, леле, леле", а кад је самар после месец дана био враћен од муштерије на поправку, мајстор је викао: „Дојде, дојде, дојде". — Још једна прича из самарџиског живота у Куманову гласи: Био стари мајстор самарџија, који је у самару чувао новац. Кад је ишао суседима говорио је: „Кад иде, иде; кад не иде, не иде". Људима није било јасно на шта је мислио стари самарџија кад је стално употребљавао ове речи. Једнога дана стари мајстор је оставио радњу шегрту. Дошао купац да купи самар. Шегрт је продао стари самар у коме је мајстор склањао новац. Кад се стари мајстор вратио у радњу и видео да му нема самара, почео је сад говорити суседима и иначе идући улицама: „Кад не иде, не иде". За кратко време поново је дошао купац који је купио стари самар, носећи исти самар на оправку. Кад је мајстор видео да му се самар вратио, опипа самар и види да се новци налазе на истом месту, па пристане да самар закрпи. Уместо старог самара на велико чуђење муштеријино, мајстор је бесплатно сељаку дао нов самар. И опет је стари самарџија говорио ходајући улицама и својим суседима: „Кад иде, иде!" (Забележила причу од Трајана Станишка Крстевског самарџије из Куманова).[15]

III

ГЛАВНИ ТЕФТЕР САМАРЏИСКОГ ЕСНАФА У КУМАНОВУ

Као што сам рекла у почетку, прикупљајући податке о самарџиском еснафу у Куманову, ја сам користила у знатној мери и главни тефтер самарџиског еснафа у Куманову. Тефтер сам добила на употребу од Јована Муфтинског—Дамјанског, самарџије, некад устабашије самарџиског у Куманову.

Главни тефтер самарџиског еснафа у Куманову је једна обична трговачка свеска (какве су биле у широкој употреби у XIX веку у Македонији) величине 38,3 см x 14,8 см, неуко укоричена у картонски повез. На предњој страни корица залепљена је етикета с натписом: Самарџисћи Еснафски тефтер за уписивање калфе и Мајстори. Установљен је овај тефтер 1830 год. п р е в е д е н 1870 год. К у м а н о в о. — Овај је натпис — етикету прилепио Илија Пачковић, бакалин кумановски, који је 2-II-1926 године „привезао га овај тефтер". Тефтер није пагиниран, а садржи 44 листа.

На унутрашњој страни предњих корица црним мастилом је исписан следећи натпис (сл. 11).

На првој страни тефтера, у заглављу лево, иза два печата, с турским текстом, налази се следећи текст са потписима оверача (сл. 12).

Испод сваког потписа налази се отиснут по један печат. Ови су печати веома интересантни. Поједини садрже цело име и презиме, а неки само скраћено име, односно само иницијале. Сва имена и пре-

Сл. 11. Натпис са унутрашње стране предњих корица

зимена је написало исто лице лепим рукописом, црним мастилом. Само почетна слова имена и презимена исписана су црвеним мастилом („врста мастила којим је „закон" самарџија исписан, мора да је била нарочита, јер оно није избледело").[16] — Иза ових имена налазе се својеручни потписи следећих самарџија: Петко Колевъ, Наско Стеванъ, Доде Петко (Тасо Крсто, Томе Димковъ, Горгия Траянъ), Миленко Горги, Стаменъ Манковъ, (Кръсто Вановъ, Трайко Јованновъ), Кръсто Стевановъ, Стоянъ Бошковъ, Петко Насковъ. Од наведених лица: Доде Петко, Тасо Крсте, Стамен Манков, Крсто Ва-

нов, Трајко Јованов, Крсто Стеванов нису испод својих потписа утиснули печате. Неки од постојећих печата веома су лепо израђени, особито печати Стојана Бошкова и Петка Наскова. Својеручни потписи мајстора настављају се и на другој страни тефтера: Горги Стоилковъ, Доне Цветановъ. Од потписа Доде Петко (с прве стране) до имена Доне Цветанова сви су потписи учињени обичном писаљком.

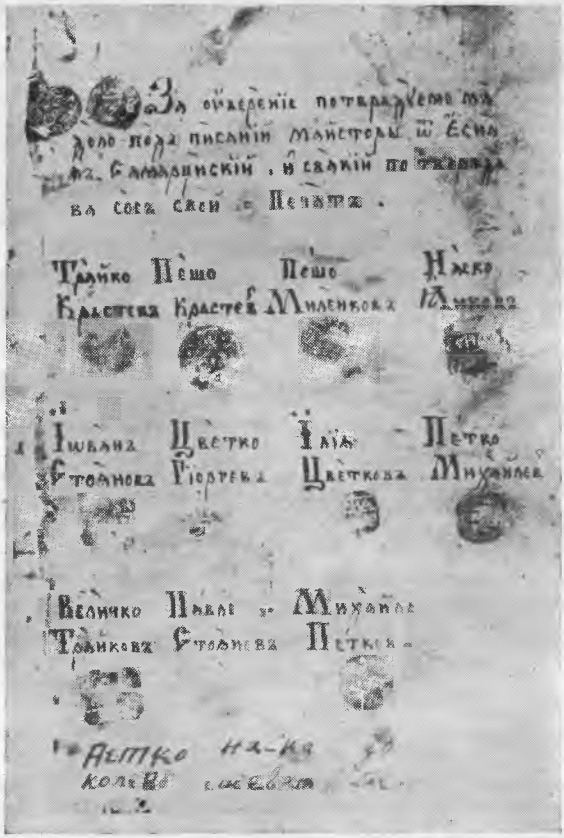

Сл. 12. Факсимил једнот дела списка кумановских самарџија

Потписи мајстора се настављају: Иван Петковъ, Тодоръ Крсто (двапут утиснут веома читак печат), Илия Стевковъ, Станишко Кръстевъ. Испод имена Илије и Станишка утиснути су веома лепо израђени печати. — Следују потписи: Младенъ Златѣвъ, Иле Велíчко, Митре Илчевъ, Тодоръ Јосевъ, Кръсто Стаменовъ, Ване Младенъ (са лепо израђеним печатом), Цветко Стояновъ, Зарко Дѝмитрѝ, Стоянъ Арсевъ Манасъ Петковъ, Димко Анто, Спасо Станковъ, Тренч(о) Тодоръ, То-

доръ Крстевъ. Потписи се настављају и на трећој страни: Петре Якимъ, майстор, Трайко Младеновъ, майстор.

Испод ових потписа у тефтеру се налазе неки подаци из живота еснафа: „Саздо Јовановић брои динара 250. Остаје майстор". — Петре Лазаревић 5 беле брои, Масторско право. — Траянъ Тасоић, масторско право, 5 беле брои. — III окт. 1922 година Стоико Маневић, майстор, брои 5 беле, майсторско право. Велко Тодоров, 5/I, калфа 1919 година, калфинско право ди 100; 5/I Трајан Станишков, калфа

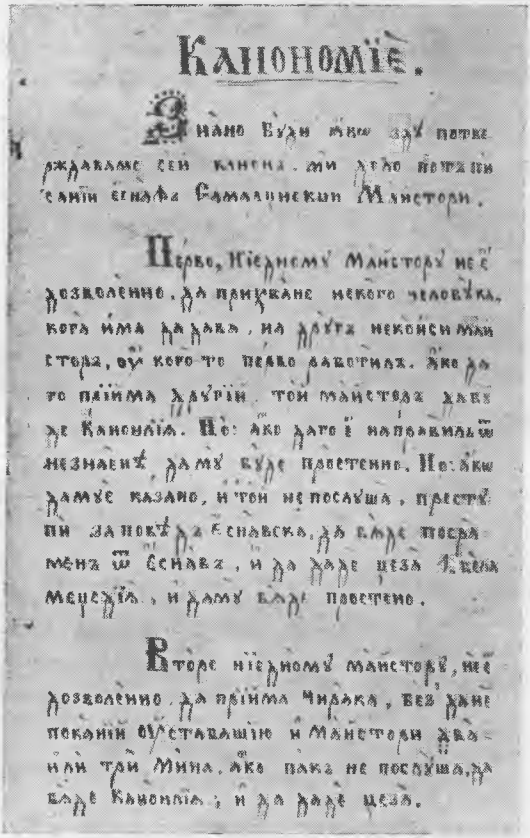

Канономїе.

Сїмано Буди мнѣ зѣлъ потрѣ
ждавлмсѧ сеи канона. ми дѣло потѣхи
сами еснафа Самарџиски Маистори.

Пѣрво, нїѣдномѹ Маисторѹ нѣ
дозволенно. да прїимѧ некого человѣка,
кога нїма да дѣлѧ, на дрѹга некоимѹ
стодѧ, ѡѵ кого то дѣло дѣлотвиѧ. ѧко да
то прїимѧ дрѹгїи. тои маистодѧ дѣлѧ
дѣ Канонлїа. Цѣ: ѧко дато є напрѣвилѣ
нѣзнаенѣ, дамѹ буде повѣтенно. Цѣ: ѧко
дамѹѣ казано, и тои не послѹша, прѣстѹ
пи за пѣкѣ да єснавска, да бѹде посра
менѣ ѿ єснавѣ, и да дѣлѣ цѣза 4 цѣла
мецеѣїа, и дамѹ бѹдѣ повѣтено.

Второе нїѣдномѹ маисторѣ, нѣ
дозволенно. да прїимѧ чирака, вез дани
покаиї ѡѵстаѵашїю и Маистори дѣ
ли тои Мина. ѧко пака не послѹша, да
бѹдѣ Канонлїа; и да дѣлѣ цѣза.

Сл. 13. „Канономие" самарџиског еснафа у Куманову (чл. 1 и 2)

1919 година калфинско право ди 100; — калфа Трајко Тренчевић, от 1919 го. 5/I-ви калфинско право, ди 100; калфа Тоне Илиевић от 1919 год. 5/I калфинско право ди 100. — Саздо Јовановић остаје, дужан у Еснаф, за майстори оште, 100, динара, и, за, славу, 50 динара (на 4 страни).

Сам статут — „канономије" написан је руком писара на странама 7 и 8. Цео наслов је исписан црвеним мастилом, а од осталог

текста само су прва слова сваког члана исписана црвеним мастилом, док је остали текст написан црним мастилом. Текст „канономија" самарџиског еснафа у Куманову дат је на сликама 13—17.

На 11 страни, у горњем углу странице, писаљком је написана следећа примедба: Еснавъ самарџиски, 1884 година, како бемо еснавъ у манастиръ Град(ишки, св. Ђорђе) остави гроша . . . 1110

На 1886 година остави . . . 499

1609

На страни 13 има 5 бележака, последње две из 1936 а прве три без ознаке година.

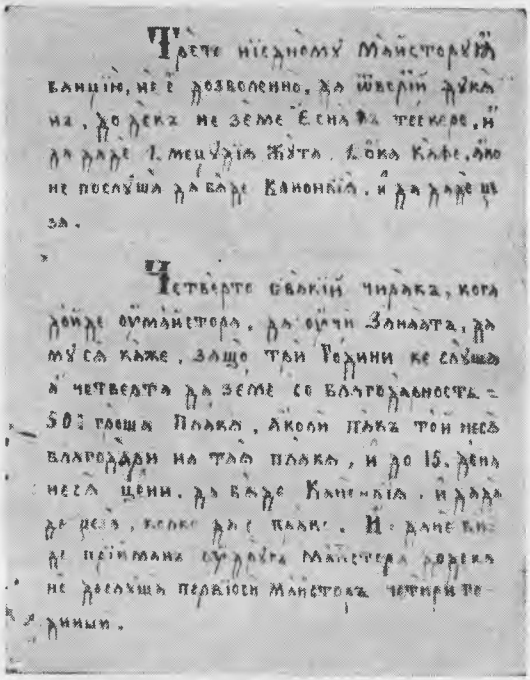

Сл. 14. „Канономие" самарџиског еснафа у Куманову (чл. 3 и 4)

Разне забелешке, углавном из живота еснафског, налазе се на странама 14—35, 82—88 и на унутрашњој страни задњих корица. Забелешке су из 1880 до 1936 године. Дајем неке интересантније податке из тефтера.

На страни 88 овог тефтера се налазе најстарији подаци писани мастилом што се види на сл. 18.

Испод овог записа, на истој страни, писаљком: „Стаменъ зима чирака за 3 године. На 1881 годин. дава две жуте да ги еде-да седи

от свети трипунъ до свети трипунъ—". У продужетку: „Мияйле зима чирака на 1882 година за 3 година да га ранй и да га обува".

На истој страни, испод претходног записа, налазе се и следећи: „величко зима чирака за 2 године на 1883 године и да га рани. . ." „Мияйле зима чирака за 3 године на 1884 дава . . . 2130 да ги еде. от Нйкулена трайко младеновъ".

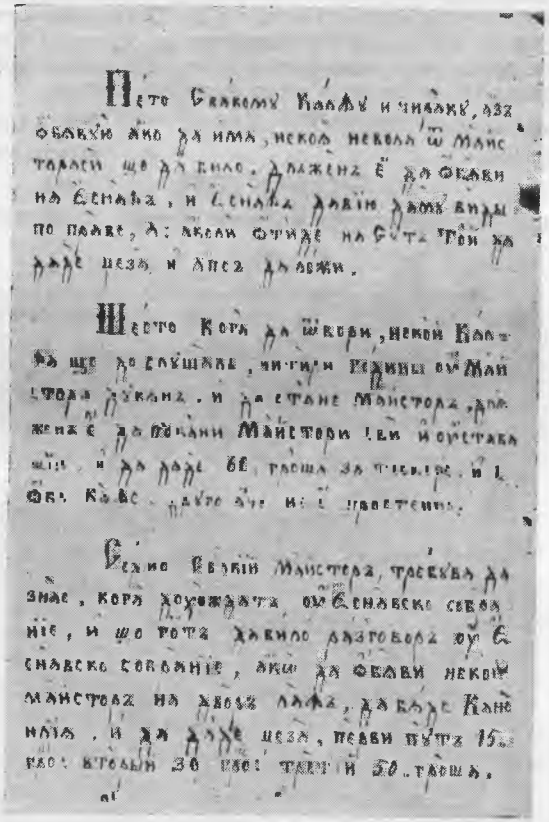

Сл. 15. „Канономие" самарџиског еснафа у Куманову (чл. 5, 6 и 7)

„Толе зима чирака за 3 године — 4 године да го цени — от ячинче (Јачинце) Тодоръ Кръстевъ . . . "

„Таса зима чирака за 3 године 4 да го ценимо 1884 година . . ."

„маисторъ величко зима чирака за 3 године, 1 годину да еде отъ себе, да го обува 1885 година месецъ вевруария . . ."

На страни 17: „доне зйма чирака за 3 године, отъ Митровда(нъ) Година 1888, месецъ декем . . не дава нищо доне Митревъ."

На истој страни има још 5 података о узимању чирака на занат. Наводим податак из 1891 године на крају стране: „1891—Год. Мајстор Таса зи́ма чи́рака за 3-године дава паре 200 гроша да си ги ѣде. Ако бега паре да му ги недава. Ако га напуди́ паре да ги даде паре. Четврта годи́на да га цени — 2 годи́не да га обува Стоянъ Арсевъ.“

На страни 18 има један податак о томе да су поједине самарџије зајмиле новац од еснафске касе. Податак је писан мастилом и гласи: „1890 — 17 децембра. Ја доле потписани узимам од наш Еснаф самарџије, у време устабашију Наска за до Петровдан суму гот. паре сто и петнајест да им се поштено платим на уречено време без разговор за то си давам моји печат пред доле записани еснаф, и за боље уверење постављам си ћефила како и добар платец

Добар ћефил — Добар платец
Доде Петковић — Илија Тасић

Сведоци Еснаф“

Испод потписа Доде Петковића и Илије Тасића утиснути су њихови печати.

Проклетїа

Сл. 16. Крај „Канономие“ и „Проклетија“

После низа других података о узимању на занат чирака, на стр. 20 налазе се подаци о томе да су произведена три мајстора, сва три 1896 године.

„1896 Г-на искача мајстор Стоянъ Арсевъ престоява и дава 5 беле гроша 115“;

„1896 Г-на Майсторъ Зарко, искача майстор и престоюва наѣснавъ, брой 5—беле гро. 115 . . .“

Важан податак се налази на стр. 23. „1901 година, Месецъ Ноемврия при събранието ѣснавско ся избира за устабашия Миха Пето, за чафуша Манасъ Петковъ. и споретъ ѣснафско събрание ся реши отъ казаните канони Ако Некой Майстор преступи отъ Горе казаните

Имена на майсто-
ри ѿ еснафъ са-
марџиски.

Трайко Крастевъ; Пешо
Крастевъ; Пешо Милеников
Наско Янковъ; Іѡванъ;
Стоѧновъ; Цветко Георгіе
въ; Илія Цветковъ; Петко
Михаилевъ; Величко Трай
ковъ; Павле Стоѧновъ; Мїѧи
ле Петковъ;

Сл. 17. Списак имена мајстора самарџиског еснафа у Куманову

канони да си буде канонлия и за тои фсеки Майсторъ си давамо потписъ.“

Майстори на ѣснафъ — и следује списак мајстора, дат у шест реди, по четири имена у реду; испод имена даје се презиме: Наско Янковъ, Георгия Траяновъ, Кръсто Јовановъ, Томе Мишо; Петко Насковъ, Тасо Кръстевъ, Илия Златанъ, Доне Цвето; Јованъ Петко, Тодоръ Кръстевъ, Станишко Кръстевъ; Младенъ Златевъ, Митре Гичевъ, Ване Младеновъ; Цветко Стояновъ, Стоянъ Арсевъ, Димко Антевъ; Тренчо Тодоръ, Спасо Станковъ, Масе Петковъ, Тодоръ Димитри.

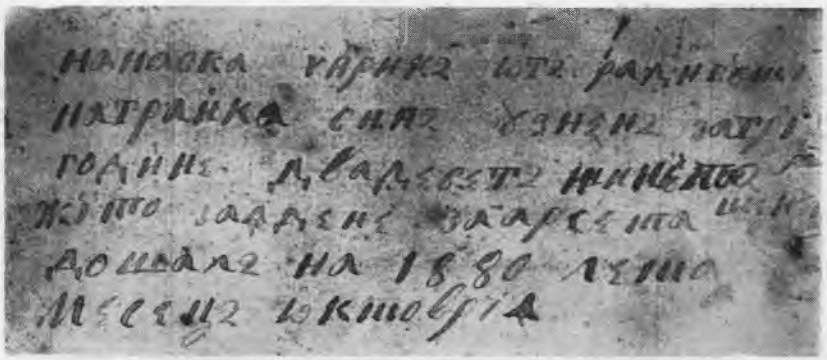

Сл. 18. Најстарији текст који је записан у тефтеру (1880 г.)

На 24 страни записано је решење донето на састанку од 2 марта 1902 године по коме се забрањује мајсторима — самарџијама да купују коже од Велешанца Панета. Ово је решење потписало деветнаест мајстора који стављају поред свога имена и своје печате. Од печата особито су лепо израђени печати Мијајле Петкова: лабуд у лету с иницијалима власника М. П. испод којих је забележена година 1887, затим Станишка Крстева — арапским писменима и Тренча Тодорова (на 25 страни тефтера).

На 26 страни налази се решење еснафа донето на састанку од 5 априла 1902 године, по коме су због прекршаја одлуке донете на састанку од 2 III 1902 године кажњени мајстори Илија, Станишко, Андон и Тодор да плате по 31 грош казне, који новац морају платити до Петровдана еснафској каси. — После извесних података о изборима устабашија и чауша, на стр. 31 се констатује да је 12 јула 1919 изабран на састанку мајстора за устабашију Манасија Петковић, а за чауша Трајко Младеновић. На овом састанку је решено: „и спорет еснавско сбрание с решиле от казаните канони, ако некои маистор преступи от горе казаните канони да си буде канонлија. От сваки маистор си давамо потпис Маистори на еснафа.“ И место потписа свих мајстора налазе се потписи одборника еснафских „отборници от еснаф са изберени“: Михаиле Петковић, Јован Петковић и Станишко Крстић. — После других података, занимљив је један из 1922 на 33 страни: „Ш окт. 1922 година. Стоико Маневић излиза маистор плаћа 5 беле межудије“, из кога се види да је бела меџидија, код самарџија у Куманову, имала своју платежну вредност и после скоро четири године нове државе.

Занимљив је податак из 1919 године на страни 35 тефтера: „1919 година 31/10 месец. При сабраниет на самарџиски еснаф и се реши от данас за после да нема чирак да се зима наново занаја(т) да учи у никога Маистора и за тои давамо потпис сви маистори“ и следују потписи 15 мајстора (Мијаиле Петковић, Станишко Крстић, Јован Петковић, Манасија Петковић, Илија Тотић, Траико Младеновић, Тодор Димитриевић, Тренчо Тодоровић, Иле Величковић, Митре Гичић, Трајко Доневић, Петре Лазаровић, Стоилко Маневић, Томе Ђорђевић, Спасо Ђорђевић).

У закључку бих могла рећи да се у тефтеру самарџиског еснафа у Куманову упознајемо са животом, организацијом и радом једног од најстаријих еснафа у Македонији. Овај нам тефтер говори какво је уређење било у самарџиском еснафу, приказујући и односе појединих чланова еснафа. Самарџиски еснаф је имао, као што смо видели, своје „канономије" — правила по којима су се управљали чланови еснафа. У „канономију" су изнета права и дужности чланова еснафа, а предвиђене су и санкције за прекршаје чланова. Чврста еснафска организација није допуштала својим члановима да се обраћају судовима за решавање појединих спорова, него је она те спорове решавала у својој компетенцији, на основу традиције и „канономија". Корисне податке даје овај тефтер самарџиског еснафа о привржености чланова еснафа према организацији: о учествовању на скупштинама еснафа, о изборима устабашије и чауша, о унапређењу мајстора и калфа, о прикупљању материјалних средстава за касу еснафа, о помагању незбринутих породица умрлих чланова еснафа, о добровољним прилозима за изградњу некаквог објекта. На крају, на појединим странама овог тефтера јасно се осећа изумирање самарџиског заната. Запажа се жеља да се донесе одлука да се не подмлађује еснаф како би живи мајстори могли себи обезбедити егзистенцију.

Радмила Х. Поленаковић

НАПОМЕНЕ

[1]) Д-р Јован Хаџи Васиљевић: Јужна Србија, I Књига, Кумановска област, Београд, 1909, стр. 63

[2]) У тефтеру се на првој страни, међу првим самарџијама који су оверили самарџиски тефтер, помиње Наско Јанков са својим печатом, Величко Трајков са својим печатом, као и Ђорђија са својим печатом, који је, у овом отиску, најмање читак. На истом месту се налази и име Михаила Петкова с његовим печатом.

[3]) У тефтеру, на другој страни, налазе се имена Тренча Тодора и Тодора Крстева.

[4]) 1954 године, кад сам се интересовала за самарџиски занат, у Куманову је било још само 6 самарџиских радњи, јер увођењем џипа у саобраћај самарџиски занат све више опада.

[5]) У Скопљу се зове „струг", у Битољу „рокан".

[6]) Некад су самарџије добијале готово, прерађено дрво за самаре из села Гошнице и Станчић у Скопској Црној Гори. У већини случајева овај материјал се добављао полуприправљен и самарџије су га саме прерађивале. Шиптари су доносили јасеново и буково дрво с планине Копиљаче (огранци Скопске Црне Горе).

[7]) Један клинац израђен од Цигана ковача стајао је пре Другог светског рата 1 динар, 1947 године исти клинац је плаћан 5 динара.

[8]) Познати су самари оивичени са стране сафтијанском кожом величине око 20 см.

[9]) Мере за самаре су:
1. „малецко на једну",
2. „магарешко на на две",
3. „мелез магарешко и за малог коња",
4. „међумерице" (између две мере) за малог коња и великог магарца,
5. „мали крст или коњска средња мера",
6. „на на две, коњски" (већи коњски самар),
7. „од на на две поголеми" (на еднуту), највећи коњски самар,
8. „до на једну", тј. коњски самар,

Мере за стељу су:
1. „на еднуту", најмања магарећа стеља,
2. „на на две", магарећа стеља,
3. „средње магарешко" („мелез"),

4. „међумерице“ (за велико магаре или за осредњег коња“,

5. „повеће од међумерице“, „помало од мали крст“ (коњска, средња стеља).

[10]) Подаци о тефтеру самарџиског еснафа у Куманову налазе се у листу „Време“ од 3 новембра 1936 год., односно у листу „Скопски Гласник“ од 7 новембра исте године.

[11]) М. Веселиновић: Еснафи у Скопљу, Годишњица Николе Чупића књ. XV, 226.

[12]) Д-р Миленко Филиповић: Самарџиски еснаф у Струмици — Гласник Етнографског музеја у Београду, књига XIII, 144—147.

[13]) К. А. Шапкарев: Кратко историско-географско описание на градовете Охрид и Струга, — Сборник на Българското книжевно дружество, кн. I, София, 1901, 3, 34 напомена.

[14]) Н. Ганчев Еничерев: Възпоминания и бѣлежки, София, 1906, 122—125.

[15]) Марко Цепенков: Сказни и сторенија, Скопје, 1954 (у редакцији Б. Конеског) стр. 131 доноси причу из самарџиског живота; „Пари во самарот“, која је варијанта кумановске приче.

[16]) Види напомену 10.

METIER DE BATIER A KUMANOVO

Dans le présent article l'auteur expose l'évolution historique et l'état actuel de ce métier ancien à Kumanovo. Il donne aussi une description minutieuse des bâts, de leurs production et des outils qu'on emploie à cette fin. Il nous fait connaître aussi l'organisation de la corporation des bâtiers et les statuts qui la réglementent, contenus dans le grand livre de la corporation.

Radmila H. Polenaković

PACK-SADDLERS' CRAFT KUMANOVO

Pack-saddlers' trade at Kumanovo is considered to be one of the most ancient crafts in this place. It had its written laws regulating the life of the guild.

At present the pack-saddlers' craft in Macedonia is in decadence as the use of new and more practical vehicles (camions, jeeps etc.) is being introduced.

Some 50 years ago there were about 30—40 craftsmen practising this trade; they had their workshops and employees working for them (journeymen, apprentices etc.). In 1947 there were at Kumanovo but 8 pack-saddlers' workshops left and in 1954 this number was reduced to 6.

Some pack-saddlers were also working at their homes, whereas some others among them carried on their trade travelling from village to village. The working season in this trade lasts from June to December. In winter and spring the work is usually suspended and various repairs are chiefly being made in this season.

The pack-saddlers' trade was transmitted from generation to generation, so that there were some families of pack-saddlers whose parents and grand-parents had also been pack-saddlers.

The pack-saddlers' trade is in the hands of Macedonians. It is not practised either by Albanians, Turks or Gipsies.

The pack-saddlers' tools consist of tools made of wood and iron. The latter are being manufactured in a very primitive way by Gipsy smiths at Kumanovo, all except tongs and scissors, which are produced in factories. In the present work the author gives a detailed description of all pack-saddlers' tools giving their local names.

Pack-saddles are made of beech-and ash-trees.

A pack-saddle consists of two parts: "Drvenica" (wooden framework) and »stelja« (upholstery of the pack-saddle). In the present work the author describes all parts of a pack-saddle.

Pack-saddles are manufactured both for horses and donkeys and are divided into several sub-groups according to their respective size.

The price of a pack-saddle depends upon its size, quality of materials used and its elaboration.

The pack-saddlers' guild at Kumanovo had its particular organization and its own laws. These laws which regulated the life of the guild, were transmitted by tradition at first from generation to generation and only later they were

recorded in the main book of the pack-saddlers' guild which was kept as a relic.

The author of the present work, in the course of her researches in the pack-saddlers' trade — succeeded in discovering the above mentioned main book which, among other things, contained also the regulations administering the activity of the guild. They are collected under the title »Kanonomije«. The author had the opportunity to observe that even today, in the practical life of the pack-saddlers' guild, many things are still being regulated by these precepts.

Like all other trades, the pack-saddlers' craft comprises masters, journeymen and apprentices. The guild had its officials, ustabašas and čauš, elected for three years or one year.

The author treats of the guild patron-saint election of ustabašas and čauš, the guild's funds; she also related some anecdotes of pack-saddlers' life.

In the third part of the present work the author comments the main guild book, pointing out some more important features of the life of pack-saddlers' guild, recorded in it. Through the pages of this pack-saddlers' guild book the author presents a picture of the life and work of this ancient guild at Kumanovo in Macedonia.

Radmila H. Polenaković

FIGURES

Fig. 1. Jovan Damjanoski-Muftinski, pack-saddler from the village Konjuh
Fig. 2. Trajan Staniško Krstevski, pack-saddler at his work
Fig. 3. Tome Georgijevski, pack-saddler at his work
Tab. I Various tools used by pack-saddlers (1—7) as well as different parts of the sumpter-saddle
Fig. 4. Pack-saddler with a mallet, called »tokmak« in his hand at work
Fig. 5. Pack-saddler forming a part of the sumpter-saddle into an arch
Tab. II Pack-saddler's tools
Tab. III Pack-saddler's tools
Fig. 6. Framework of a sumpter-saddle, called »drvenica«
Fig. 7. Pad of the sumpter-saddle
Fig. 8. Sumpter-saddle
Fig. 9. Exterior of the pack-saddler's workshop of Trajko R. Georgijevski
Fig. 10. Interior of the pack-saddler's norkshop of Trajko R. Georgijevski
Fig. 11. Facsimile on the interior side of the front board of the main guild-book
Fgi. 12. Facsimile of a part of the list of pack-saddlers of Kumanovo
Fig. 13. »Kanonomie« — Statutes of the pack-saddlers' guild at Kumanovo (Art. 1—2)
Fig. 14. »Kanonomie« — Statutes of the pack-saddlers' guild at Kumanovo (Art. 3—4)
Fig. 15. »Kanonomie« — Statutes of the pack-saddlers' guild at Kumanovo (Art. 5—7)
Fig. 16. The last page of »Kanonomie«
Fig. 17. List containing names of all masters of the pack-saddlers' trade at Kumanovo
Fig. 18. Facsimile of the page 88 of the main guild-book with the oldest inscription, dating from 1880

МУТАВЏИЈЕ НИША И ОКОЛИНЕ

Закон о забрани чувања коза ради заштите шуме, који је донет 1948 г. потстакао ме је да обрадим мутавџиски занат који је био тесно везан с гајењем коза у овој области. До доношења овога закона занат се развијао по селима Заплања, али је његов развој заустављен због оштрих законских мера против држања коза, тако да су многе мутавџиске радње престале да раде и мутавџије се прихватиле другог посла. Истина, у Заплању се још понегде баве „мутавџилуком", али је то толико мало да ће и они ускоро бити принуђени да напусте овај занат.

Од својег постанка па кроз читаву своју историју, Ниш је био познат као град у коме су трговина и занати били врло развијени. Повољан географски положај Ниша, тј. плодна равница Мораве и раскршће путева који су везивали Исток са Западом, привлачили су одувек многе освајаче, трговце и занатлије. Још у доба Римљана, првих освајача Ниша, град је познат као трговачки центар у којем су били веома развијени занати, особито у обради метала. Осим месног становништва, у Средњем веку Дубровчани, касније Грци, Цинцари и Јермени имали су великог удела у развоју трговине и заната Ниша. Последњи освајач Ниша Турска је дала граду и његовој трговини као и занатима своје обележје.

ИСТОРИЈА ЗАНАТА

Међу многим занатима који су се рано развијали у Нишу је мутавџиски. Тачно време његова постанка као и развоја није лако утврдити јер је недовољна литература која би нас упознала с развојем овога заната.* По предању, „занат је од давнина, радили су га још и Турци". Многе чињенице би ишле у прилог да су овај занат заиста донели Турци као освајачи и предали га нашем народу. Прво, сама реч мутафи је источњачког порекла, а примљена је код нас преко Турака од Персијанаца. Састављена је из две речи му тафтен: му — влакно тафтен — усукати, навијати. Додавањем турског суфикса чи добила се реч мутафчи која означава занат и занатске производе[1]) Реч је код нас примила облик мутавџи — мутавџија због гласовних промена. Друго, терминологија многих алатки је такође источњачког порекла, напр. арџија, бурма, ђуђиагач и колагач турског, шимшир и зербалица персиског, а џа циганског. Треће, мутавџиски занат радили су и Турци. Сем предања, нема никаквих извора о Турцима мутавџијама у Нишу али се зна да су и они радили овај занат. „У вакуфнами Хаџи-Хусреф-бега, писаној 1531 године, спомиње се да је начинио ташлихан за мутапчије, тј. занатлије који ткају ћебета, по-

*) О мутавџијама видети још: Татомир Вукановић „Мутавџије у Призрену", Годишњак Музеја Јужне Србије, Скопље, 1939 г.

кровце, хараре и друге вунене ствари. Бива да је у оно доба био плахо развијен тај занат у Сарајеву, док је хтио начинити за те занатлије онако велику и тврду зграду коју тек 1879 године разори ужасан пламен . . .“[2]) „. . . У вакуфљам ћерхану и пространи дућан за занатлије, који се баве пређом конца те се по њима зове мутабан ћерхана.“[3]) „1565 г. увакуфио је мостарски добротвор Несухага Вучјаковић ћерхану у Мостару. То је први помен о обрту (мутавциском) у том граду. Врло је вероватно да почеци његови падају у то доба.“[4]) „1633 године спомињу се мутапције Амед и Уста Разван, а 1685 године Мехмед син Дураков . . .“[5]) „Други град Јужне Бугарске, у којем је поред осталог био развијен мутавцилук, јесте Пазарџик. Ту је мутавциски занат рађен једнако и од Бугара и од Турака.“[6]) „Као значајни центар мутавциског заната је у Североисточној Бугарској Коларовград (Шумен). Ту су радили једнако бугарски и турски мајстори.“[7]) Ако су занат радили Турци у Босни, Херцеговини и Бугарској, онда су га свакако радили и у Нишу, где су постојали исти услови за његово развијање. Иако је очигледно да је развој овога заната у тесној вези с учвршћењем Турака на Балкану, не треба мислити да прерада кострети није позната и пре доласка Турака. Још у преисториско доба, коза је чувана у нашим крајевима, као домаћа животиња, а у Средњем веку, до доласка Турака, позната је и прерада козје длаке. Истина, она је тада постојала само као кућевна радиност и поједини хаљетци били су производ те радиности. „У околини Бањске носиле су се кожне доколенице (скорње) другде, опет, високе вунене чарапе од козје длаке (клашње)“.[8]) Но, доласком Турака и стварањем нових економских и друштвених услова ова се врста кућевне радиности постепено развила у занатску производњу.

Остаје још и питање да ли је жена икад села за мутавциски разбој, јер немамо довољно извора који би нам то објаснили. Док је израда појединих делова ношње била производ кућевне радиности, вероватно је жена припремала тканину од кострети као вунену и памучну, али кад је тај посао прешао у руке људи који су га обављали само као занат, жена је одвојена од тог посла, тако да данас ни предање не помиње жену мутавцију. У Поменику руфета (еснафа) мутавциског из 1792 г.[9]) међу касније уписаним еснафлијама налазе се и женска имена. Свакако да ово нису жене мутавциске раднице него жене умрлих еснафлија, које су после мужевљеве смрти наставиле да воде радњу. Кострет се и данас користи у домаћој радиности само толико што жена добија готове, опредене конце, којима плете „назујке“ (наглавци које људи носе зими преко чарапа кад раде око стоке) или на своме разбоју припремају за ткање „гуње“ (сукнени летњи огртачи које чобани носе кад су на појатама).

По Вуку Караџићу, „мутавције су од прије у Србији били највише Бугари, који су у пролеће долазили те козе по селима стригли и преко лета у варошима ткали покровце, хараре и зобнице“.[10]) Као и Бугарима, који рано прелазе у Србију као печалбари мутавције, Турци су овај занат свакако предали и осталим областима којима су господарили, али су планински предели Старе и Суве Планине омогућили дуже постојање и одржавање овог заната, док се у осталој Србији, особито у Шумадији, раним крчењем шуме занат није ни развио у оној мери као у планинским крајевима.

Из овога би проистекла још једна чињеница да се мутавџиски занат у селима касније није развијао као наставак домаће радиности, него је он производ чисто градске културе која је услед природних услова на селу лако утицала да се овај занат тамо развије.

Као и сваки занат, тако је и мутавџиски у своме развоју морао имати време кад је био на успону развитка. Може се претпоставити да је то било у време кириџиског саобраћаја. Ако се узме у обзир да су се поткивачки и самарџиски занат у то време највише развили, онда би упоредо с њима могао ићи и мутавџиски, јер су зобнице, покровци, бисаге и колани били неопходни и као део опреме каравана.

Први помен о мутавџијама Ниша датира из 1736 г. У тефтерима нишке митрополије каже се: „На Дмитров-дан мутавчи дадох за покровце гроша С и МД“ (244).[11])

Податак из 1821 г. помиње Голуба мутавџију као врло познатог „и по имућности и по уважењу.“[12])

Колико је мутавџиски занат био развијен у Нишу, види се по броју самих мутавџија. Поменик руфета (еснафа мутавџиског) од децембра 1792 г. бележи 237 „имџа усопших“, без презимена, а другом руком је дописано још 40...[13]) Године 1888 у Србији је било 210 мутавџија, а од тога броја у самом Нишу је било 82.[14]) Овако развијен мутавџиски занат у Нишу проистицао је из чињенице што је нишка околина била веома богата шумом и великим бројем коза. По попису из 1879 године у округу нишком било је 38.365 коза.[15])

По подацима д-ра Н. Вуча у Нишу је 1900 г. било 15 мутавџија.[16]) Све до 1906 године остаје велика празнина у подацима о мутавџиском занату у Нишу. Еснафска архива града Ниша, која је делимично сачувана, почиње тек 1906 године. Те године се помиње мутавџиски еснаф који је „на данашњој седници изабрао Видена М. Вељковића, да заступа јеснаф мутавџија и да ступи у савет за члана управе.“[17]) Следећа година нам даје и број мутавџиских радњи у Нишу. Нишки Окружни занатлиски савез доставља Главном одбору Занатлиског савеза у Београду списак савезних еснафа и између осталих помиње се мутавџиски еснаф с претседником и 50 чланова.[18]) Овакав пораст, у поређењу с 1900 годином, кад је било свега 15 мутавџија, може се објаснити само приливом Заплањаца који су се у граду насељавали као занатлије. Иако у овај број од 51 нису ушли торбари и бесправни мајстори (а њих је било, како ћемо касније видети, у упоређењу с 1888 годином, када је било 82 мутавџије), занат је у опадању. Мада су занатлије из заплањских села долазиле у Ниш, сам се занат није могао у граду развијати као некада. Он је све више у опадању. Следећи подаци даће још боље доказе о опадању заната. Док је 1907 г. било 51 занатлија, 1914 у Нишу је било свега 4 мутавџиске радње са око 20 занатлија. У току рата прекинута, еснафска архива Ниша наставља 1919 годином и по списку упућеном пинтерима, ковачима и мутавџијама „да дођу у свој еснафски дом...“[19]) види се да су биле свега 3 мутавџије и да су спојени с еснафом пинтера и ковача. Године 1924 спојен је мутавџиски еснаф с ужарским и налази се на 27 месту по списку свих заступљених заната као еснаф са најмањим бројем чланова.[20]) У 1925 години је 10 мутавџија у Нишу, у 1930 свега 6, у 1938 само 3 радње као продавнице готових производа, а у 1940 једна која и данас постоји као продавница.[21]) Од 1930 г. у Нишу није била више

ниједна радионица у којој су се ткали производи. Постојале су само продавнице које су снабдеване готовом робом из заплањских села у којима су се производи радили и трговцима у граду доносили. По истим подацима еснафске архиве види се да је од 1906 до 1940 године било у граду на мутавџиском занату свега 5 ученика, док је број мутавџиских радника из Заплања, који су се пријављивали за мајсторски испит, био далеко већи.

Овако нагло опадање заната намеће питање зашто је тако брзо нестао један некад врло развијен занат. Одговор ће се наћи у свим оним појавама које су за последњих неколико десетина година утицале на развој нашег занатства, па и на мутавџиски занат. Као први и основни фактор јесте развој спољне и унутрашње трговине, тј. прилив домаћих и страних фабриката који су врло брзо потискивали производе домаће занатске радиности. Упоредо с овим иде и мењање укуса грађана и све јаче примање утицаја са стране, те су мутавџиске застирке, „патоснице", замењиване модерним „стазама". Тако је домаћи производ губио све више од своје примене у домаћинству. На опадање мутавџиског заната утицао је још и развој железничког и друмског саобраћаја. Што су више железничка пруга и колски путеви повезивали области, села и градове, све је мање било саобраћаја искључиво коњима па и делова коњске опреме. После првог светског рата стање мутавџиског заната у Нишу је још горе. Реквизиција, коју је и онда окупатор систематски спроводио уништавала је козе, те се занат није могао лако наставити. Да би занат обновили колико-толико, мутавџије Ниша траже сировину за свој занат чак и на страни и Средишња управа за занатско снабдевање у Београду обавештава Занатлиски еснаф Ниша „да се за потребе мутавџија не може набавити из Солуна 10.000 кила козине, шишане од живих коза, а највећа количина која се може добити јесте 10 ока..."[22]) Мада су се за неколико година касније козе обновиле и сировине биле у довољној мери, занат је ипак све више у опадању, јер градско тржиште није више имало потребе за оваквим производима. Такво стање натерало је многе занатлије — мутавџије да мењају професију или да се враћају земљорадњи. Оно нешто мутавџиских радионица што је остало радило је само за потребе сеоског становништва. Опадању мутавџиског заната допринело је и торбарење и бесправно продавање мутавџиских производа. Тужбе појединих мутавџија и читавог еснафа најбоље говоре о овоме. Мутавџија М. Вељковић, члан Савеза, тужи Златана Стојановића из Ниша као торбара и тражи да му се забрани „торбарење и крчмење црне врце по пијацу овдашње вароши".[23]) Нишки окружни занатски савез шаље опомену опанчарском савезу што се по њиховим радњама бесправно продају мутавџиски производи — „што се наноси штета еснафу мутавџиском у Нишу."[24]) Године 1920 мутавџиски еснаф жали се начелнику Среза нишког на торбарење мутавџиских производа, и то особито у Заплању, и тражи да се они који хоће да продају „претходно обрате овом еснафу ради полагања мајсторског испита, да им се торбарење забрани и са непослушним по закону поступи".[25])

Напоменуто је да од 1930 г. у Нишу не постоји ни једна мутавџиска радионица јер је цело пословање око израде мутавџиских производа пренето у Заплање, а у граду су седели само трговци тих производа који су обезбеђивали капитал на тај начин што су јевтино ку-

повали сировину, јевтино плаћали радну снагу по селима Заплања, а готове производе скупо продавали. Напр. 1930 г. један килограм кострети плаћан је 10 динара. Предачу се плаћало за опредених 300 конаца, колико је износила његова дневна „кабала“ (норма), 6 динара, ткачу се плаћало за изаткана 3 килограма, што је такође била дневна „кабала“ 7 динара, а један килограм готових производа продавао је трговац од 30 до 35 динара. Просечна дневна продаја била је 10 килограма, што значи да је његова чиста дневна зарада била 70 динара. Ова је дневна зарада износила знатно више кад су се мутавције трговци појављивали као војни лиферанти зобница и покроваца. Овоме још треба додати да је сваки трговац имао у Заплању по неколико радња које су за њега радиле, те готову робу преко посредника износио и ван нишке области, што му је све увећавало капитал добијен на чистој експлоатацији заплањског радника.

Мутавциске радње у Нишу биле су у Занатлиској улици касније званој „Казанциска“, јер је поред мутавцицких и кантарцицких било највише казанциских радњи. Радње су биле кућице чатмаре с ћепенцима, а радионице су биле одвојене од радњи. То су биле дугачке просторије од 9 до 10 метара, а висина је морала бити најмање 3 метра. Некада је у радионици („ћерани“) поред разбоја за ткање и чекрка за предење био и „изагач“, даска на којој се кострет разбијала. Пошто се приликом разбијања кострети у „ћерани“ дизала велика прашина коју су сви једнако морали да удишу као и онај који разбија кострет, то је натерало мутавције још пре 30 година да од радионице, тј. од „ћеране“, преграђивањем или дозиђивањем издвоје једно одељење у којем је био „изагач“ и то одељење назову „изана“. Та је просторија била много мања. И „ћерана“ и „изана“ имале су под од набијене земље. Светлост и сунце мало су допирали у та одељења. Једна је „ћерана“ могла да има 5—6 чекрка за предење и два — три разбоја.

Некад је само околина Ниша подмиривала потребе градских занатлија у сировини за мутавциске производе али касније пијаца обухвата Неготинску Крајину, Хомоље, Куршумлију, Рашку, Пирот и Сврљиг. После 1912 године добавља се кострет из Македоније. До те године она се куповала на оке (1.280 грама) а отада на килограм. Готови производи продавали су се по целој Србији, али су се особито много носили у Западну Србију, у брдски крај, где се коњ најдуже задржао као превозно средство. До пре 40 година, „патоснице“, које су се највише радиле у Нишу, ткане су длаком природне боје, а отада мутавције почињу куповати боју и сами „мастити“ (бојити). Највише се употребљавала црвена боја која се често у застиркама појављује. Пошто је читав рад у мутавцилуку искључиво мушки посао, то су они сами бојили, тако да ни у овом послу жена није учествовала.

Ни занат ни алат откако је почео да се ради па до данас није претрпео никакве измене. Алатке су једноставне, дрвене, прављене руком самих ткача и предача, сем „листа“, гвозденог дела на тарку, који праве ковачи.

Кад се говори о мутавцијама Ниша, у исто време мора се говорити и о мутавцијама Заплања који су за последњих 50 година силазили у град, отварали мутавциске радње и обнављали занат. Услови за развој заната у Заплању били су врло повољни, јер су падине Суве Планине, покривене густом шумом, давале у изобиљу храну козама, тако да у Заплању није било ниједне куће која није имала коза. Нај-

сиромашнија кућа имала је најмање десет, а било је много домаћинстава која су имала по 70 до 100 коза. Овај се број у току ратова преполовио, али је 1925 г. понова достигнут и занат је могао даље напредовати. Штавише, кад је занат у граду опадао и ишчезао, у Заплању је био врло развијен и очуван се до данас. Иако се у Заплању скоро свако село бавило мутавџилуком, у овоме занату су се особито истакла села: Копривница, Јагличје, Чагровац и Горњи Душник. Ова четири села дала су највећи број печалбара и торбара, особито Горњи Душник, јер је он од поменута 4 села и најсиромашнији.

Заплање, као географска област између Ниша, Беле Паланке и Власотинаца, с врло слабом комуникацијом, било је одвојено од привредног живота Ниша. Густо насељено, с мало плодног земљишта које није давало никакве услове пуне земљорадње, давно је натерало многе Заплањце на изучавање заната. Несклад између извора за живот и броја становништва уврстио је рано Заплањце у ред печалбара. Кад се на својој земљи није могло прибавити потребно за живот, морало се ићи у печалбу. Заплањски печалбари — ћерамиџије, мутавџије, ћумурџије — познати су целој Србији. Иако је Заплање планинска област, основи патријархалног живота брзо су се губили. Задруге су се почеле рано делити, а сваком новом деобом имања су се све више смањивала, те је и то један од разлога што су се печалбом бавили подједнако сви — како они који нису имали ништа тако и они који су били имућнији. Могао је неко имати земљу, шуме и стоку, али ако је имао 3 или више синова један или два морали су бити печалбари. Зарађени новац у печалби трошио се у куповини новог имања да би приликом прве деобе било довољно за све.

Печалба Заплањаца почела је рано и трајала је донедавно. Истина, интензивна је била до Првог светског рата, отада све слабија, тако да за последњих 10—15 година Заплањци не иду као печалбари него као торбари. Као печалбаре срећемо их још 1837 г. Те године, актом од 5 маја бр. 1245 А, одговара „Совет" из Београда „Исправничеству шабачком с рапортом из Правичества од 21 априлија т. г. бр. 815 послато прошеније шабачких мајстора, бардакција и мутавџија, да се мајсторима њиховог заната из Турске долазећи и сваког пролећа у Шапцу радећи забрани њихов занат у Шапцу радити из узрока што исти преко лета урађени еспап у јесен ћутуре, јефтино продају, недавајући данка ни кулука Српском правитељству, па њихов еспап јефтино продавајући шабачким мајсторима велики губитак причињавају..."[26]) Такође, и у 1840-ој жали се 8 мајстора истих заната „Начелничеству Окружја шабачког" на неке „стране житеље и подајнике, који су дошли из Турске и занат свој непросечно раде као мутавџије и бардакције..."[27]) Иако се у тужби шабачких мутавџија и бардагџија не каже изрично ко су печалбари „из Турске долазећи", може се слободно претпоставити да је међу њима било печалбара из Заплања, пошто је Нишка област била тада у саставу Турске, а с печалбарима Врања и Лесковца били су најмногобројнији који су одлазили као печалбари. Мутавџије Ниша, Лесковца и Врања били су познати целој Србији. „За вређарски или мутавџиски занат знало се у нас за време Турака и пре тога. По ослобођењу мутавџије су дошле у Шумадију из врањске и нишке околине, па и дан данњи у овом крају мутавџије су из врањске, лесковачке и нишке околине."[28])

Као што је постојао утврђен ред у одлажењу у печалбу, тако је постојао и утврђен ред у животу печалбара. Неписани закон, преношен с оца на сина, испуњавао их је међусобним поверењем, поштовањем и љубављу и пратио их од дана погодбе за одлазак у „странство" (печалбу) па до повратка. Онај који је погађао „друштво" (раднике) за „странство" звао се „мајстор". Погађао се понаособ с „калфама" (ткачима) и с предачима. Погодба је почињала од капаре која је давана унапред од „ајлука", тј. од зараде шестомесечног рада. У „ајлук" је улазила храна и по пар опанака. Око Св. Илије давана је „друштву" још једна мања сума новца, а остатак је добијен пред повратак кућама. „Друштва" је сачињавало по 5—6 људи. То су били само предачи и ткачи. Чираке нису водили. Предачи су разбијали кострет, а ушивање изатканих предмета радили су сви одреда. На пут се полазило око Ђурђевдана а враћало око Митровдана. Носили су чергу и све од алата (сем разбоја који је прављен тамо где се сместе) и кострети колико да отпочну рад. Настањивали су се обично тамо где је лако било набавити кострет и одакле су лако ишли по вашарима да продају своје производе. За све време печалбе од 6 месеци место боравка нису мењали. С готовим производима одлазили су по вашарима, продавали и опет враћали да наставе рад. Кострет су набављали за новац, а ако је сам сељак давао кострет онда су само руке наплаћивали. Живот у „друштву" текао је по утврђеном реду. „Мајстор" је набављао храну, „калфе" су месиле хлеб, а предачи су припремали јела. Сем заређеног новца ретко су кад што собом носили кући, изузев понекад жито, ако га купе тако јевтино да им је поред жита могло остати нешто новца.

Као што је раније речено, печалба је била врло развијена све до 1912 г. Отада, особито после 1920 г., све је мање печалбара а торбара све више. Економски услови Заплањаца нису били ни сад бољи да би потреба за печалбом била смањена. Напротив, стање је било једнако, али су на смањење печалбе утицали восковарције из Остатовице (крај према Старој Планини), који су одлазили свуда по Србији „као чергари" прикупљајући исцеђено саће за прераду воска и том су приликом откупљивали сву кострет коју би нашли и препродавали је трговцима мутавцискиx производа. Уколико су восковарције куповале више козју длаку, утолико је мање остајало за мутавције печалбаре. Та конкуренција восковарција преоријентисала је мутавције Заплања на торбарење. А и сам живот у печалби их је научио да и по својим домовима могу радити а производе продавати као торбари. Али и торбарење није могло ићи сасвим добро. С једне стране су их прогониле власти заједно с нишким еснафом, а с друге стране све већа новчана криза спутавала их је тако да су један по један пристајали да раде за градске трговце уз бедну награду за данонoћни рад. Мањи је број био оних који су остали да раде самостално. Услови рада за рачун трговаца били су тешки. „Кабала" од 300 опредених конаца и изатканa 3 килограма морала се истерати. Радно време било је од јутра до мрака. Зими, да би се истерала „кабала", устајало се у поноћ и отпочињао је радни дан.

Уговори с трговцима о раду нису постојали. Све је ишло по усменом споразуму.

Сл. 1. Сортирање козје длаке према боји

Сл. 1а. Чешљање козје длаке

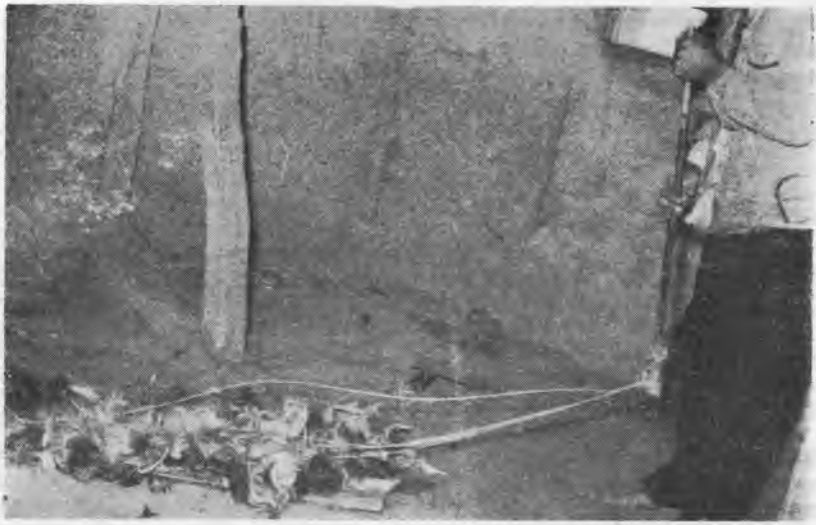

Сл. 2. Гребенање — разбијање

АЛАТКЕ И НАЧИН РАДА

Радионице су биле одвојене од куће у којој се живело. Као и у граду некад, тако се и у Заплању све пословање око прераде козје длаке обављало у једном одељењу. Касније и они издвајају „изану" за разбијање кострети. „Ћеране" су биле од прућа, олепљене блатом и покривене сламом. Отвор на зиду, за прозор, покривао се стаклом које се лепило земљом тако да се никад није могло отворити. Димензије су биле исте као и код градских радионица. Пећи уопште нису постојале него се насред просторије постављало огњиште да би предачи и ткачи могло огрејати руке.

Начин рада био је истоветан с начином рада у граду. Исто тако, називи и алатке су исти. Козе се шишају око Спасовдана. Сваки домаћин сам за себе шиша. Шишање се врши обичним маказама којима се и овце стригу. После шишања козина се „треби", тј. врши се одвајање по боји длаке црна, „рића" (смеђа), „зелена" (сива боја) и „плава" (беложућкаста) (сл. 1). Длака која остане после „требљења", у којој су помешане све боје и није могућно више издвајати, зове се „арција" и она се користи за потку. „Арција" се преде лабавије него остали конци да се при „протињању" не би мрсила. „Требљена" кострет се ставља на „изагач" (справа за разбијање козине) (сл. 2). То је даска приближно правоугаоног облика, дугачка 1—1,5 м, широка 40—50 см мало укопана у земљу. На горњој, ужој ивици су закуцана за земљу четири ексера, а за ексере су везани тањи канапи, „сицимке", дугачки 3—4 м. Канапи су на другом крају причвршћени за један крај „штапа" који држи у руци онај који разбија кострет. „Штап" је обично дрво, и онај део за који је везан канап држи се увек доле, тј. према дасци, а слободним делом се замахује, те „сицимке" ударају по козини која је разасута по дасци (сл. 3). Равно-

мерним ударањем „сицимки“ кострет се растресе, влас се одваја и пада преко горње ивице даске. Кад се сва кострет растресе, радња се понови још двапут. Само приликом трећег разбијања, предач који обично кострет разбија кваси козину на тај начин што у устима држи воду којом прска кроза зубе и полузатворена уста тако да вода кваси козину као роса. Ово је квашење потребно да би козина била мекша и лакша за предење. Разбијена се кострет савије у „својку“, котур као повесмо, и ставља се у „мешину“ (очишћена овчја кожа). Овако припремљена кострет се преде. Преде се на чекрку или точку (сл. 4). Чекрк се састоји из два коца (сохе) пободена у земљу и висока 50—60 см. На коце је постављена хоризонтална „гредица“ (мања греда чија дужина зависи од броја чекрка) (сл. 5). Где „гредица“ почива на коцима она је „укертана“, тј. усечена тако да коци имају своје лежиште у „гредици“. На унутрашњој страни, према зиду, постављени су чекрци. Чекрк или точак је „гредицом“ спојен с такозваном „стрелицом“, тј. гвозденом шипком која је нека врста осовине и она држи точак. Сам чекрк има средином дрвени ваљак звани „главина“, која има на једном и другом крају 2—3 усечена прстена („језнице“) који служе за про-

Сл. 3. Даска за разбијање кострети

Сл. 4. Точак за предење

влачење „јергана“ (кострестни канап који покреће чекрк). Из „главине“ иду свуда около косо постављени „цаови“. То су по две дрвене шипчице постављене на размаку од два до три сантиметра, а поврх њих су „ћерпичи“ — дрвене плоче које покривају „цаове“. „Ћерпичи“ су дуги 10—12 см и међусобно су својим ивицама повезани свуда около

танким канапом (сл. 6). Точак је спојен с „колагачем“ који стоји на „гредици“ (сл. 7). „Колагач“ је обично дрво мало повијено, добро углављено у „гредицу“, а на неколико места средином избушен рупама кроз које пролази „бурма“ а то је дрвена шипка која је од средине до краја усечена тако да су на средини остављена два испуста кроз која се провлачи игла с „ћучетом“ (мали дрвени ваљак усечен на три прстена). „Колагач“ има три „бурме“ и све су три повезане за точак „шелтом“ (вунени или памучни мало дебљи конац). Две

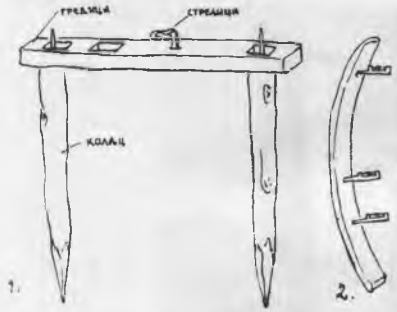

Сл. 5. Греда за коју је причвршћен точак за предење

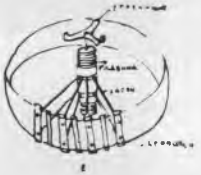

Сл. 6. Делови точка

„бурме“ служе за предење а трећа за „вртканье“ (усукивање испреденог конца). Прве се две зову ручне а трећа „персенска“ (сл. 8). На горњој површини „гредице“, тачно према чекрку, налазе се две гвоздене куке окренуте и повијене према чекрку. Кроз ове две куке провучена је још једна „стрелица“ повијена на једној страни. Средином „стрелице“ су два „бубрега“ тј. две дрвене лоптице које средином имају дубоку „језницу“. „Јерган“ који је покретач точка иде из „језнице“ „главине“ преко „језнице“ „бубрега“ до краја радионице и тамо се завршава „тачмакаром“ тј. дрветом усеченим као ракља (сл. 9). „Тачмакара“ у врху има „желдезе“ (дрвени точак усечен средином и покретан обичним ексером). У дну радионице су коци с „штипкама“. „Штипке“ су причвршћене за колац, тј. за стубић висок око 50 см, а у врху су „штипке“ зарезане да би се испреден конац могао ставити у зарез. Кад почне предење, предач „черкезом“ покреће „јерган“. „Черкез“ је обичан канап којим је предач опасан и који на крају има дрвену полутку од калема конца којом закачи „јерган“ (сл. 10). Предач иде натрашке. Закачени „черкез“ вуче „јерган“ и овај покреће чекрк. Покренути чекрк преко „шелте“ окреће „бурму“ и тако је цела справа у покрету. Кроз уши челичне игле која иде средином „бурме“ провучено је мало испреденог козјег конца и кад предач отпочне с предењем вади из „мешине“ коју држи испод леве мишке козју длаку, спаја је с концем из игле и, идући натрашке, непрестано вади с два-три прста длаку, коју у исто време трља да буде мекша (сл. 11). У предењу две ручне бурме дају „сук“, тј. испреден конац, а трећа „персенска“ „бурма“ која се супротно креће, усукује („вртка“) већ испредене конце. Предач спаја два испредена конца, ставља на „персен“ и докле нова два преде, прва се два усукују у један. Усукан конац ставља на „штипку“ а друга два испредена ставља на место усуканог конца. Тако се радња непрестано понавља.

Усукани се конац једном ставља на „штипку“ а други пут око коца који је испред „гредице“ на којој је чекрк. То „уамњење“ (навијање) иде наизменично. Усукани конац стоји један дан на „штипки“ да се просуши и олабави, а идућег дана се са „штипке“ пребацује на колац

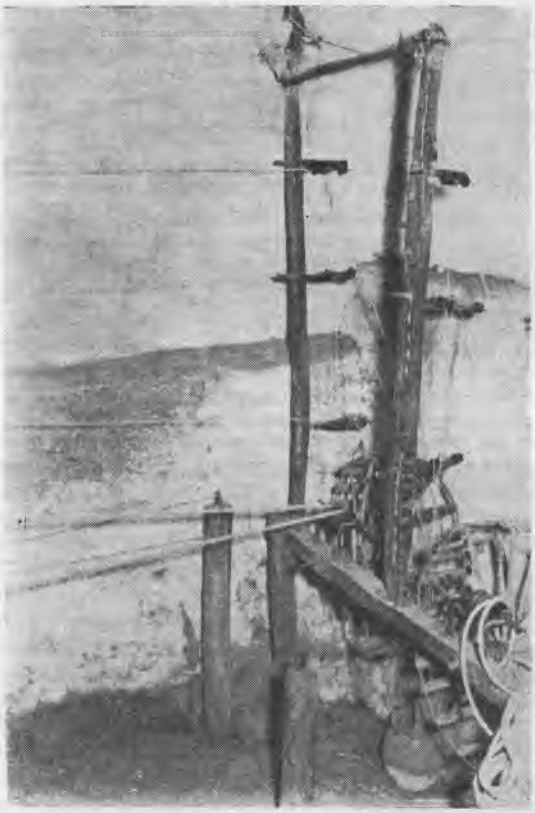

Сл. 7. Општи изглед точка са гредом („колагач“)

који је, како је речено, одмах уз „штипку“. С колаца се испредени конац савија у клупче којим почиње ткање. Ткање се врши на вертикалном разбоју сличном разбоју за ткање пиротских ћилима. Сачињавају га две усправне сохе, греде укопане у земљу за једно 20—30 см, а у горњем делу су причвршћене за зид до самог тавана (сл. 12). У горњем и доњем делу сохе су средином пробушене, тј. направљен је жлеб за горњи и доњи „ирит“ (две попречне греде преко којих се поставља основа). Доњи „ирит“ је покретан и служи за затезање „струка“, тј. основе а горњи регулише дужину предмета који се тка. Горњи „ирит“ почива на клиновима који се углаве у избушене рупе

које су на сохама. Доњи „ирит“ се придржава подупирачем (обично дрво дужине 5—10 см) који је у доњем жлебу сохе с унутрашње стране. У истом жлебу су и „чапови“ (три комада, обичне дрвене плоче на једном крају зашиљене а на другом су облика троугла). Ови „чапови“ стоје изнад доњег „ирита“ и кад треба затегнути „струк“,

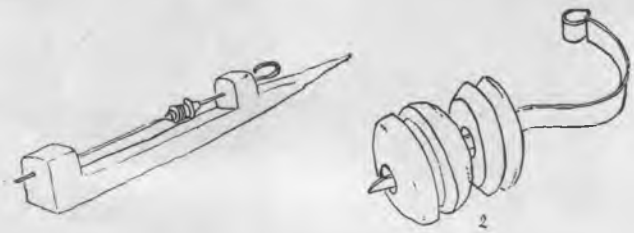

Сл. 8. (1) „бурма“, цев за почетак предења, (2) „бубрег“ кугла са жлебом у који улази „јерган“ (уже)

они се добро набију у жлебу, те стегну „ирит“ а преко њега и „струк“ (сл. 13). Приликом снивања које се врши преко доњег и горњег „ирита“ ставља се „чибук“ који придржава основу, а то је обичан дрвени штап, „тојашка“, прав и танак. На средини сохе лево и десно су „цуцаци“ на које се помоћу „пачалака“ (обичног канапа) држи „ђуђиагач“ преко којега се врши ниђење које се изводи после снивања (сл. 15). На „цуцацима“ је везана „чемпира“ (костретни конци, обично по 3—4 добро упредених). Кад се отпочне са ниђењем, онда се између „ђуђиагача“ и „чемпире“ поставља „кокан“ (краће, дебље дрво, мало зарезано с једне стране ради извлачења из нитке) (сл. 16). Његова је дужина 15—20 см. „Ђуђиагач“ је обло дрво чија дужина зависи од распона разбоја. Нитка је намотана на вретенце (обично вретено зарубљено с обе стране) и конац основе се хвата испод „ђуђиага-

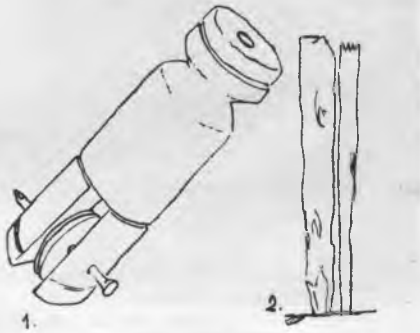

Сл. 9. (1) рашљасто дрво — „тачкамара“ (део точка); (2) дрвене штипке за навијање конца

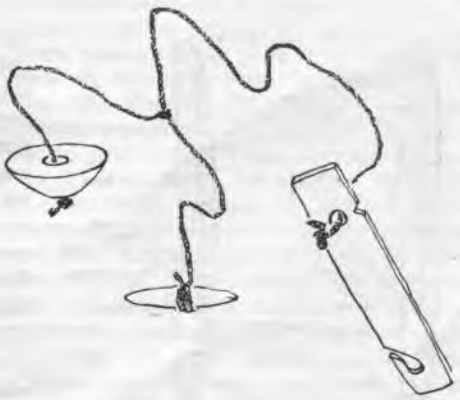

Сл. 10. „Черкез“, справа за контролисање, вођење предива на точку

Сл. 11. Почетак предења

Сл. 12. „Увртkање“, поновно предење конца

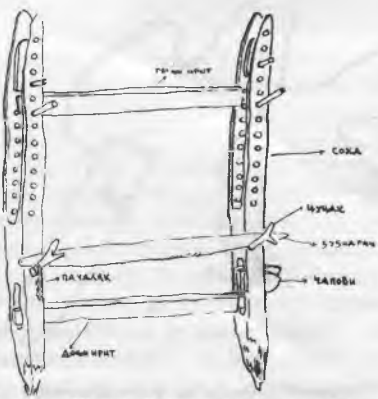

Сл. 13. Разбој и његови делови

ча“, пребацује се преко њега и „заами се“, тј. закачи се за „чемпиру“, која иде преко „кокана“ усеченог мало по средини да би „чемпира“ упадала у њега. Кад је ниђење готово, „струк“ се затеже на тај начин што се подупирачи изводе испод доњег „ирита“, а чепови се добро набију у доњим жлебовима. Пре ткања у разбој се убацују „зербалица“ и „шимшира“ „Шимшира“ је пљоснат штап „омажљен“ (гладак). У једном врху мало зашиљен и служи за отварање зева, тј. припомаже да „ца“ лакше иде кроз основу. „Ца“ је

Сл. 14. Ткач за разбојем, изглед разбоја

тањи штапић у врховима зашиљен, на који је намотан упреден и „увртkан" конац којим се проткива. „Зербалица" је овално дрво у врховима зашиљено и служи за одржавање зева у основи. „Преклом" или „зев", једном се отвара „зербалицом" а други пут руком и тако се ткање наставља (сл. 17). Свако провлачење „цаа", тј. потке, набија се тарком који предач држи на крилу и који је састављен из два дела, дрвеног и гвозденог (сл. 18). Дрвени део („тата") је неправилног, четвртастог облика, с проширеном доњом ивицом и увученим лучним странама. Гвоздени је део („лист") настављен на проширену доњу ивицу доњег дела с изрезаним гвозденим зупцима. Да се ткање у току рада не би скупљало, ставља се „митит" (алатка састављена из два комада дрвета, од којих је један целом дужином сечен а други пљоснатог облика, који улази у усечени део и везује се за њега једним малим дрвеним клином. Пљоснати је део средином избушен тако да се може према дужини ткања померати). Крајеви „митита" су косо засечени и у засечене површине закуцан је по један ексер који се причврсти за тканину. За све време ткања ткач држи на средњем прсту десне руке, при длану, „рајиш", кожни прстен (може бити од канапа) са зашиљеним дрветом којим „расправља прђу", тј. одваја конце да се не би мрсили и да би се зев лакше отварао (сл. 19). Кад се ткање приводи крају, „зербалица" и „шим-

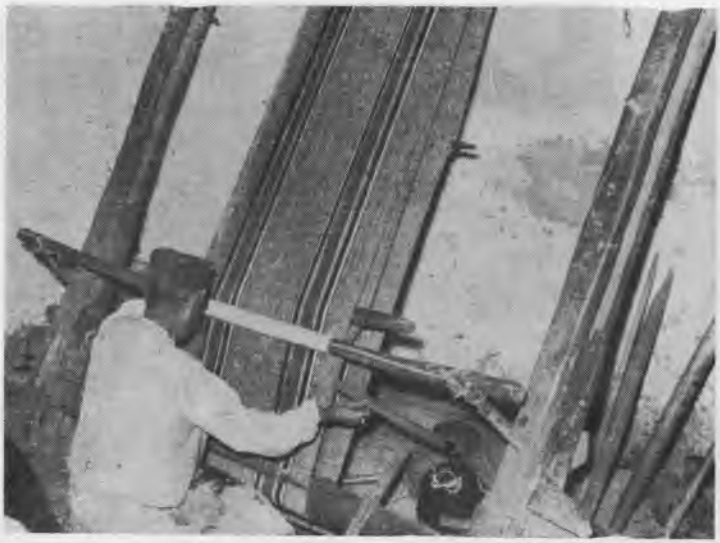

Сл. 15. Ваљкаст котур „ђуђиагач", преко кога се конци распоређују за ткање

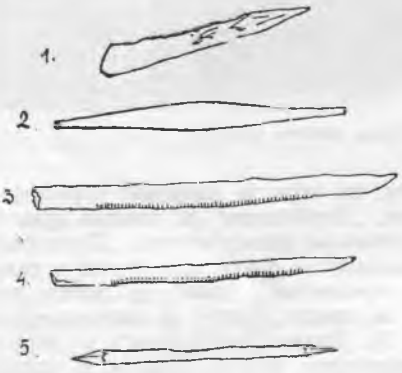

Сл. 16. (1) „кокан", шилајт округли комад дрвета, (2) „шимшира", (3) велика и (4) мала „зербалица", справа која се ставља у основу да се спречи замршивање влакана (5) „ја", комадић дрвета за намотавање конца

шира" се замењују мањим и тањим, јер веће сметају при завршетку ткања. Ткач седи на земљи с ногама у рупи која је испред средине разбоја тако да доњи „ирит" додирује коленима.

До пре 35—40 година кострет за ткање се употребљавала у природној боји, а отада је почињу бојити. Бојење се врши искључиво анилинском бојом, пошто друге (биљне) боје нису могле бити примењене због оштрине длаке, иако је то већ покушавано.

Производи мутавџија су: покровци, застирке, вреће, бисази, зобнице, торбе, колани и посапнице. Покровци служе за покривање стоке: коња, крава и волова у хладне дане. Некад их и људи користе, те га баце на главу или леђа кад киша пада, јер костретни производи добро штите од влаге и кише. Исто тако покривају се вреће са житом и брашном. Састављени су из две поле широке по 70 см. Почетна и завршна ивица покровца је изведена „плетеницом" (остаци костретних конаца после ткања, који се плету водоравно као плетенице). Покров-

Ст. 17. Зев на разбоју који се отвара руком

ци су увек у природним бојама. Шаре су на њима „праве шаре“ и „греждељ“. „Праве шаре“ су обично праве водоравне линије широке 3 до 4 см, а „греждељи“ су две танке праве линије ширине 1 см с кратким попречним линијама. Застирке су за покривање пода и широке су по 80 см а дуге према потреби. Једини су украс „праве шаре“. Застирке су увек обојене. Поред природних боја додају се и боје: светлоцрвена и тамноцрвена, жута и зелена. Најзаступљенија је црвена боја. — Вреће служе за ношење жита и брашна, а у њима се чува и брашно преко целе године. Величина пуне вреће може бити 100—200 килограма. При крају се веже помоћу „засторке“, „трачке“ и конопа дебелог 2 см. „Засторка“ је обично кудељна, а може бити и вунена, ткана само за ту сврху, дуга 150 см а широка 100 см. Кад се вреће напуни брашном или житом, покрије се овом „засторком“, а „трачке“, које су свуд около шилом провучене кроз вреће (нека врста алке), стегну конопом вреће и вежу. И вреће су у природним бојама. Бисази су из једног комада. Средином је разрез, „процеп“, и по једна торба са стране. Носи се преко рамена и самара, тако да једна торба буде с једне а друга с друге стране. И бисази имају „засторке“ и „трачке“, али су „трачке“ на бисазима од кострети. Запремина пуних бисага је 40 до 80 килограма. И они се ткају у природним бојама. Употребљавају се приликом сетве, за ношење жита у воденицу и особито за позив кума на славу. Домаћин куће са новим бисагама одлази кумовој кући и позива га на славу. — Зобнице — четвртаста облика, величине 30 х 35 см, а при крајевима су ушивене костретне „врце“ (узице), те висе коњу око главе кад једе зоб. И на зобницама су „праве шаре“, с природним бојама. — Торба — ширине и дужине око 50 см — за разлику од зобнице има преклоп. Доња ивица преклопа је „на рескама“ (костретни конци који после ткања остају те

Сл. 18. Ткање помоћу тарка

слободно висе). Носи се о рамену. У торби се носи ручак радницима на њиви, славски колач, јело и пиће за гробље и поклони кад се обављају међусобне посете. Исто као вреће имају „праве шаре“ и у природним бојама. — Колани — шири појас који иде преко трбуха коња и учвршћује седло на коњу. — Посапнице — ужи појас који иде

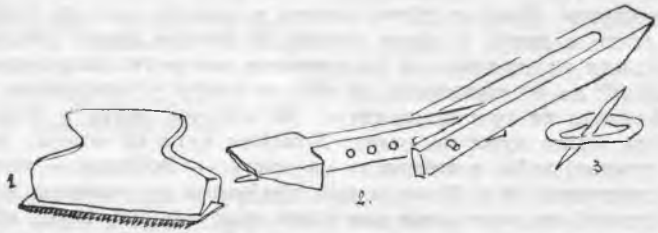

Сл. 19. (1) „тарак“, (2) „митит“, дрвена справа за спречавање скупљања тканина, (3) „рајиш“ шиљат комад дрвета с прстеном начињеним од конопца или коже

преко коњских сапи и оку горњих делова ногу, такође везане за седло да оно не би ишло на коњски гребен.

У Нишу данас постоји само једна продавница мутавциских производа — Миливоја Живковића, некадашњег мутавције, а од поменута 4 села, занат се одржава још у Чагровцу и Јагличју, где раде 5—6 „дућана" са по 2—3 радника. С производима се углавном торбари. У жељи да занат колико-толико одрже, а у недостатку сировина, данашње се мутавције довијају на тај начин што купују табачину, тј. костретне отпатке од фабричне прерађевине коже, или пак од бербера мушку и женску шишану косу, све то мешају са козјом длаком која се још понегде може да нађе и тако одржавају занат.

Јованка Николић

НАПОМЕНЕ

[1]) Вера Венедикова: Мутафчийският занаят в България, Известия на етнографския институт с музей, книга първа, София; 1953. 71
[2]) Мустафа Хилми: Прилог историји Сарајева, Гласник Зем. Музеја I, 1889 г, 20
[3]) Хамдија Крешевљаковић: Еснафи и Обрт у Босни и Херцеговини (1463—1878), Зборник за народни живот и обичаје Јужних Словена, Загреб 1935, књ. XXX, 142
[4]) Хамдија Крешевљаковић: Наведено дело, 105
[5]) Саво Семиз: Биљешке о занатима у Херцеговини, Гласник Земаљског музеја Сарајево 1904 г., 154
[6]) Вера Венедикова: Наведено дело, 67
[7]) Вера Венедикова: Наведено дело, 68
[8]) К. Јиречек: Историја Срба, књ. Ш, Београд 1923 г., 290
[9]) Политика, 29. IV. 1937 године
[10]) В. Ст. Караџић: Српски ријечник, Београд 1935 г., 388
[11]) Ј. Хаџи-Васиљевић: Зборник за историју Јужне Србије и суседних области, Гласник Скопског научног друштва, Скопље 1936 г., 66
[12]) М. Ђ. Милићевић: Краљевина Србија, Београд 1884 г.,65
[13]) Политика, 29. IV. 1937 године
[14]) В. Карић: Србија, Београд 1887 г., 411
[15]) М. Ђ. Милићевић: Наведено дело, 131
[16]) Др. Н. Вучо: Распадање еснафа у Србији, Београд 1954 г., 71
[17]) Градска државна архива у Нишу, Еснафски архив Ниша за 1906 г.
[18]) Исто, за 1907
[19]) Исто, за 1919 г.
[20]) Исто, за 1924 г.
[21]) Исто, за 1925, 1930, 1938 и 1940 годину
[22]) Исто, за 1920 г.
[23]) Исто, за 1907 г.
[24]) Исто, за 1909 г.
[25]) Исто, за 1920 г.
[26]) Т. Р. Ђорђевић: Архивска грађа за занате и еснафе у Србији, СЕЗ, Београд 1925 г., 135
[27]) Т. Р. Ђорђевић: Наведено дело, 69
[28]) Станоје Мијатовић: Занати и еснафи у Расини, СЕЗ, Београд 1928 г., 88

UN METIER SPECIAL A NIŠ ET A SES ENVIRONS

L'auteur s'occupe d'un ancien métier, qui s'est conservé, jusqu'à nos jours, dans certaines régions montagneuses de notre pays, comme par exemple aux environs de Niš et à Zaplanje, et qui consistait en fabrication de housses et autres objets de poils de chèvre. Ce métier, jadis fort développé même dans les villes, est en train de disparaître complètement.

Jovanka Nikolić

HORSE-CLOTH MAKERS AT NIŠ AND IN ITS SURROUNDINGS

The horse-cloth makers' trade was, in former times, very developed at Niš and in Zaplanje (mountainous region, south-east of Niš). Although the development of this craft was in close connection with the settling down of Turks in the Balkan Peninsula, it was known, as a branch of domestic industry, already before the arrival of Turks. In the 18th century the development of this craft reached its climax at Niš. In the course of the 19th century it still kept going on, but at the beginning of the 20th century it declined quickly. But, if at Niš it was perishing from year to year, in the region of Zaplanje it was very intensive as late as 1948, i.e. until the law on forest protection, prohibiting the keeping of goats, had been passed.

The whole work in the horse-cloth makers' trade is done by men. They spin, dye and weave. They weave on vertical looms. The tools are generally of wood, primitive and made by spinners and weavers themselves. The terminology of the tools is of Turkish Persian and Gipsy origin.

Products of these craftsmen are: horse-cloths; floorcloths; sacks for wheat and flour; travelling bags, woven of a single piece with the slit in the middle and with one bag on each side; oat-sacks, small sacks for keeping oats for feeding horses; a sack similar to oat-sack with a folded cover; thongs and saddle girths.

Jovanka Nikolić

FIGURES

Fig. 1 Sorting of goat's hair according to its colour
Fig. 1a Combing (dressing) of goat's hair
Fig. 2 Teasing
Fig. 3 Plank used for teasing goat's hair
Fig. 4 Spinning wheel
Fig. 5 Beam to which spinning wheel is attached
Fig. 6 Parts of the wheel (See Fig. 4 № 2)
Fig. 7 General aspect of the wheel with the beam (»kolagač«)
Fig. 8 №. 1 »burma« (wedding ring) — tube for starting the spinning, №. 2 »bubreg« (kidney) — ball with a groove to receive »jergan« (string).
Fig. 9 № 1 Pronged piece of wood — »tačkamara« (a part of the wheel, №. 2 wooden »štipke« (clips) for winding the thread.
Fig. 10 »Čerkez« — appliance for running (controlling) the spinning on the wheel.
Fig. 11 Beginning of the spinning
Fig. 12 »Uvrtkanje« — re—spinning of the yarn
Fig. 13 Loom with its parts
Fig. 14 Weaver at his loom — aspect of the loom
Fig. 15 Cylindrical reel — »Đuđiagač« — over which the yarns are disposed for weaving
Fig. 16 №. 1 »kokan« — pointed round piece of wood, №. 2 »šimšira«, N°. 3 big and № 4 small »zerbalica« (appliance put into the warp in order to prevent tangling of threads, №. 5 »dža« (a small piece of wood used for winding the threads.
Fig. 17 Gap on the loom opened by hand.
Fig. 18 Beating of textiles with »tarak« (hackle)
Fig. 19 №. 1 tarak (hackle), №. 2 »mitit« — wooden appliance to prevent the shrinking of the textile, №. 3 »rajiš« — pointed piece of wood with a ring, made of string or leather.

СТАРИЈИ НАЧИН ОСВЕТЉЕЊА У СРБИЈИ ПРЕМА МУЗЕЈСКОЈ ЗБИРЦИ

Збирка предмета за осветљавање Етнографског музеја у Београду има 101 предмет, од којих је 47 набављено у Србији, 13 из Босне, 6 из Хрватске, по један из Црне Горе и Словеније а два из Херцеговине. За остали број предмета није могуће одредити место наласка, јер је већину њих добио Музеј на поклон без икаквих других података.

У овом раду ограничићемо се углавном на предмете набављене у Србији, јер су они најбројнији и најразноврснији, па нам дају највише могућности за упознавање начина осветљавања у Србији.

Збирци предмета за осветљење припадају: лучаре, жишци, свећњаци са мумаказама, фењери, лампице и постоља.

По овим предметима начин осветљавања у Србији можемо пратити тек од средине XIX века, јер ни један од њих не датира пре овог времена. Али употреба многих од њих знатно је старија.

До XIX века свакако је најчешћи начин за осветљавање било огњиште, распаљен угарак и луч. У Србији, особито у крајевима богатим шумама, огњиште је и током друге половине XIX века служило за осветљење, а у појединим нашим забаченијим крајевима очувало се и до данас. Један опис сеоске механе на путу за Крагујевац 1834 г. каже: „Механа је само један велики простор од брвана, где на средини ватра гори. Неколико повећих око ватре поваљених каменова претставља огњиште и над овим висе из оџака вериге, које наши мајстори Цигани праве... Путници би на малим ниским троножним столицама седели око ватре, вечерали и ту спавали."[1] Око огњишта се сав живот у кући развијао у једној просторији, тј. „кући". Стварање нових просторија изискивало је нова средства за осветљавање.

ЛУЧ И ЛУЧАРЕ

Како је ватра са огњишта осветљавала само унутрашњост куће, а потребе за осветљењем и ван куће биле велике, то се човек служио распаљеним угарком, „гужвом" или „ручицом" сламе или сена те тиме осветљавао прелаз преко окућнице, прелаз преко брвна-мостића и у другим сличним приликама. Запаљен угарак је најчешће употребљаван приликом обиласка зграде, стоке, на путу за цркву или кроз шуму где има звериња. Човек је тако упознао својство појединих врста дрвећа те је рано почео да употребљава луч за осветљење. Да се лучем од давнина почео служити, види се по налазима из преисторијског доба, из халштатског периода.[2] У једном податку из XIII века каже се да су меропси манастира св. Богородице на Лиму били обавезни да приносе манастиру о Божићу, уз остале потребе, и бреме

луча,[3] а по другом — краљ Владислав наређује да меропси доносе по бреме луча св. Богородици бистричкој као дажбину.[4] У Дубровнику у XV веку су владике (госпође) и служавке силазиле и пењале се ноћу по степеницама с лучем у руци.[5] Луч се као осветљење помиње и у нашим народним песмама. Тако се у песми „Бојчић Осман Ага" каже:

„Кад станемо, Тале, вечерати
Ко ће тебе лучем свијетлити?"[6]

А у песми „Женидба Краљевића Марка" мајка за вечером каже Марку:

„О мој синко, Краљевићу Марко!
Већ је твоја остарјела мајка,
Не може ти приправљат' вечере,
А не може служит' мрка вина,
А не може лучем свијетлити."[7]

Луч се као средство за осветљење и до данас очувао особито у крајевима који обилују боровом шумом. У Србији, у пределима реке Лима, Моравице, ибарског и златиборског краја луч се употребљавао не само за домаће потребе него је извожен и у остале крајеве који га нису имали. У овим пределима одавно је почео од луча да се производи и катран, који је због обиља борове шуме био важна привредна грана сеоског становништва. Како су катран и луч били тражена роба, то су их кириџије разносиле по читавој Србији.

Употреба луча у домаћинствима била је велика. Лучем се осветљавало приликом вечере, седељки, ручних радова, кад је пут требало осветљавати, а користио је и рибарима за ловљење неких врста риба. Некад је најмлађа снаха у кући била обавезна да малом секиром коју је носила о појасу (као што се бритва носи) припреми цепке луча. Запаљену цепку луча држала је стојећи док су старији у кући вечеравали. Како млада није могла увек да држи луч у рукама, то се у Србији, у неким местима, стављао у обичан расцепљен пањ (околина Ваљева), или се забадао у ступу за туцање соли или паприке, напуњену мекињама (Миријево код Београда), или се стављао на преклад (камен на огњишту; околина Г. Милановца). Ако је требало осветлити „кућу" или другу одају, онда се на собни праг постављао сачак (троножац) а преко њега превртнут сач у коме су биле цепке луча (Брежђе код Мионице). За време свадбе, славе, или других скупова, који су се одржавали напољу, запаљени луч се постављао на тај начин што су се у земљу побадале три сохе, а преко њих комад лима са цепкама луча. У студеничком крају, у селу Крче, постојала је направа звана „снаша" — „млада", а у златиборском крају „лучара". Име „млада" потсећа на време кад је најмлађа снаха држала луч у руци. Направа сличних лучарама у Србији било је и у осталим нашим покрајинама и звале су се различитим именима. Тако нпр. у Босни се зове „млада" — „свјетиљка" — „лучњак" — „светљаја" или „светлаја",[8] у Хрватској „свешњак",[9] у Македонији „шандан",[10] а у Црној Гори (у Васојевићима) „дуца".[11] Лучаре из Србије и Босне направљене су од дрвета и имају у горњем делу углављену стару потковицу, парче лима, а понегде и камену плочу (златиборски и ибарски крај), на које се поставља луч. Њима су умногоме слични „пиштари" за држање луча у Албанији.[12] Понеке лучаре из поменутих области имају и ручицу за

лакше преношење. Код лучара „шандана“ у Македонији (Дебарски Дримкол) горња је површина најчешће ћерамида[13] а код „свешњака“ у Хрватској железна штипаљка.

Лучаре су се обично намештале поред огњишта, места око кога су се увече укућани сакупљали.

Етнографски музеј у Београду има 8 лучара, 3 из Србије и 5 из Босне. Лучара Инв. бр. 16282 набављена је у златиборском крају, у селу Рудинама. Направљена је од лучевог стуба и висока 80 см. Стуб је утврђен на укрштеном дрвеном постољу а на његову горњем

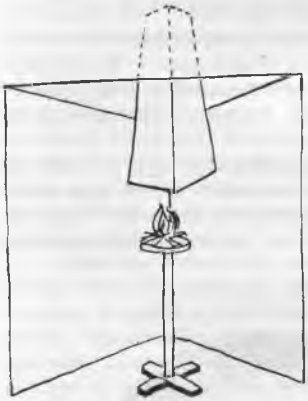

Сл. 1. „Лучара“ од дрвета за постављање запаљеног луча

Сл. 2. „Млада“ — „снаша“ од дрвета за запаљен луч

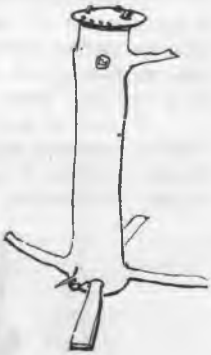

Сл. 3. „Лучара“ од дрвета

делу причвршћена је округла даска (пречник 22 см). При осветљавању на даску се ставља земља а преко ње цепке луча. Над лучаром се поставља димњак од дрвета облика засечене пирамиде, чији горњи део пролази кроз таваницу и одводи дим. Висина димњака је 100 см (сл. 1).

„Млада“ — „снаша“ Инв. бр. 20521 набављена је у студеничком крају, у селу Крцама. Од боровог је дрвета, тј. гране са пет кракова по дну засечених те служе место ногу. У горњем је делу кружна метална плоча на којој гори луч. Висина лучаре је 89 см а пречник плоче 12 см (сл 2).

Лучара Инв. бр. 20346 из Велеша (Јошаничка Бања) слична је претходној, само ова има четири крака а у горњем делу „ручку“ (дршку) за прихватање. Дугачка је 11 см. Висина стуба је 42 см, пречник металне плоче 10 см (сл 3).

Лучаре из Босне умногоме су сличне онима из Србије, само што су ниже и ниједна нема дршку за прихватање.

Осим луча, за осветљавање су употребљаване „буктиње“ и „бакље“ или зубље, које су се правиле од храстовог, лесковог, церовог или неког другог дрвета натопљеног смолом или катраном, а некад су прављене и од кучине натопљене смолом. „Буктиње“ за ноћну железничку службу биле су производ занатлија воскара а и увожене су са стране. У Србију је 1908 г увезено из Будимпеште 6717 кг буктиња

Величина њихова је износила 2 м дужине и 2 кг тежине.[14] Употреба „буктиња" и „бакља" или зубља била је веома раширено средство за осветљавање, а очувано је и до данас и везано за многе народне обичаје.

У Србији, особито у заплањском и лесковачком крају, употребљаване су за осветљење осушене стабљике конопља, зв. „тутке", које су паљене у гомили.[15]

ОСВЕТЉАВАЊЕ МАШЋУ И УЉЕМ

Жижак. — Трагове жижака налазимо још у преисториско доба, а познавали су га и стари Египћани, Грци и Римљани.[16] За Србију пак не знамо тачно кад су се жишци први пут појавили, али с обзиром на развијено сточарство, тј. на обиље лоја и масти, свакако да су се и жишци рано употребљавали.

У већем делу Србије именом жижак називан је суд у коме је горела уврћена крпица или кудељно влакно умочено у лој или маст. Такав фитиљ у жишку стављао се на средини суда, а део који се палио постављан је при ивици суда да би се лакше извлачио кад

Сл. 4. Жижак железни

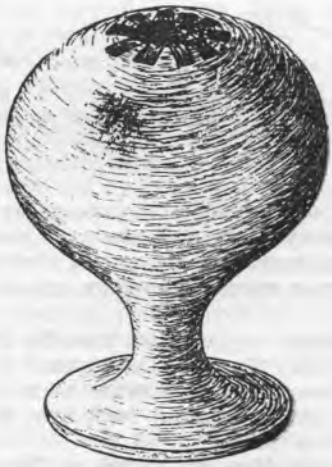

Сл. 5. Жижак од стакла

догори. Суд за жижак био је обичан „чепар" (део разбијеног земљаног суда) или комадић црепа. Сем „чепара" може се користити чаша или каква мала посуда (шољица). У неким крајевима Србије, напр. у Ресави, жижак се зове „чучак",[17] у Гружи „лојаница",[18] а у селима у околини Ваљева, Београда и под Фрушком Гором „жижа".[19] Док је у Србији обично „чепар" са фитиљем служио као жижак, у другим нашим областима прављен је и особит жижак од лима, земље, стакла или железа и звао се различитим именима: „луђерна" у Лици, лиме-

на или земљана, занатске израде,[20] „крндељица“ код Васојевића, од лима, коритастог облика, са дршком,[21] у Хрватском Приморју „црип“[22] и „лешчрба“ у Подравини, која је првобитно била комад земљаног суда, и то име задржала и онда када се правила од стакла.[23]

У Етнографском музеју у Београду постоје свега два жишка, и то један из Босне а други из Барање, оба занатске израде, док из Србије не постоји ниједан. Први је из Босне, Инв. бр. 16507, железни, у облику плитке зделе, чија се једна страна усправно продужује у дршку која је при крају савијена а на самом врху има отвор. Кроз отвор је провучен ланац који виси о клину (сл. 4). Други је из Барање, Инв. бр. 16404, од стакла, с кружним постољем, бокастог облика. На грлу је мали отвор обложен лимом који исечен прелази на спољну површину те штити стакло од пламена. У оваквој је посуди горело уље (сл. 5).

Занимљиво је да у Србији немамо сачуваних жижака занатске израде. Можда је некад и у Србији постојао жижак особитог облика, домаће или занатске израде, али се данас не налази никакав траг ни у Музеју ни на терену.

Фитиљ у жишку, као што смо напоменули, била је уврћена крпица или кудељно влакно, а негде су се место фитиља узимали зечји брабоњци који се претходно начну ноктом, спусте у лој или маст те горе. Нарочито је коришћење зечјих брабоњака било познато у пределима старе Рашке, Метохије, Јабланице, Топлице и ужичког краја.

Коришћење жижака — „чепара“ (делови разбијеног суда) — или какве мале посуде (чаше, шољице) у Србији било је развијено у току ратова, па се и данас при несташици петролеума прибегава таквом начину осветљавања куће. Жишци се држе на софри (низак сто), столу и на нарочитим постољима.

Сл. 6. Лукијерна од метала

Машале. Исто тако за осветљавање употребљавале су се и „машале“. То је крпа натопљена машћу која се обавије око мотке и запали (Миријево код Београда), а у Винчи (код Београда) у крпу су завијали танак каиш сланине, везали о мотку и палили. Упаљена крпа са сланином није се могла гасити, јер је постепено топљење сланине натапало крпу која је непрестано горела. Са овако запаљеном „машалом“ могло се ићи по ружном времену, јер су је киша и ветар тешко могли угасити.

Лукијерне. Поред жижака из Босне и Барање у збирци постоје и три „лукијерне“ из Дубровника, од метала у којима гори уље. Правили су их ковачи и кујунџије по градовима те их је и градско становништво употребљавало за осветљавање куће. Оне имају висок стуб на коме је затворена посуда за уље, која има два до четири крака са отвором у који се намешта фитиљ (сл. 6). Из Италије су пренесене у Дубровник.[24] Иако у Музеју не постоји ниједан примерак

лукијерни из Србије, претпоставља се да их је било, стога што је трговина у Београду била углавном у рукама Дубровчана, који су из Дубровника извозили металну и другу робу, па свакако и лукијерне које су се углавном тамо израђивале.

Кандила. Уље су горела и кандила, која су у почетку употребљавана за осветљавање, али су данас очувана у култне сврхе.

СВЕЋЕ И СВЕЋЊАЦИ

Свећа је реч старословенског порекла („свѣшта"). Старим Словенима су воштане свеће биле познате још пре примања хришћанства и служиле су им за осветљавање куће. Наша је земља обиловала воском, који се у Средњем веку и извозио. У Призрену се помиње „кућа воштана"[25], а у XV веку у Дубровнику постојала је радионица воштаних и лојаних свећа. Нарочити чиновник, officialis super getum cerae, надгледао је израду свећа.[26] У Дубровнику се ова радионица звала „восковарница".[27] Изгледа да су у XVI веку лојане свеће преовладале над воштаним, које су све више везане за црквене обичаје. Иако су воштанице претежно гореле по црквама, оне су осветљавале и властеоске дворове, док је за остало становништво то био велики луксуз. Уколико се воштана свећа и употребљавала у домаћинству, то је био „свитац", танка дугачка свећа,[28] а правила се на тај начин што се узимао дугачак кудељни или памучни конац („свештило") који се провлачи кроз растопљен восак. Да би свећа била дебља, конац се провлачи кроз восак неколико пута, а затим савија у круг. На исти се начин прави и „провлак", само што се савија као уже и по потреби сече у мање свеће.

Најједноставнији начин прављења воштане свеће је од комадића угрејаног воска и фитиља. На равној дасци истањи се загрејан восак, преко њега стави фитиљ и длановима обавија восак око фитиља те на тај начин даје облик свећи. Други начин прављења воштанице сличан је претходном, само су овде потребне две особе: једна држи усправно између руку затегнут фитиљ, а друга обавија око фитиља загрејан восак и трљањем длановима одозго наниже формира свећу. У Темнићу и Левчу „Свећу праве човек и жена (домаћин и домаћица). Они пре тога оперу руке. Жена прво опреде од тежине „станило" и разгреје восак, а човек скине капу и, пре грађења, прекрсти се заједно са женом. Жена држи између руку затегнуто „станило", у усправном положају, а човек обавије загрејан восак, па га између дланова суче одозго наниже, и гледа, да га што више растањи и да буде свуда подједнаке дебљине."[29] Воштане свеће на селу правиле су обично жене, а у Темнићу и Левчу и мушкарци уочи славе или великог празника, кад се иде у цркву или на гробље.

Лој се поред воска врло много употребљавао за осветљење. Некад је трговина лојем била врло развијена. Један податак из XIII века каже да се лој извозио из српске земље у Дубровник и остале приморске градове.[30] Ова је трговина била развијена и касније. Све до деведесетих година прошлога века постојале су „салане", где су се заклане овце и козе целе стављале у казане, лој топио и стављао у бураге.[31] Са развијеном земљорадњом а опадањем сточарства и са продајом живе стоке ове се „салане" губе. Њих је било у Београду, Кладову, Пироту, Соко-бањи итд.[32]

Лојане свеће правиле су се на неколико начина. У суд са загрејаном водом сипа се растопљен лој. Прут на коме су припремљени фитиљи од кучине или памука, дужине која се жели, умоче се у растопљен лој. Потапање тих фитиља врши се више пута да би се добила жељена дебљина свеће. Други начин прављења свећа је помоћу дрвене цеви, „лојанице", која се расклапала. „По средини лојанице се стави „фитиљ" од памучног конца, па се у њу сипа течан лој. Лојаница се спусти у хладну воду, док се лој стегне, па се затим она расклопи и извади свећа ливеница."[33]

Лојане свеће су најчешће на селу правиле жене, и то у јесењим или зимским вечерима, на празнике или у дане кад нису биле преоптерећене пословима. Правиле су их само за кућне потребе. Сушили су их на промајном и сувом месту у пивници (зграда за смештај ракије и вина) или у дворишту, кад је лепо време, а ређали су их на мотки уздигнутој од земље. Добро осушене свеће чували су у „шкрињама" (сандуцима).

Док је сеоско становништво подмиривало своје потребе сопственом израдом, за потребе градског становништва постојале су занатлије које су прерађивале восак и лој. Звали су се „воскари", „свећари" или „мумције". Воскари су правили само воштане свеће. Прве

Сл. 7. Свећњак „шандан" од дрвета

Сл. 8. „Чирак" од дрвета

занатлије воскари у нашој земљи били су Грци, од којих су и наши мајстори, у првој половини XIX века изучили занат. Пошто је у унутрашњости Србије, до пре седамдесет година, постојао само један занатлија-воскар у Шапцу, то су се воштанице носиле по вашарима и продавале. Крчењем шума и стварањем већих површина обрадивог земљишта, пчеларство опада, те восак, некад извозни артикал, постаје крајем прошлога века увозна роба.[34] Реч мумција је турског порекла и означава мајстора који прави лојане свеће. Мумције су поред ових свећа правиле и сапун. Лојане свеће које су мумције израђивале помоћу калупа биле су равне и глатке те лепше од свећа кућне израде. Сем свећа домаће и занатске израде у Србију су увожене и фабричне свеће „миликерцен", чији је главни састојак стеарин који се добивао из масти. Ове су се свеће почеле јављати код нас после 1841 г., пошто их те године није било ни у једном дућану у Београду.[35]

Као и лучарама тако је и свећњацима претходио простији начин држања свеће, а то је лепљењем за „софру" или на преврнут суд, а негде су је забадали у суд напуњен мекињама или песком. Једноставан свећњак у Србији био је од тикве (натеге), чији се доњи део засече да би стабилније стајао, а на горњем делу би се направила рупа за постављање свеће. Овакав начин држања свеће био је некад у великој употреби у народу. Уколико је свећњака и било по сиромашним кућама, они су прављени од простијег материјала, од дрвета,

Сл. 9. Свећњак са дрвеним постољем

земље и лима, а употребљавани су само у свечаним приликама. По богатим кућама свећњаци су били од метала (бакра, бронзе или сребра), а по својој изради понекад су претстављали мала уметничка дела. Сребрне свећњаке су украшавале кујунџије.

За свећњаке су уобичајени називи „чирак" и „шандан" (чиркатурског порекла, „шандан" је вулгаризовани термин од арапско-персиске речи šem' — свећа и dân — који држи).[36]

Колекција свећњака у Етнографском музеју у Београду има 67 комада, од којих је 31 набављен у Србији а за 29 нема података. Остали су из Босне, Дубровника и Словеније. Од ових из Србије 3 су дрвена, 3 са дрвеним постољем и металним стубом, 7 металних и 18 земљаних. Приказаћемо неколико најкарактеристичнијих примерака: 2 дрвена, од којих је један домаће а други занатске израде на стругу,

затим 2 примерка од дрвета и метала, рад ковача и столара, 3 метална свећњака као производ ковачких и кујунциских мајстора и 9 земљаних, од којих су 5 рађени на грнчарском колу а 4 помоћу калупа. Одабрани предмети су карактеристични по своме облику, особито који имају дрвено постоље а горњи део од метала. Карактеристика облика свећњака веома се лако прати на земљаним, где имамо пример ниског свећњака, сличног посуди за жижак, преко високих свећњака различито украшених, рађених на грнчарском колу, све до израде свећњака у калупу, од којих неки имају облик људске или животињске фигуре.

Свећњак — „шандан" (Инв. бр 17094) из Топлице (село Космача), дрвени, облика зарубљене купе, висине 15 см. На врху је издужен отвор за свећу. Овакви се свећњаци употребљавају по сеоским црквама у Топлици (сл. 7).

„Чирак" (Инв. бр. 16436) из села Пилице у Подрињу, од дрвета, с округлим постољем. Горњи део чирака је лоптастог облика а на врху је отвор за свећу. На стубу су стругом изведена два кружна проширења. Обојен је жутом бојом. Висина му је 18 см, пречник дна 8 см. Рађен је на стругу (сл. 8).

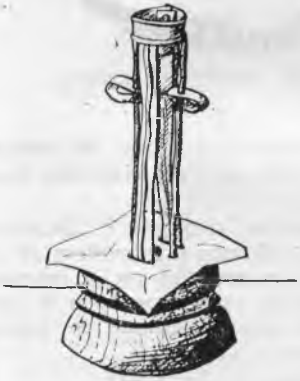

Сл. 10. „Чирак" са дрвеним постољем и лименим стубом

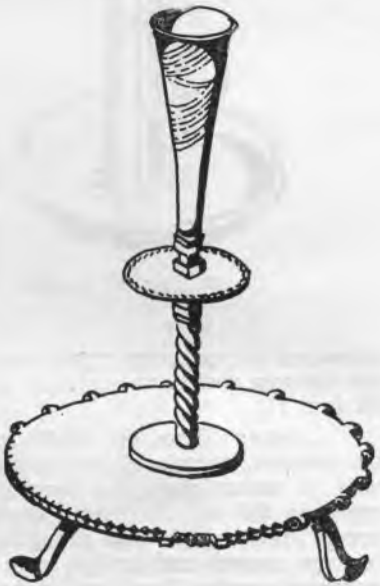

Сл. 11. „Чирак" железни

Свећњак (Инв. бр. 1185) из Крупња има дрвено постоље у облику главе чекића. На средини тог постоља је мања метална цев за свећу висока 11 см. Дужина постоља је 11 см (сл 9).

„Чирак" (Инв. бр. 12635) из Срема (село Голубинци) има постоље од дрвета а горњи део од лима. Карактеристичан је по покретном прстену са два придржача провучена кроз жицу, који потискују свећу према врху кад догори. Делови стубића (два шира и два ужа лимена комада) провучени су кроз четвртасту лимену плочу причвршћену за дрвено постоље. Висина „чирака" је 19 см а пречник постоља је 9 см (сл. 10).

Свећњак (Инв. бр. 1184) из Лесковца, железни, има широко кружно постоље с ивицом нарецканом и украшеном алкицама. На средини постоља је цев која је доњим делом изведена као спирала, а горњи се према врху шири те има облик трубе. Средином цеви је занитован круг да се на њему задрже капљице свеће. Горњи део цеви

Сл. 12. „Чирак“ лимени

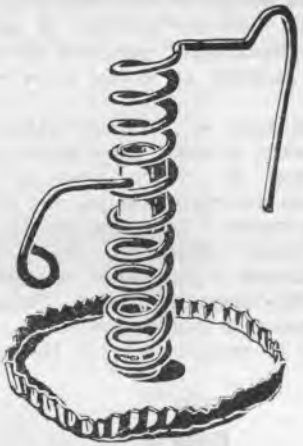

Сл. 13. „Чирак“ од железа

украшен је урезаним цртицама. Постоље има три стопе за ослањање. Висина свећњака је 14 см а пречник постоља 9 см. Ковачка израда (сл. 11).

„Чирак“ (Инв. бр. 19950) из села Прањана, околина Г. Милановца, лимени, састоји се из постоља кружног облика и пречника 10 см, чија је ивица повијена нагоре, и стубића висине 14 см, а пречник стуба је 2,5 см. На једној страни стубић је уздуж отворен и кроз отвор пролази чашица са дршком која је спољa. Дршка се ослања на три засека код отвора који служе за регулисање свеће. При врху свећњака је лимени обручић на коме је занитована ручица за придржавање свећњака. Изобичајен је пре 50 год. (сл. 12).

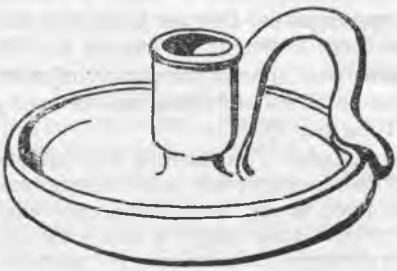

Сл. 14. „Чирак“ земљани, неглеђосан

Сл. 15. „Чирак“ земљани, мрко глеђосан

„Чирак“ (Инв. бр. 19958) из Г. Милановца, железни, постоља кружног облика, чији је пречник 12 см, с рецкастом повернутом ивицом. На средини постоља је шупаљ стубић висок 14 см, изведен са 11 спиралних кругова. У стубу је прстен с ручицом од савијене жице који се провлачи кроз спиралне кругове од дна до врха, те тиме спушта или диже свећу да би цела могла да изгори (сл 13).

Сл. 16. „Светњак“ земљани; у горњем делу глеђосан зеленом бојом

„Чирак“ (Инв. бр. 18713) из Аранђеловца, земљани, неглеђосан. Постоље личи на плитку зделу, у чијој је средини чашица за свећу, висине 3 см а пречник отвора 3 см. Кратка задебљана дршка спаја постоље са чашицом. Пречник постоља је 10 см а висина 2 см (сл. 14).

„Чирак“ (Инв. бр. 19435) из Ариља, земљани, мрко глеђосан, с постољем у облику круга а стубић прстенасто задебљан. Чирак се према врху сужава и завршава у облику чашице, чија је спољна површина украшена урезаним линијама које иду око чашице. Висина чирака је 14 см, пречник постоља 7,5 см (сл. 15).

„Светњак“ (Инв. бр. 15144) из Београда, земљани. Горњи део свећњака је глеђосан зеленом бојом. Постоље је кружно и по ивици

украшено цик-цак линијама и елипсастим шарама. Свећњак је на средини сужен а у дну проширен. Горњи је део изведен као плића посуда. У средини посуде је стубић за свећу. Висина свећњака је 25 см, пречник постоља је 12 см (сл. 16).

Сл. 17. „Чирак" земљани у горњем делу глеђосан црном а у доњем бело обојен

Сл. 18. „Чирак" глинени, премазан белим емаљ лаком

„Чирак" (Инв. бр. 17850) из Варварина, земљани, глеђосан у горњем делу црном бојом а у доњем бело обојен. По средини чирака су изведена мања испупчења и удубљења. На горњем делу чирака је мањи кружић с таласастом ивицом. Отвор за свећу је задебљан. Изнад спољашње ивице постоља је украшен вијугавом линијом. Висина је 19 см., пречник отвора за свећу 3 см (сл. 17).

„Чирак" (Инв. бр. 20025) из Раче (Крагујевац), глинени, премазан белим емаљ-лаком. „Столица"-стопа је кружног облика. Из њене средине диже се стуб који на врху има „колмован перваз" — таласасто извијену ивицу црвенкасте боје. У доњем делу стуба на два места су испупчења обојена жутом и црвеном бојом испод којих је по један обруч од кружних улегнућа. Висина је 24 см, пречник стопе 9,5 см (сл. 18).

„Чирак" (Инв. бр. 1905) из Књажевца, земљани, црно глеђосан. Састоји се од полулоптасте стопе која има пет прстенастих отвора. Изнад постоља је таласасто извучен део на коме је зарубљена чаша за уметање свеће. Висина чирака је 9,5 см а пречник постоља је 9 см (сл. 19).

„Чирак" (Инв. бр. 1896) из Сурдулице, земљани, трубастог облика, са дршком и широким кружним постољем. Глеђосан је зеленом бојом а украшен мањим пластичним украсима од линија, кружића и листова. Висина је 18 см, пречник постоља је 10 см (сл. 20).

„Чирак" (Инв. бр. 1906) из Књажевца, земљани, глеђосан мрком бојом, рађен на калупу, у облику коња. На сапима фигуре коња је отвор за свећу. Средином леђа израђена је дршка, као преплет, на врху је украшена са два рељефна цвета. Исти је такав орнамент и на боковима. Висина предњег дела (са главом) је 20 см а дужина 15 см (сл. 21).

„Чирак" (Инв. бр. 1956) из Књажевца, земљани, глеђосан жутозеленом бојом. На постољу кружног облика је

стуб који је задебљао при врху, где је отвор за свећу. Око стуба-чирака је обавијена змија чија глава прелази отвор чирака. Лево и десно од стуба су две људске фигуре које претстављају свештена лица са епитрахиљем и камилавком. Једна фигура држи крст и јеванђеље а друга

Сл. 19. „Чирак" земљани, глеђосан црном бојом

Сл. 20. „Чирак" земљани, глеђосан зеленом бојом

путир. Иза стуба је фигура коња, на коме је коњаник, такође свештено лице које у руци држи зубљу. На коњским сапима у висини леђа јахача је крст. Све су фигуре међусобно везане за стуб и предње две су окренуте лицем, а фигура коњаника је с десним профилом. Испред стуба пластично је претстављена буктиња са крстом, а лево и десно су два голуба. Чирак симболички претставља ширење науке и просвете у доба Саве Немањића, после његова изласка из Хиландара. Висина предњих фигура је 26 см а висина фигуре на коњу 33 см, пречник постоља 18 см (сл. 22).

Сл. 21. „Чирак" земљани, мрком бојом глеђосан

Остали свећњаци, тј. они чије се порекло не зна, као и свећњаци из Босне, Дубровника и Словеније, карактеристични су и по облику и по изради. „Чирјак" из Босне, дрвени, прављен је у облику лучаре, док друга два чирака, за које се не зна одакле су, уместо уобичајеног отвора за свећу имају шиљак на који се набада свећа, а чирак из Дубровника је карактеристичан по богатој орнаментици у металу.

Уз свећњаке и свеће налазиле су се и мумаказе, металне, занатске израде. Стајале су поред постоља или на постољу свећњака. Служе за скраћивање фитиља кад свећа гори. У Етнографском музеју

Сл. 22. „Чирак" земљани, глеђосан жутозеленом бојом

Сл. 23. Мумаказе за свећу

у Београду постоје 3 комада мумаказа: 2 из Србије и 1 из Босне. Поред ових постоји још један комад за који се не зна одакле је, али по типу истоветан је онима из Србије и Босне. Мумаказе (Инв. бр. 19641) из Пирота су, облика обичних маказа са једним краћим краком. На површини дужег крака занитован је део облика паралелопипеда чије су три стране затворене а четврта је слободна за прихватање фитиља. На краћем краку је усправан плочаст комад који улази у шупљи део дужег дела маказа. Кад се засече фитиљ, отсечени део остаје у шупљини паралелопипеда. Дужина је 16 см (сл. 23).

ФЕЊЕРИ

Фењер потиче од грчке речи fanos, буктиња, справа од провидне материје у коју се поставља свећа.[37] Могу бити облика четвртастог или ваљкастог и са дрвеним или металним оквиром а зидовима од коже, платна, папира, лима и стакла. Кожа, лим и папир морали су се бушити ради пропуштања светлости и ваздуха. Фењери са металним оквиром и стакленим зидовима новијег су порекла. Да би се стаклени зидови очували, осигуравани су металним жицама. У фењеру је горела свећа или „жижа" (лампица). Правили су их занатлије а некад и незанатлије за своје потребе. Не може се тачно утврдити кад су се и како у Србији појавили. Можда их је било на српским властеоским дворовима у Средњем веку, с обзиром на то што се живот сред-

њовековне властеле развијао под утицајем Византије где се за употребу фењера знало још из античког доба. Да је фењера било у употреби у нашој земљи и у доба Турака, говоре нам стихови народне песме „Обретеније главе кнеза Лазара:"

„Вечерале кириције младе,
Вечерале пак су ожедниле,
Између себе вењер ужегоше,
Ужегоше вењер јасну свећу"[38]

Из ових стихова видимо, да се фењер зове „јасном свећом", а по другим песмама и „вићелицом". И у инвентару београдске митрополије у XVIII веку помиње се „1 фенерь покварень й беза."[39] У Београду и осталим градовима Србије у доба кнеза Милоша Обреновића фењери су ношени собом, а тек су за време друге његове владе, тј. 1858—1860 г., уведени као уличне светиљке.[40] Један податак из 1886 г. бележи да је крајем 1884 године било у Београду 611 општинских и 285 механциских фењера, који су се палили свако вече.[41]

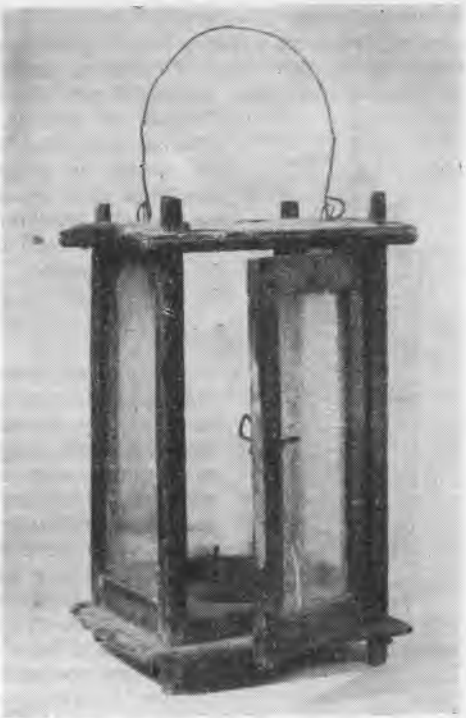

Сл. 24. Фењер, конструкција дрвена, стране од стакла

Фењери су из града пренети у село, где су употребљавани приликом обилажења стоке, на путу, кад се ишло пешице или на колима, при ловљењу зечева или у другим пословима који су се морали обављати ноћу и изван куће. А у Војводини се насред дворишта постављао стуб са фењером.

У Етнографском музеју у Београду постоје само два примерка: 1 из Бачког Брега (Бачка) и 1 из Београда. Сем ових постоји један из Босне, 2 из Мостара, док се за још 3 не зна порекло.

Прост фењер који би могао да буде домаће израде је из Бачког Брега (Инв. бр. 23037). Он је облика паралелопипеда, конструкција му је дрвена а бочне странице од стакла. На горњој површини има отвор и дршку. Унутра се ставља „жижа" (лампица) или свећа. Висина фењера је 29 см, величина дна 17/15 см (сл. 24).

Фењер набављен у Београду сличан је фењеру из Мостара и због сличности не би се могло тврдити да ли је рађен у Београду или је путем трговине или на неки други начин доспео у Београд. Тај се фењер (Инв. бр. 7994) састоји из два округла метална дела, горњег и доњег, пречника 27 и 26 см, између којих је разапета нарочита платнена материја беле боје која је као хармоника хоризон-

тално набрана. На средини горњег дела је отвор с кружним поклопцем око кога су рупице ради пропуштања ваздуха. Поклопац је учвршћен за кружни део. У средини доњег металног дела је здела висине 2 см а пречника 14 см са два мања прстена за намештање свеће. Споља, на доњем поклопцу су четири кружна отвора, а на горњем је дршка за ношење фењера. За дршку је учвршћен ланац који се завршава алком о коју се фењер веша (сл. 25). Овакви су се фењери употребљавали по богатим градским кућама пре него што су ушле у употребу лампе са петролеумом

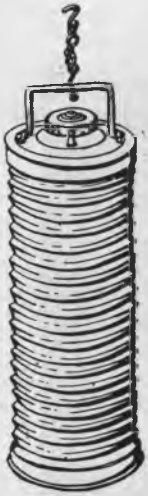

Сл. 25. Фењер од кожасте материје

ЛАМПИЦЕ

Почетак употребе петролеума осамдесетих година прошлога века код нас значило је велики напредак у развоју начина осветљавања. Прва петролеумска лампа била је обична лимена посуда купастог облика, која се пре појаве петролеума употребљавала као жижак, тј. у њој је горело уље или растопљена маст. Те су прве лампе трошиле мало петролеума, а биле су веома економичне, што је и разумљиво кад се има на уму да се до петролеума тешко долазило и да је био веома скуп. Ове су лампице давале слабу светлост, димиле се и биле нездраве. Називане су „жмиравице“ (по сталном треперењу светлости), „чуче“, „гашче“, „гашњаче“, и „жиже“. Уколико је петролеум више освајао, то је и лампа мењала свој облик као и материјал од којег се правила. Лимене су лампе замењене стакленим, а код имућнијих и порцеланским.

У Музеју постоји 5 лампица из Србије и једна из Црне Горе, која се зове „свит“. Од ових 5 из Србије поменућемо једну из Приштине и једну из Рлице (околина Рибарске Бање). Три остале су истоветне са овима двема. Лампа из Приштине, звана „гашче“ (Инв. бр. 19308), од лима, купастог облика, са дршком. Висина 10 см, пречника дна 7 см (сл. 26).

„Чуча“ (Инв. бр. 17130) је из Рлице, од лима, мала, купастог облика, с ваљкастим поклопцем кроз који је провучена цев за „витиљ“ (фитиљ) од уврћене крпе. На цевчици је мали отвор за иглу којом се извлачи фитиљ. Са стране је дршка за држање. Висина је 8,5 см, пречник дна 5 см (сл. 27).

ПОСТОЉА

Уз предмете за осветљавање постојала су и постоља на којима су предмети стојали да би боље осветљавали просторије у којима се живело. У Музеју постоје 4 таква постоља, од којих ћемо 3 описати. Постоље за „чучу“ из Рлице зове се „светњак“ (Инв. бр. 17132). Од дрвета је, у облику облице на средини сужене ради лакшег прихватања. Висина је 16 см (сл. 28).

Друга врста постоља су сложеније направе, јер су она служила не само за лампу него и за постављање луча, жишка и свећа. Тако се једно постоље (Инв. бр. 17542) из Мораваца у Качеру (Шумадија) зове „жижарница". Она је од буковог дрвета, а састоји се из стуба

Сл. 26. „Гашче" (лампица) од лима

Сл. 27. „Чуча" (лампица) од лима

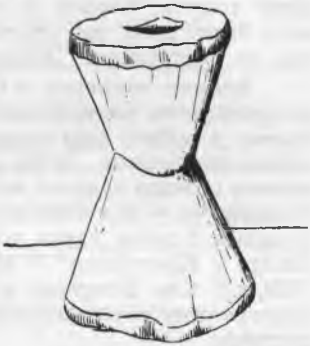

Сл. 28. „Чуча" — дрвени стубић за лампицу

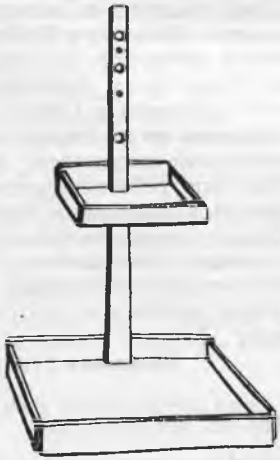

Сл. 29. „Жижарница" од дрвета за лампицу, свећу и тамјан

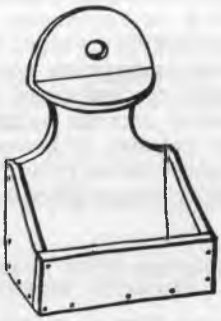

Сл. 30. „Тамјануша" за лампицу, свећу, тамјан и шибице

и две кутије правоугаоног облика с горње стране отворене. У горњем делу стуб је избушен за вешање о зид. Кутије су служиле не само за лампицу, свећу, жижак и тамјан, него су се у њима држале и друге ситније ствари. Висина стуба је 51 см, величина доње кутије 19/14 см а горње 16/11 см (сл. 29).

Постоље — „тамјануша" (Инв. бр. 17535) из села Моравица (Качер), слична је дрвеном „соларнику" (сланици), неправилног облика,

с продуженом задњом страном за вешање о зид. Висина задње стране је 19 см, а величина кутије 12/8 см (сл. 30).

Као средство за осветљавање, особито у несташици петролеума, у градовима а затим и селима Србије користио се калцијумкарбид, који је горео у особитим карбитским лампама које су уведене пре педесет година. Карбид је коришћен за гориво не само кад петролеја није било, него као јевтиније и јаче средство за осветљење и онда кад су „петролејке" морале да горе по сву ноћ.

Велики напредак и благостање за све земље, па и за нашу, био је проналазак електричне енергије. Предност је електрике као осветљења у доброј светлости, угодности и сигурности за живот, јер су запаљена шибица, свећа или жижак много пута у народу проузроковали пожаре и друге несреће. „Прва електрична централа у Србији пуштена је у рад 1884 г.; имала је динамомашину и напајала 30 сијалица и 2 лучне лампе које су осветљавале чаурницу Војнотехничког завода у Крагујевцу".[42] Београд је добио прву електричну централу 1893 г.[43] Сем Београда и Крагујевца постојало је неколико мањих електричних централа по Србији, које су служиле за потребе индустрије.

Пратећи развој предмета за осветљавање у Србији раније, током XIX века и све до данашњих дана, доћи ћемо до чињенице да је цео развој био условљен друштвено-економским приликама у којима се Србија налазила. Налазећи се у тешким економским условима, у Србији је и у другој половини XIX века средство за осветљавање куће у већини случајева било огњиште и луч. Мада је у Србији било у довољној мери лоја и воска за прављење свећа које би подмириле потребе становништва, лојане и воштане свеће као и свећњаци били су у ретској употреби у народу. С развојем трговине у Србију долазе и значајне тековине цивилизације. Трговином се у Србију увози и петролеум и петролеумске лампе са стакленим цилиндром, које постепено потискују лучаре, жишке и свеће. Употреба петролеума није у првих мах захватила целу Србију. Док се у Војводини знатно раније јављају петролеумске лампе, у Србији су поједина забачена планинска места доскора задржала стари начин осветљавања. Појава електрике значила је велики напредак у развоју осветљења. Њеном појавом се све више губи стари начин осветљавања а са њим и предмети који су некад служили осветљавању.

Ратислава Вукотић

НАПОМЕНЕ

[1]) Сретен Л. Поповић: Путовање по новој Србији, СКЗ, књ. 310—311, Београд 1950, 201.

[2]) Д-р. М. Кус-Николајев: Расвјета код сељака, Загреб 1928, 1.

[3]) А. Соловјев: Село и сељак у прошлости, Београд 1929, 48.

[4]) Станоје Станојевић: Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, књ. IV, Загреб 1929, 68.

[5]) К. Јиречек: Историја Срба, св. III, Београд 1923, 280.

[6]) Вук Ст. Караџић: Српске народне пјесме, књ. Ш, Београд 1894, 257

[7]) Вук Ст. Караџић, наведено дело, књ. П, Београд 1895, 321.

[8]) Станоје Станојевић, наведено дело, 68.

[9]) Д-р. М. Кус-Николајев, наведено дело, 4.

[10]) Д-р. Миленко С. Филиповић: Дебарски Дримкол, Скопље 1939, 66.

[11]) Поп Богдан Лалевић и Иван Протић: Васојевићи у црногорској граници, СЕЗ, књ. V, Београд 1903, 548.

[12]) Dr. Franz Baron Nopsca: Albanien, Berlin und Leipzig 1925, 98
[13]) Миленко С. Филиповић, наведено дело.
[14]) М. М. Савић: Наша индустрија и занати, III, Сарајево 1923, 366.
[15]) В. К. Петровић: Заплање или Лесковачко, Зборник за народни живот и обичаје Ј. Словена, књ. V, Загреб 1900, 92.
[16]) В. Целестин: Римске свјетиљке из Осјека, Вјесник хрватског археолошког друштва, св. V, Загреб 1901, 21.
[17]) Станоје М. Мијатовић: Ресава, СЕЗ, књ. 46, Београд 1930, 145.
[18]) Петар Ж. Петровић: Гружа, СЕЗ, књ. 58, Београд 1948, 129.
[19]) Милош Ђ. Шкарић: Живот и обичаји планинаца под Фрушком Гором, СЕЗ, књ. LIV, Београд 1939, 47.
[20]) Мате Павичић-Шуњић: Кућа у Лици прије и сада, Вјесник Етнографског музеја у Загребу, књ. III, Београд 1937, 117.
[21]) Поп Богдан Лалевић и Иван Протић, наведено дело.
[22]) Ј. Ловретић: Оток, Зборник за народни живот и обичаје Јужних Славена, св. II, Загреб 1897, 208.
[23]) Милован Гаваци: Преглед етнографије Хрвата, св. I, Загреб 1940, 35 (посебан отисак).
[24]) Рјечник Југословенске академије, књ. VI, Загреб 1904—1910, 212 (види под лукијернар!).
[25]) К. Јиречек, наведено дело, 203.
[26]) Коста Костић: Стара српска трговина и индустрија, Београд 1904, 103.
[27]) К. Јиречек, наведено дело.
[28]) Петар Ж. Петровић, наведено дело.
[29]) Станоје М. Мијатовић и Тодор М. Бушетић: Технички радови Срба сељака у Левчу и Темнићу, СЕЗ, књ. XXXII, Београд 1926, 72.
[30]) Светозар Томић: Сточарство и прерада млека код Срба, Гласник Географског друштва, св. 7 и 8, Београд 1922, 251.
[31]) Миливоје М. Савић: Добијање лоја од говеди, оваца и коза, Наша индустрија и занати, I део, Сарајево 1922, 99.
[32]) Миливоје М. Савић, наведено дело.
[33]) Петар Ж. Петровић, наведено дело, 130.
[34]) Миливоје М. Савић, наведено дело, књ. III.
[35]) Д-р. Тихомир Р. Ђорђевић: Варош као насеље, Из Србије кнеза Милоша, књ. II, Београд 1924, 283.
[36]) Dictionnaire Turc—Français, par ch Samy-Bey Franchery, Constantinople, 1885
[37]) Д-р. Љуљо Бакотић: Речник српскохрватског књижевног језика, Београд 1936, 1308.
[38]) Вук Ст. Караџић Српске народне пјесме, књ. II, Београд 1895, 315.
[39]) Радослав М. Грујић: Прилози за историју Србије у доба аустриске окупације, СКА, Споменик, Београд 1914, 135.
[40]) Станоје Станојевић, наведено дело 70.
[41]) Трамваји и осветљење града Београда 1892—1932, Београд, 6
[42]) Свезнање, књ. I, Народно дело, Београд 1937, 683.
[43]) Трамваји и осветљење града Београда, 1892—1932, Београд, 6.

SOME OLDER WAYS OF ILLUMINATION IN SERBIA WITH REGARD TO THE COLLECTIONS OF THE ETNOGRAPHICAL MUSEUM

Ethnographical Museum in Beograd has in its collections 101 objects serving for illumination, 47 of which were acquired from Serbia and the rest from Bosnia—Herzegovina, Montenegro, Croatia and Slovenia. The present work sets forth the development of the illumination in Serbia and in neighbouring regions.

The work is divided into six sections.

The first section deals with the hearth, as the most ancient source of light for the house and afterwards it treats of the use of the blazing brand, a »switch« or »handful« of straw or hay and the torch as different means of illumination outside the house. The torch (usually a chip of resinuous wood) as a means of illuminating is still preserved, particularly in the regions which abound in pine-tree forests. These torches were not used only for domestic needs, but they were also exported to the regions lacking in such woods.

In Serbia there were particular wooden structures for holding burning torches; they were called »lučare« or »mlade«, »snaše« (brides). In addition to

their use in households, torches were also utilized for fishing purposes. Torches were not made exclusively of resinuous wood, but also of oak-, hazel-, bitter oak- and some other kinds of trees, smeared with pitch and tar, and sometimes they were made of tow impregnated with pitch. In the region of Zaplanje and the district of Leskovac they light the so-called »tutke«, i.e. dried stems of hemp.

The second section deals with the use of grease and oil for illumination. It gives a description of the so-called »žižak« (rush-light) in which was burning a twisted piece of woven material or a piece of tow dipped into tallow or grease. Such a wick was placed into the middle of the receptacle and its part which was lit, was put near the edge of the receptacle in order to facilitate its taking out when it burns up. The receptacle for the rush-light was a simple »čepar« (potsherd) or a crock. For the same purpose was sometimes utilized a glass or a small cup. In the regions of old Raška, Metohija, Jablanica and Toplica, they use, instead of the wick, the excrements of a here. In the surroundings of Beograd, they lit »mašale«, rags imbued with grease or a piece of linen with a slice of bacon wrapped up in it, tied up on a pole and lit. With a burning »mašale« one could walk out of doors even in bad weather, for the rain and the wind could not extinguish this flame easily. The girandoles were used in urban houses. They were introduced to Dubrovnik from Italy.

The third section deals with candles and candlesticks. As tallow and wax were plentiful in Serbian lands, the tallow- and wax-candles appeared rather early. These latter served in the beginning for illuminating the houses and afterwards they were connected with some religious rites. In the XVIIth century, as it seems, the tallow candles prevailed over the wax-ones. The rural population supplied its needs in candles with domestic production whereas in the towns the craftsmen manufactured candles of wax and tallow. They were called »voskari« (wax drawers), »svećari« and »mumdžije« (chandles).

In order to avoid holding the candle in the hands, they made candlesticks (Čiraci) of wood, earth, iron, copper and brass. They were made by carpenters, potters and blacksmiths. A very simple candle-stick was made in Serbia of a gourd whose bottom was cut flat to enable it to stand upright and a hole bored in its upper part to put a candle in.

The fourth section deals with lanterns. The use of lanterns in Serbia is of much later date. For the illumination of the streets they were introduced only in 1858—1860.

The fifth section treats of small tin lamps with no glass cylinder. Oil or kerosene were burning in them. They were called »žmiravice« (blinkers — called thus most probably on account of their continuous blinking), »čuče«, »gašče«, »gašnjače« and »žiže«. The use of kerosene caused the lamps to change their form as well as materials they were made of. The tin lamps were replaced by glass ones and with the more well-to-do people even with porcelaine ones.

The sixth section deals with pedestals on which were kept: torches, frankincense and other odds and ends or which served to put lamp, candle or rush-light upon them in order to illuminate better the room in which the people were living.

Ratislava Vukotić

QUELQUES MOYENS D'ECLAIRAGE ANCIENS EN SERBIE D'APRES LES COLLECTIONS DU MUSEE ETHNOGRAPHIQUE

L'auteur donne la description, basée sur une centaine d'objets formant une collection particulière au Musée Ethnographique de Beograd, de quelques moyens dont les habitants de la Serbie se servaient dans le passé pour éclairer leurs maisons.

Ratislava Vukotić

FIGURES

Fig. 1. »Lučara«, wooden structure for holding burning torch (chip of resinuous wood)
Fig. 2. Wooden structure, called »mlada« — »snaša« (bride) for holding burning torch
Fig. 3. Wooden »lučara«
Fig. 4. Iron rush-light
Fig. 5. Glass rush-light

Fig. 6. Metal girandole
Fig. 7. Wooden candlestick, called »šandan«
Fig. 8. Wooden candlestick
Fig. 9. Candlestick with wooden pedestal and metal tube to put the candle in
Fig. 10. Candlestick with wooden stand and tin column
Fig. 11. Iron candlestick
Fig. 12. Iron candlestick
Fig. 13. Iron candlestick
Fig. 14. Earthenware candlestick, unglazed
Fig. 15. Earthenware candlestick with a brown glaze
Fig. 16. Earthenware candlestick, its upper part with green glaze
Fig. 17. Earthenware candlestick, the upper part with black glaze and the lower part with white one
Fig. 18. Clay candlestick coated with white enamel
Fig. 19. Earthenware candlestick, with black glaze
Fig. 20. Earthenware candlestick, with green glaze
Fig. 21. Earthenware candlestick with brown glaze, made in mould
Fig. 22. Earthenware candlestick, with yellow-green glaze
Fig. 23. Scissors for cutting the wick
Fig. 24. Lantern with wooden framework and glass panes
Fig. 25. Lantern composed of two round metal pieces with linen spread between them

МУМЦИСКИ ЗАНАТ У АЛЕКСИНЦУ И СВЕТОЗАРЕВУ

У Србији се највећи део нашег градског становништва у прошлом веку бавио занатима. Занати су, као што је истакао Тих. Р. Ђорђевић, чинили најважнији део варошке културе и њеног економског живота.[1] Варошке занате је, по Тих. Р. Ђорђевићу, наш народ примио од затечених и од досељених занатлија туђих народности. Тим туђим, источњачким занатима припада и мумцискн занат. Мумцијама се називају занатлије који прерађују лој за свеће и сапун. Првобитно, овај се занат називао мумцискн, а касније сапунцискн. Покушаћу на овом месту да прикажем овај занат у Алексинцу и Светозареву (стара Јагодина) на основу својих личних проучавања у народу, која сам вршила у току 1954—1955 год. Усто, приликом испитивања у Алексинцу набавила сам и откупила за Етнографски музеј у Београду неколико предмета, који су се употребљавали у мумцискном занату.

РАЗВОЈ ЗАНАТА

Кроз цео XIX век запажа се знатан процват заната у Србији. Али, извесни архаични занати оријенталног порекла, губе се с нестанком турске власти, а јављају се нови занати примљени са запада, под утицајем општег напретка. Алексинац је у току XIX века имао бројне занате који су у раздобљу 1830—1900 год. били организовани у 11 еснафа.[2] Исто тако се запажа процват заната у XIX веку и у Светозареву. Према познатим изворима, у XIX веку Светозарево је имало више заната, који су у времену од 1819—1900 били окупљени у 19 еснафа.[3]

Процват заната у Србији у XIX веку, а посебно у Алексинцу и Светозареву, где се јавља мумцискн занат са већим бројем занатлија, пада у доба развоја натуралне привреде у Србији. Пред крај XIX и почетком XX века тек се јавља убрзан развој индустрије, која потискује многе архаичне занате, па међу њима и мумцискн, односно сапунцискн.

Мумцискн занат у Алексинцу и Светозареву био је развијен још у првој половини XIX века. Тако је због више чланова овога заната половином XIX века дошло до оснивања посебног мумциског еснафа, који је основан у Алексинцу августа 1859 год. Приликом оснивања овог еснафа било је 17 мумција, који су учлањени у овај еснаф. Године 1890 у Алексинцу је било 15 мумција.[4] У Светозареву је овај еснаф основан 1852 год. заједно са свећарско-лецедерским занатлијама, којом је приликом било укупно 18 чланова еснафа. У 1891 год. еснаф је бројао 24, а 1900 год. 20 чланова, од чега долази на мумције и свећаре 17 чланова.[5] Данас је мумцискн занат у Алексинцу и Светозареву потпуно напуштен.*

*) Подаци за Алексинац забележени од мумције Михајла Николића — Грке, старог 57 г., Милке Николић — Штројачке, старе 88 г., Христине — Тине Кокереа, старе 75 г., а за Светозарево од Мумције Душана Марковића, старог 79 г.

У Алексинцу је један од најистакнутијих мумција старијега доба био Манча Милојковић. После њега се истиче Јованча Аранђеловић, који је радио још за време Српско-турског рата (1876—1878 год.). Његов син Васа, звани Вакља, био је такође мумција. Код Вакље као шегрт радио је Рака Јанковић, који је касније постао његов ортак. Поред њих били су познати мајстори Димитрије-Мита Ђорђевић и

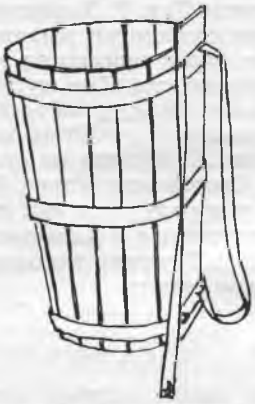

Сл. 1. Крбла — пепељара (инв. бр. 22573)

Сл. 2. Текне са табарком — тагалом

његов син Коста. Зна се да је Мита као дечко дошао из Ниша и да је занат учио код Илије Јанковића, који је умро још пре Првог светског рата. Мита је умро око 1894 год., а Коста је занат радио све до 1897 или 1899 год. Ова је породица позната под именом „Кокерез" и били су на гласу као добри мајстори. Последњих година прошлог столећа радили су као мумције Влада Стеванић, браћа Петар и Љубомир Аранђеловићи, али су занат напустили око 1905 год. Тих година, управо нешто касније, занат је напустио и Ђока Аранђеловић. Као последњи мумција, који је положио мајсторски испит и добио еснафско писмо 1911 год., био је Љубомир Јовановић (умро 1918 год.).

По причању Душана Марковића, у Светозареву су у другој половини и крајем XIX и почетком XX века имали мумциске радње: Петар и Павле Стојковићи, Коста Стрелић, Ђока Најдановић, браћа Дракче и Коста Милосављевићи—Гајићи, Петар Божић, Спасоје Бранковић и неки Љубисав, чијег се презимена Душан не сећа, али зна да је био из неког околног села. Међутим, по казивању Слободана—Данета Павловића, пинтера, изгледа да је његов деда Сима Павловић био један од најстаријих мумција. Из сачуваних пореских признаница (које је Дане сачувао) из 1868, 1875 и 1879 год. види се да је Сима тада имао мумциску радњу. Умро је 1882 год., а после његове смрти радњу је водила његова жена. Према добијеним подацима, у доба кад је Сима радио, били су још мумције Коста Стојадиновић[6] и Таса Марић.[7]

РАДИОНИЦЕ

Мумциска радња имала је две просторије: дућан и радионицу. Дућан је био с улице. У њему се продавала роба, а у прозору је био изложен сапун са свећама или су свеће висиле над спољашњим вратима, што је био знак за мумциску радњу. До дућана је обично соба за момке, а до ње радионица у којој се израђивао сапун, држао потребан алат и судови за израду сапуна и то: „крбла", „текне" с укопаним буретом, велики бакарни „казан" тако исто са укопаним буретом, три неукопана „бурета", „калупи" различите величине, два земљана лонца, бакарна кашика — „ћепче", дрвена „мешаљица", суд за израду свећа — „калуп", „ђерме" и „штапови" за вешање свећа.

„Крбла" — пепељара (сл. 1) је суд од чамових дасака. Служила је за скупљање пепела. Носила се на леђима. Једна страна крбле је равна и она се ставља на леђа а други део је овалан. На равној страни учвршћена су два кајиша који су се стављали преко рамена и испод руку да би се крбла могла држати на леђима.

„Текне" — каца, (сл. 2) служи за прављење „љуте воде". Текне је од чамових дуга, опасано обручима, висине око 1,5 метар, а ширине — пречника — при врху око 1,20 метара. Са дуплим је решеткастим дном — „данцетом" — од испрекрштаних дашчица, чији је размак око 3 см и на висини око 50 см од главног дна. При дну текнета је славина. Текне је уздигнуто мало од земље и лежи на трупцима. Поред текнета а

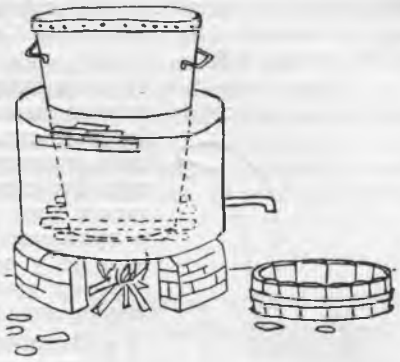

Сл. 3. Казан са табарком — тагалом

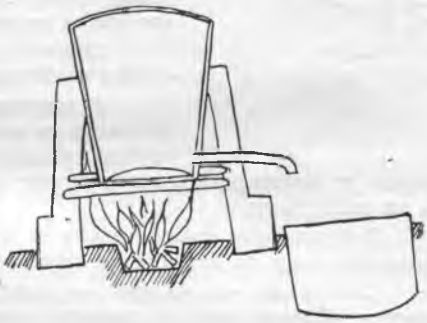

Сл. 4. Казан са табарком — тагалом у пресеку

Сл. 5. Земљани лонац (инв. бр. 22459)

испод славине постављала се „табарка“ или „тагал“,[8] а то је врста бурета од чамових дуга с обручима. Оно је укопано у земљу, а хвата 180 до 200 литара воде.

„Казан“ (сл. 3 и 4) је од бакра. У њему се кувао сапун. Казан се стављао над рупу, управо лежао на неколико гвоздених полуга. Са свих страна био је обзидан циглама као и само огњиште, али само предњи део огњишта није био обзидан. Ту је отвор за ложење.[9] На доњем делу казана је „лула“ — славина, која је пролазила кроз зидани део. Испод луле укопана је у земљу „табарка“ — тагал, буре од чамових дуга с обручима. Оно хвата око 200 литара воде.Ово је буре као оно испод текнета.

Сл. 6. Ћепче — бакарна кашика

За прераду сапуна употребљавала су се још два земљана лонца (сл. 5), затим дрвена „мешаљица“, којом се мешала сапунска маса у лонцу. То је обично парче дрвета, које је на доњем делу заокругљено, а дужина му је нешто већа од висине лонца.

„Ћепче“ је бакарна кашика (сл. 6) облика супњаче. Захвата од 2 до 3 л. течности.

У завршној фази прераде сапуна употребљавали су се „калупи“ (сл. 7) од чамових дашчица облика решетки. Правоугаоници шупљина су различите величине, што зависи од тога да ли је калуп од ½ кг или ¼ кг.

У радионици поред судова за израду сапуна употребљавају се и предмети који се користе за прављење лојаних свећа.

Суд за лој — „калуп“ — је од дрвета у виду сандучића правоугаоног облика, чија је дужина око 70 см, ширина 40 см а дубина

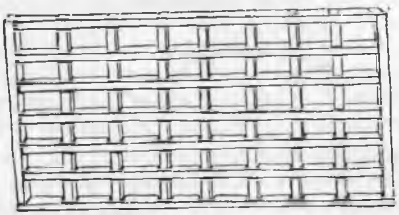

Сл. 7. Калуп за сапун (инв. бр. 22460)

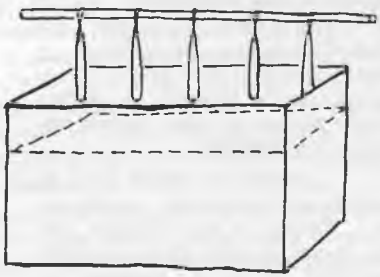

Сл. 8. Суд за лој (калуп) за прављење свећа

око 75 см. Даске су тако састављене да лој не може да исцури. У суд се стављају штапови са фитиљима (сл. 8).

„Ђерме“ (сл. 9) су од дрвета, произвољне величине, састоје се од четири сохе и две греде. Једно од ђермета (две сохе са гредом) учвршћено је за зид радионице, док је други део покретан. Између ова два дела стављају се штапови са фитиљима. Фитиљи на сваком

штапу према другом штапу стоје цик-цак да се свеће не би додиривале и да се не би залепиле (сл. 10).

„Штапови" су од чамовине, чија дужина зависи од „ђерма", тј. од размака соха. На штаповима су фитиљи дужине 15 до 20 см, а наниже се 10 до 15 фитиља, што зависи од величине штапа и ђерма.

За израду сапуна мумцију је морао да обезбеди довољну количину пепела из кога се добијала „љута вода" (цеђ) и довољно масноће (лој). Узимала се ужегла маст, лој, па и масноћа од угинуле домаће

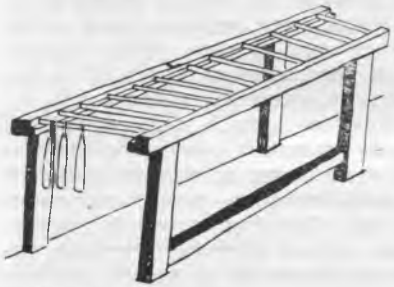

Сл. 9. Ђерме за вешање свећа

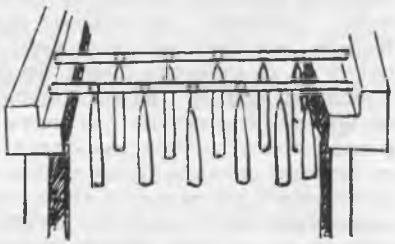

Сл. 10. Ђерме са свећама поређане да се не би залепиле

животиње. Мумцију су пепео куповале од лица која су га скупљала по кућама. У Алексинцу су тај посао обављали Цигани, а у Светозареву су, сем Цигана, скупљали и сељаци, а у самој вароши, последњих година XIX и почетком XX века, био је познат скупљач пепела неки Стоиљко (нико није могао да се сети његова презимена). Скупљачи су на леђима носили крбле с пепелом који су домаћице продавале скупљачима, а било је случајева да су га неке и поклањале. Крајем XIX и почетком XX века за крблу пепела плаћало се домаћици један грош, а мајстор је плаћао скупљачу 2 до 3 гроша.

ИЗРАДА САПУНА

У једном делу радионице стави се гомила пепела око 600 до 700 кг. Он се мало покваси водом да се овлажи, затим се у пепелу ископа рупа и у њу убаци око 100 кг негашеног креча. Пре него што креч почне да се „троши" (распада), брзо се покрије пепелом да се угуши да не би избацио „силину". За ово време, тј. док се креч распада у пепелу, једно лице дежура крај гомиле да затрпа ако се креч распрсне. Ово дежурство траје три до четири часа. После овог времена, кад се креч распадне, једно лице мотиком раскопава и меша пепео с кречом, а друго ову мешавину лопатом убацује у текне. Ова мешавина назива се „ауч". Ауч има велику јачину, „љут је" и изазива кијање. На решеткастом дну текнета стављa се слама, преко које је набацан ауч и набија се „мањем" (обично парче дрвета). На средини ауча направи се рупа и текне се напуни водом, али не до врха већ се остави мало празно. Вода се налива неколико пута док „не скрозира" пепео и док не почне да отиче у „табарку" — „тагал". Кад ова течност прође кроз пепео, има црвенкасту боју. Кад се из-

мери „градом", треба да има око 25—30 гради, и зове се „првенац". Докле год има око 30 гради, увек је првенац. Добијени првенац вадио се из табарке—тагала кофом и сипао у буре (које није било укопано). Кад се првенац оцеди, сипа се поново вода преко ауча и обавља се исти процес, само ова течност нема више првобитну јачину. Сада има око 12 до 20 гради и зове се „другенац"; он се издвајао у друго буре. На исти начин добијао се и „трећенац", који је по јачини слабији од „другенца".

Кад се издвоји сва ова течност, у казан од 1000 л. стави се од 200—500 кгр лоја, а може се узети и ужегла маст, затим се сипа „љута вода", „првенац", да покрије мрс, па се онда заложи ватра и кува. Кад се „мрс" растопи и узаври, кад се „распадне на првенцу" и кад почну да се стварају зрнца, то значи да је готово са првом водом, тј. првенцем. Сад се „ватра извади" (извуку се дрва и угасе водом) да не ври више и остави „да легне" (да се сталожи), отвори се славина и вода отекне у табарку—тагал све док не почне да излази сапун па се затвори славина. Пена која се ствара у табарки—тагалу покупи се „ћепчетом" (кашиком) и стави опет у мрс. Првенац служи за „пресицање мрса" и у њему се изгуби сваки мирис масноће. Оточени првенац који је већ изгубио своју јачину враћа се у текне, јер кад прође кроз пепео, опет добија јачину и издваја се као и први пут.

Кад се оточи првенац, у раскувани мрс сипа се другенац, па се опет заложи ватра и кува мрс. Другенац треба да разбије сва зрна која су се створила у првом кувању с првенцем. Кад су зрна разбијена, опет се „ватра извади", маса се сталожи и онда се другенац испусти у табарку—тагал, а потом враћа у текне — исти је процес као с првенцем. И по трећи пут се ложи ватра и налије трећенац и кува. Пошто маса постане густа и кад се одваја вода од лоја (мрса), сипа се око 20 кг соли, а може и мање, што зависи од тога да ли је мрс слан или не. Кад проври са сољу,вода се одвоји и тада се „ватра извади" и остави „да легне". Обично маса са сољу преноћи, а неки су мајстори остављали да стоји само неколико часова. Со има дејство да „баца на дно сву прљавштину", а љута вода привуче на површину све што је чисто. Кад се маса сталожи, онда се испусти трећенац који се враћа у текне. — Овде се врши исти процес као са првенцем и другенцем. Једно текне с пепелом при сталној употреби може да се користи месец дана.

Пошто трећенац истекне, сипа се чиста вода (чесменска или бунарска), па се заложи ватра и сапун се кува, а вода се налива докле год „сапун тражи". Сапун упија воду која спречава загоревање. Да ли треба доливати воду и докле, одређује се на следећи начин: сапун се стави на лопату и дуне и ако лети и оставља беле пруге, значи да треба додати још воде; ако маса стоји, онда није потребно доливати воду. Тада маса има мирис сапуна. Сапун се кувао на тихој ватри.

Мајстор сипа „ћепчетом" сапун у лонце, брзо меша мешалицом, додаје мало млаке воде у мешању, и кад сапун почне да се одваја од лонца, сипа се лонцем у дрвене калупе, који су стављени по платну или саргији, простртој по заравњеном песку или пепелу у радионици крај зида. Кад се сапун охлади, обично сутрадан, дигне се калуп и ножем се готов сапун одлепи од платна и ставља у „рафове" — полице. Сапун је био различите величине и постојали су калупи за разне облике (за пола килограма, четврт и пола четврти кг).

ИЗРАДА ЛОЈАНИХ СВЕЋА

Мумције су правиле и лојане свеће. Око 100 до 300 кг чистог лоја са мало „љуте воде“ стави се у казан у коме се кувао сапун, али се он морао претходно добро опрати. Кад се лој растопи и избистри, сипа се у калуп. Претходно се исеку фитиљи дужине 15 до 20 см. Они се праве од упредена памука фитиљаша и нанижу се на дрвене штапове. Ако се догоди да у лоју има чварака, у казан се стави обод од сита који не допушта да у његову средину уђу чварци. Из средине узима се лој и сипа у калуп. Штапови са фитиљима умоче се у калуп (сл. 8) и стављају на „ђерме“ да се ту охладе, а охлађени се опет стављају у растопљени лој. Тај се процес врши више пута, тј. докле год свеће не добију потребну дебљину. Свеће су биле жуте (од говеђег лоја) и беле (од другог лоја). Мања свећа продавала се за један марјаш а већа за грош.

УЧЕЊЕ ЗАНАТА

Радна снага састојала се од мајстора, који је истовремено био власник радње, потребног броја шегрта и калфа. Мајстор је узимао шегрта на „буквицу“, тј. књижицу коју је добијао од еснафа, али раније је било случајева да се шегрт није узимао на „буквицу“ и тада није имао обавезе према мајстору. Ако шегрт напусти посао, мајстор није могао да га врати; ако је био под буквицом, онда га је власт предавала мајстору. Шегртска служба трајала је три године. Раније није било обавезно да шегрт има основну школу, али после 1900 год. школа је била обавезна, а усто се пазило, да је шегрт из добре и поштене породице, да није на рђавом гласу, особито да кућа није позната по крађи. Пре 1900 год. било је случајева — што је зависило од погодбе — да је отац шегрта давао мајстору намирнице, најчешће жито, што му дете учи код њега. Кад се сврши погодба, први посао који је шегрт имао да уради био је да донесе воду мајсторици, како би му, по народном веровању, посао ишао као вода. Онда иде у радионицу и ради тамо шта му се нареди.

Шегрт је морао без поговора да слуша мајстора. У почетку му је био посао да чисти радионицу, да слуша мајстора и калфе, да гледа како они праве сапун и усто је морао и многе домаће послове да ради. Пре свега, морао је да доноси воду, да чисти кућу, двориште и обућу, да цепа дрва, пере судове, чува децу и све што му мајсторица нареди. Спавао је са калфама у собици до дућана. Од своје куће доносио је сламарицу и пољаве. Мајстор је шегрта хранио, одевао и обувао. Шегрт није имао плату, али је било мајстора који су уочи већих празника давали шегртима нешто новаца, а то је зависило од мајсторове добре воље. Изузетно је шегрт некад од „муштерија“ — потрошача — добијао „бакшиш“ кад им је кући доносио сапун и свеће. Ако се догоди да мајстор умре, а његова жена продужи рад под његовим именом и најстарији калфа води посао у радњи, онда је шегрт морао да остане; али ако је мајсторица предала радњу неком мајстору, онда је и шегрт морао да иде новом мајстору.

После три године шегрт полаже испит за калфу. Мајстор га пријави еснафу и „устабаша“ с мајстором код кога је учио занат одреди још два до три мајстора да испитају шегрта. Кад се полаже испит за калфу, није обавезна никаква част. Зависи од самог шегрта да ли ће

Сл. 11. Еснафско писмо Љубомира Јовановића из Алексинца, издато 1911 г.

частити или не. После испита шегрт је добијао „калфенско право", за које је плаћао таксу и која је износила 8 до 10 гроша, а еснафској каси прилагао 5 до 10 гроша (око 1900 год.). После положеног испита „калфић", како се калфа зове прве године, није обавезан да остане код старог мајстора. Посао калфе је само у радионици и он није више радио послове које је морао да ради као шегрт у кући свога мајстора. Мајстор је плаћао „ајлук" (плату) калфи од Ђурђевдана до Митровдана око 80 динара Ако би се калфа истакао својим радом, мајстор би повећао ајлук. Калфа је имао стан и храну код мајстора, и то се није одбијало од ајлука. Доцније, кад је почео да се губи стари начин плаћања ајлука, после 1900 год., и кад се плаћало на крају године, годишња плата износила је око 260 динара, стан и храна. Калфа је могао у току године да изузме новац за одело и друге потребе. Мајстор је то бележио и на крају године одузимало се од плате. Ако би калфа изостао с посла у случају болести или славе, од мајстора је зависило да ли ће му одбити од плате; мајстори који су то чинили нису уживали добар глас.

Уочи Првог светског рата било је калфа које су радиле као надничари и надница је износила два до три динара дневно, што је зависило од његове способности.

После три године рада калфа је имао право да полаже испит и онда је добијао звање мајстора. Али је било случајева да неке калфе нису полагале мајсторски испит, а то су они који нису имали могућности да отворе радњу. Калфа полаже испит неколико дана, и то не у радњи свога мајстора него код другог, тј. код кога одреди комисија. За време испита калфа је сам радио у радионици на послу који му се одређивао. У подне и увече, тј. кад треба да се иде на

Сл. 12. Мумциска радња Душана Марковића из 1905 године

ручак и на спавање, калфа изађе из радионице, а комисија је закључа да му не би неко помагао. После положеног испита добијао је „еснафско писмо" и имао право да протоколише радњу и да је отвори уз плаћање извесне таксе (сл. 11). Калфа је имао право одмах после испита да отвори радњу, а могао је, ако хоће, и да остане код старог мајстора. За отварање радње није било обавезно да се отслужи војска, али такорећи није било случајева да неко отвори радњу а да није отслужио војску. Кад је калфа полагао мајсторски испит, морао је платити члановима комисије — сваком члану за труд 2 динара (око 1900 год.).

Приликом отварања радње мајстор је приређивао читаву малу свечаност. Позивао је рођаке и пријатеље на част. Доводио је и свираче. Постојао је и обичај да свештеник „освети дућан" (радњу). Нису биле ретке прилике да се калфа ожени из мајсторске породице или његова рода. Али је служило за прекор ако се мајсторица после смрти свога мужа уда за калфу. Жена је помагала мужу у послу. Није био одређен њен посао, али могла је све послове да обавља. Било је жена које нису помагале мужевима већ само водиле домаћинство, али је то било ређе. За време Првог светског рата док је Душан Марковић био на Солунском фронту, његова жена га је потпуно заменила у послу. Зграда у којој је била радња Душана Марковића одржала се и до данас (зидана крајем прошлог века). Он у истој радњи и данас прави и продаје свеће од воска (сл. 12).

Ако неки мајстор одузме радника другом мајстору сматрало се то за непоштено и такав се мајстор презирао, али ако се с тим сагласи ранији мајстор, такав је начин био допуштен.

ЕСНАФ

Занат се ценио у народу. Имао је свој свећарско-мумциски а доцније сапунциски еснаф. Еснаф је имао своје неписане уредбе које је познавао сваки мајстор, поштовао их и придржавао их се. Оне су регулисале однос међу мајсторима. Еснаф је имао свога старешину, „устабашу", који се бирао на годину дана. Ако је одговорио својој дужности могао је опет бити биран; али исто тако могао је пре времена бити смењен ако није одговорио повереном задатку. Он је претстављао еснаф, заступао шегрте и калфе као и мајстора. Производио је шегрте у калфе, а ове у мајсторе, водио је рачуна о погодби између калфа и мајстора, сазивао годишњу скупштину итд. Устабаша је имао свога помоћника, „подустабашу", који се бирао на годину дана, али је могао опет бити изабран као и да буде смењен пре времена ако није задовољио. Он је помагао устабаши у администрацији, попуњавао је калфенска и мајсторска писма и друго.

Еснаф је имао свој округао печат на коме је био исписан назив: свећарско-мумциски еснаф и урезана алатка.[10] Имао је своју „еснафску касу", у коју је „улазио" новац од прилога који су прилагали шегрти и калфе приликом испита (за калфу и мајстора), од казни (јер се кажњавало само новчано), од чланарина калфа и мајстора, (шегрти нису плаћали чланарину), а било је примера да су неки мајстори завештавали еснафу веће суме новаца. Еснаф је новчано помагао свог болесног члана, затим ако неки члан умре (ако је сиромашан) породица се помаже приликом сахране а некад и дуже време.

Постојао је еснафски суд. Њега је сачињавало неколико чланова еснафа и устабаша, а састајао се према потреби, обично због прекршаја који су учинили мајстор, калфа или шегрт. Суд се састајао обично у дућану устабаше. Задатак суда је био да уреди односе између мајстора и радника. Државна власт није се мешала у одлуку суда која је била извршна али је помагала ако се затражила њена помоћ.

Еснафски збор (или „лонца") састајао се увек на дан еснафске славе, кад се бирала нова управа. Али збор се сазивао и ван овог времена ако би се указала потреба — да се смени управа која не задовољава, или ако је требало платити какав „намет" или што друго, што је изазивало хитност као и сагласност целог збора.

Слава еснафа била је Свети Данило (17/30 децембар). Сваке године био је нов домаћин славе и он је обично сносио трошак за тај дан. Уочи славе ишли су сви мајстори у цркву на вечерњу (после подне у 4 часа). Сутрадан, сви заједно, ишли су у цркву да се пресече колач, па онда код домаћина славе на ручак. Домаћин славе после ручка предаје половину колача будућем домаћину. Весеље и игранка трајали су цео дан, а често и касно у ноћ. Еснаф није имао заставе него је позајмљивао црквену за своју еснафску славу.

* * *

У другој половини прошлог века у суседним, развијеним земљама долази до бржег развоја индустрије, која омогућава бољи и јевтинији начин производње, поред осталог и сапуна. Проналаском соде и других хемикалија као и рационалнијим коришћењем разних масти и уља, омогућавало се да се од исте количине масноће произведе два

пута више сапуна него што су занатлије својим примитивним средствима производиле. Модернији — индустриски начин производње сапуна са савршенијим средствима за производњу, неминовно условљава да се сапун и на нашем тржишту продавао по нижим ценама од оног занатске производње. У таквој ситуацији снажне конкуренције на тржишту, у првом развоју капитализма код нас, занатлије нису могле да издрже тако јаку борбу. Њихову пропадању и нестајању допринело је и оснивање првих фабрика сапуна у Србији, и то у Крушевцу 1893 и у Лесковцу 1908 године.

У овој, новоствореној ситуацији, да би донекле сачували свој опстанак и егзистенцију, мајстори су све више експлоатисали шегрте и калфе, и то је био један од важних чинилаца за брзо пропадање овог као и других заната. У борби против експлоатације мајстора, у условима развоја радничког покрета и продирања социјалистичких идеја у Србији, шегрти и калфе удружују се у почетку ради самопомоћи,[11] а касније су ова удружења прерастала у праву синдикалну организацију, у коју су све више улазили и индустриски радници ради успешније борбе против капиталистичке експлоатације. Експлоатисана радна снага, у оштрој конкурентској борби експлоататора на тржишту, организована у синдикалне организације све више је јачала раднички покрет, у коме су експлоатисани шегрти и калфе знатно допринели како укидању и нестајању некад моћних занатских еснафа, тако и изумирању појединих заната. Према томе, с развитком капиталистичких односа, с продирањем индустриске производње, са све оштријом конкуренцијом између робне и индустриске производње која је боља и јевтинија, убрзано је нестајање појединих заната па и мумциског.

Тако мумциски занат у Алексинцу и Светозареву као и у другим местима Србије потпуно нестаје током Првог светског рата.

Добрила Милојевић—Радовић

НАПОМЕНЕ

[1]) *Тих. Р. Ђорђевић*: Архивска грађа за занате и еснафе у Србији од другог устанка до еснафске уредбе 1847 год. стр. XIX — Српски етногр. зборник књ. 33, Београд 1925.

[2]) *Д-р. Н. Вучо:* Распадање еснафа у Србији — Посебно издање САН, Историски институт књ. 5, Београд 1954, 63—64.

[3]) *Д-р Н. Вучо:* наведено дело, 58; О. Савић: Утицајне сфере градова у долини В. Мораве — посебно издање САН, Географски институт, књ. 7, Београд 1955, 39—40.

[4]) *Д-р Н. Вучо:* наведено дело, 64

[5]) *Д-р Н. Вучо:* Наведено дело 58

[6]) Према саопштењу проф. Дује Вукићевића, управника музеја у Светозареву, у Градском архиву у Светозареву налази се прештампан чланак из конзервативног листа „Видовдан", у коме назадњачки елементи нападају Јеврема Марковића (брата Светозара Марковића) и његове присталице. Из овог чланка види се да је 1871 год. Јеврем Марковић кандидован за посланика и да није изабран. Поред осталих, ту се спомињу да су радили за Јеврема: Коста Стојадиновић и Таса Марић, сапунџије.

[7]) *Таса Марић* је умро, по казивању његовог унутка, 1928 г. у 87 години.

[8]) У Алексинцу се ово буре зове „табарка" а у Светозареву „тагал". И буре испод казана се исто тако зове.

[9]) Овај отвор за ложење у Алексинцу се звао „ћулан" а у Светозареву ово име није било познато, већ се отвор звао само — рупа.

[10]) Душан Марковић се не сећа тачно која је то била алатка, али мисли да је било „текне".

[11]) *Д-р. Н. Вучо:* наведено дело, 6.

[12]) Приликом проучавања мумциског заната нарочито су ми били на услузи Пера Јовановић, поштански службеник из Алексинца, проф. Дуја Вукићевић, управник музеја, и Ика Вукићевић, студ. фил. из Светозарева, на чему им и овом приликом најлепше захваљујем.

TALLOW CHANDLERS' AND SOAP-BOILERS TRADE AT ALEKSINAC AND SVETOZAREVO

The soap-boilers' trade was transmitted to our people by the aboriginal as well as by the subsequently colonized craftsmen of foreign nationalities. In the course of the XIXth century a considerable flourish of handicrafts was observed in Serbia. But the end of the Turkish domination caused some crafts of oriental origin to disappear, whereas some new trades, introduced from the West, began to spread. The tallow-chandlers' and soap-boilers' trade was rather developed at Aleksinac and Svetozarevo, but it began to fade away in the beginning of the XXth century and vanished completely in the course of the First World War.

The master with his journeymen and apprentices manufactured soap in a primitive way, of ashes and tallow. In addition to this, they produced also tallow-candles. They had their guild, Tallow chandlers' and soap-boilers' guild, their seal with the name of the guild and a tool engraved as well as their patron-saint, St. Daniel, on December 17/30.

Dobrila Milojević-Radović

METIER DE CHANDELIER ET DE SAVONNIER A ALEKSINAC ET A SVETOZAREVO

L'auteur expose l'évolution et donne une description détaillée du processus technique de ce métier d'origine orientale, lequel, ayant atteint sont point culminant au XIXe siècle, commence à dégénérer vers le commencement du XXe siècle pour disparaître totalement au cours de la Première guerre mondiale et céder sa place aux autres métiers, plus modernes, introduits des pays d'occident.

Dobrila Milojević—Radović

FIGURES

Fig. 1. Krbla, vessel made of deal planks, used for carrying the ashes on the back
Fig. 2. Tekne, vessel made of deal staves (double bottomed), filled with ashes and water. Lye flows away into another wooden vessel, called tabarka or tagal, dug into the ground
Fig. 3. Cauldron built all around with bricks and fire below it, used for boiling tallow with lye
Fig. 4. Cross-section of the cauldron and tabarka (tagal)
Fig. 5. Earthenware pot, filled with liquid soap, used for filling moulds
Fig. 6. Copper ladle called ćepče, for pouring the soap into the pot
Fig. 7. Moulds made of deal strips, lying on the floor which is covered with sand and canvas; soap is poured into them from the pot
Fig. 8. Deal box (mould), filled with tallow into which wicks are dipped
Fig. 9. Appliance for drying of candles, called djerme, consisting of four perpendicular bars and two horizontal ones. The sticks with hanging candles are fixed upon the latter
Fig. 10. Djerme with candles arranged in zig-zag, in order to avoid their sticking together
Fig. 11. Master's diploma of Ljubomir Jovanović from Aleksinac, drawn up by the Guild in 1911
Fig. 12. Tallow chandler's workshop of Dušan Marković, in 1905

ЖЕНИДБА ПОПОВИЋ СТОЈАНА

Расте јунак Поповић Стојане
У Бањане у 'Ерцеговину.
Кад му било двадесет година,
Тад му стара бесједила мајка:
— „А мој сине, Поповић Стојане,
Ја сам, сине, много остарила,
Не могу ти измета чињети
На твојојзи пребијелој кули.
Да се 'оћеш оженити, сине,
Желим тебе бити на весељу
Док сам још'те у животу мајка."
Говори јој Поповић Стојане:
— „Мајко моја, стари родитељу,
А тако ми до бога никога,
Докле сјутра бијел дан осване,
Појахаћу на дората мога,
Па ћу поћи низ 'Ерцеговину
И доћи ћу Зети земљи равној
И лијепом ше'ру Подгорици,
Јер сам, мајко, чуо од другога
У некаква кнеза Петровића
Да имаде лијепу ђевојку.
У њега ћу запросит' ђевојку;
Ако бог да и срећа јуначка
Те испросим у кнеза ђевојку,
Ја ћу твоју жељу испунити."
Онда чека Поповић Стојане
Докле сјутра бијел дан осване,
Па кад друго јутро освануло,
Што рекао, то је учинио,
Па опрема себе и дорина.
Онда иде Поповић Стојане,
Иде Стојан у другу одају,
Ђе му стоји дивно одијело.
Добро свлачи а боље облачи,
Понајприје од свиле кошуљу,
А по њојзи ђечерму од злата,
По ђечерми зелену доламу,
По долами токе позлаћене,
На њих пуца с обадвије стране.
Свако миче по пô литре злата,
А што му је пуце под гроце
То се пуце на бурму отвара

Те у њ меће чашу позлаћену
С којом пије у путу ракију.
На Стојана под копчом чакшире,
Чакшире су кроја бугарскога,
На њих копче кова њемачкога,
Куд су шави — све гајтани златни.
Опаса се свиленијем пасом
И припаса мекога силава,
Па за њ меће двије златке мале,
Обје пушке у Млетке ковane,
И у златни калуп изливане,
На њима су чарци ameловци,
Тепелуци сви од сува злата,
Два кремена — два драга камена.
Па припаса сабљу од међана —
Сва у срми и у чистом злату,
А на главу калпак и челенку,
На калпаку седам челенака
И још осмо позлаћено крило,
Па је крило на бурму завито
Те се крило на чекрк окреће,
Вазда знаде кад му сахат прође,
Још му лице од сунашца чува,
Да му сунце не упали лице.
Кад се Стојан дивно оћенуо,
Онда мајку пољуби у руку
И повика: „Остај с богом, мајко!“
Мајка сина у чело пољуби
И рече му: „С богом пошô, сине!“
Онда Стојан пође низ скалине,
За њиме се златна сабља вуче
Те му броји ситне басамаке.
Докле Стојан у авлију сиђе,
Дорат му се по авлији вода
Без сеиза и без калауза.
Ту прихвата опремна дорина,
Прекрсти се и бога спомену,
Па посједе дора виловита,
Окрену га низ 'Ерцеговину
И навали Зети земљи равној
Докле ше'ру Подгорици дође,
Гони дора ускијем сокаком,
Докле дође пред бијелу кулу
Ет' онога кнеза Петровића,
Па он виче са коња дорина:
— „Јеси л' дома, кнеже
Петровићу?“
А кнез му се са чардака јавља:
— „Јесам дома, незнани јуначе,
Но одјаши са коња дората,
Па ти 'ајде мени на чардаку.“
Кнез на млађе вику учинио

Да сусрету српскога јунака.
У млађега поговора нема,
Сретоше га у мермер-авлију,
Прихватише дебела дорина,
Одведоше у топле подруме.
Стојан оде кули уз скалине,
Докле кнезу на чардаке дође,
А срете га Петровићу кнеже,
Питаше се и руковаше се
И љубе се у јуначке груди.
Ту рекоше да су здраво били,
Добро, здраво и тамо и амо.
Проговара кнеже Петровићу:
— „А бога ти, незнана делијо,
Ти окле си, од земље које си,
Од којега града бијелога?“
Одговара Поповић Стојане:
— „Ја сам родом од 'Ерцеговине
Из Бањана са Русиновића,
А зовем се Поповић Стојане.“
Кад сједоше у шикли одају,
Кнез на млађе вику учинио
Да донесу каву и ракију,
Понајприје жежену ракију,
Па му чашу ожђелдије дају,
Ожђелдије и добродошлице.
Проговара Петровићу кнеже:
— „Добро дошô, Поповић Стојане,
Добро дошô и добро ти било
На мојојзи пребијелој кули
И остани кол'ко теби драго
Да сједимо да се веселимо.“
Ту су били три бијела дана,
Испијали вино и ракију
И водили разговоре разне.
Кад четврто јутро освануло,
Проговара Поповић Стојане:
— „А бога ти, кнеже Петровићу,
Ја сам чуо ђе говоре људи
Да имадеш ћерку на удају,
А и ја сам момак на женидбу,
Па сам дошâ да иштем ђевојку.
Поклони ми твоју милу ћерку
Да будемо главни пријатељи,
Да долази један у другога
И да пита један за другога.“
Кад то чуо Петровићу кнеже,
Он Стојану 'вако говорио:
— „Чекај мало, Поповић Стојане,
Док упитам лијепу ђевојку.“
Па кнез оде у другу одају,
Ђе бијаше мајка и ђевојка.

Кнез овако говори ђевојци:
— „Анђелија, моја шћери драга,
Ево има три бијела дана
Ка' је дошо Поповић Стојане
Из Бањана из 'Ерцеговине,
Он те тражи да му будеш љуба;
Ти ако ћеш мене послушати,
Да те дадем Поповић Стојану."
Ђевојка му с стидом одговара:
— „Ах мој бабо, Петровићу кнеже,
Да ме узмеш за бијелу руку
И бациш ме у море дубоко,
Ја ти не би' препорекла млада,
Што год кажеш, ја ћу послушати."
Кад ту ријеч разумио кнеже,
Он позива мајку и ђевојку,
Оде с њима у шикли одају,
Ђе сјеђаше Поповић Стојане,
Па Стојану 'вако говорио:
— „О чу ли ме, Поповић Стојане
Ја ти дајем моју Анђелију,
Ево ти је и срећна ти била,
Зете мио, ако суђен био!"
Тад устаде Поповић Стојане,
Маши руку у џеп од доламе
Те извади бурме и пршћење
И уз бурме мацарије жуте,
Па овакву ријеч говорио:
— „Анђелијо, кнежева ђевојко,
Ево прими бурме и пршћење
И ет' ове мацарије жуте,
Јер си данас моја заручница."
Кад то виђе лијепа ђевојка,
Свога баба пољуби у руку,
Свога баба и старицу мајку,
И пољуби Поповић Стојана,
Понајприје у бијело лице,
Па га онда пољуби у руку;
Онда прими бурме и пршћење
И врати се у своју одају.
Проговара Поповић Стојане:
—„Тасте мио, Петровићу кнеже,
Сад рекосмо да смо пријатељи,
Но када ћу доћи по ђевојку
И колико довести сватова?"
А вели му Петровићу кнеже:
— „Зете мио, Поповић Стојане,
Ти ћеш поћи у 'Ерцеговину
У Бањане до бијеле куле
И доведи стотину сватова
Све Бањана и 'Ерцеговаца
И нек прође два мјесеца дана

Док ти тамо и овамо дођеш
И покупиш киту и сватове.“
Ту цијели данак боравили,
Вино пили и весели били.
А кад друго јутро освануло,
Рано рани Поповић Стојане
И припаса свијетло оружје
И својему тасту говорио
Како мисли јутро̀с путовати
До бијеле у Бањане куле.
Кад то чуо Петровићу кнеже,
Он је свога зета испратио,
Пред њим иде кули низ скалине,
А за њиме Поповић Стојане,
За Стојаном мајка и ђевојка,
Док дођоше на мермер-авлију.
Ђе нађоше наредна дората.
Но да видиш Поповић Стојана,
Опет маши у џепове руку,
Те он вади жутијех дуката
И дарива мајку и ђевојку,
Па се љуби с кнезом Петровићем,
А пољуби с мајком и ђевојком.
Онда узе за узду дорина
И баци се коњу на рамена
И повика: „Остај због̀ом, кнеже!“
Тако рече мајци и ђевојци.
А каже му кнеже Петровићу:
— „Због̀ом пошо̀, мој зете Стојане,
И да здраво дођеш у Бањане
И да ми се опет здраво вратиш,
И доведеш киту и сватове,
И поведеш своју заручницу.“
Тако рече мајка и ђевојка.
Онда Стојан окрену дорина.
Кад је био кроз ше’р Подгорицу,
Не даше му врази мировати,
Дорату је зулум учинио
Док га б’јеле пјене попануле,
Намјера га и пут нанијела
Испод куле паше Кукавице,
А виђе га паша Кукавица
Са чардака са бијеле куле,
Још га гледа пашина ђевојка
И његова стара пашиница.
Па говори пашина ђевојка:
—„Да ви’ш, мајко, пашинице стара,
Добра коња а бољег јунака!
А тако ми дина и амана
Онаквога у свијету нема!“
Стојан прође кроз ше’р Подгорицу,
Докле дође у Бјелопавлиће

И ту Стојан ноћцу заноћио.
Кад ујутру јутро освануло,
Док ето ти млада књигоноша
И он носи књигу шаровиту,
Стојану је на кољено баци,
А Стојан је књигу распучио,
Распучио па је проучио
Тада виђе Поповић Стојане
Да је књига из ше'р Подгорице
Од пунице ђевојачке мајке.
У књизи му 'вако накитила:
— „Драги зете, Поповић Стојане,
Кад ти оно Подгорици дођеш
И покупиш киту и сватове,
Немој водит' јабану ђевера,
Но јал' брата, јали братучеда,
Јал' истога од сестре сестрића,
Кој' ти иле помислити неће,
Јер је Анђа одвише лијепа."
Кад то виђе Поповић Стојане,
Нимало му мило не бијаше.
Скочи Стојан на ноге лагане,
Узе коња, оде у Бањане.
Када стиже пред бијелу кулу,
Сусрете га остарела мајка
Су два штапа на авлиска врата,
Па овако њему говорила:
— „Добро дошô, мој Стојане сине,
Мој Стојане, мој очињи виде,
И јеси ли цуру испросио "
Ал' срдито Стојан одговара:
— „Нос' те врази, моја стара мајко,
Док изађем у моју одају,
Онда ћу ти казивати редом."
Па изађе Стојан на чардаке
И ту сједе да одмори крила.
Стара мајка почастила сина,
Три пута га пољуби у лице
И даје му пива и јестива,
Па крај њега сједе за трпезу.
Све јој Стојан по истини прича:
— „Ја сам, мајко, цуру испросио
У питомом ше'ру Подгорици
У силнога кнеза Петровића.
Све сам, мајко, с њиме удесио,
Удесио свадбу и сватове,
И с кнезом се дивно раздвојио.
Кад сам био на првом конаку,
Ту ме, мајко, књига сустигнула
Од пунице ђевојачке мајке
И она ме 'вако сјетоваше: —
Да не водим јабану ђевера,

Но јал' брата, јали братучеда,
Јал' истога од сестре сестрића
Који иле помислити неће,
Јер је Анђа одвише лијепа.
Па сам срдит, остарела мајко,
Што нијеси брата породила
Јал' млађега, јали старијега,
Да ми ђевер буде уз ђевојку."
Ал' старицу сузе пропадоше
И својему сину говораше:
— „То је, сине, од бога судбина,
Ако немаш брата рођенога,
А ти имаш доброга сестрића
У бијелу граду Смедереву,
А на име дијете Рајића,
Љепшег момка у свијету нема,
Нек ти буде ђевер уз ђевојку,
Он ти иле учинити неће."
Кад то чуо Поповић Стојане,
Одмах стару мајку послушао,
Па узима перо и 'артију
И он ситну књигу накитио,
Па је посла Смедереву граду
И поздравља сестру и сестрића:
— „Мој сестрићу, дијете Рајићу,
Јеси л' чуо, јеси л' разумио
Да сам вјерну љубу испросио
У питомом ше'ру Подгорици
У силнога кнеза Петровића?
Па те зовем на моје весеље
Да ми будеш ђевер уз ђевојку."
Када дође књига Смедереву,
А прими је дијете Рајићу,
И кад виђе што му књига пише,
Милије му од свачега било.
Па он своју мајку дозиваше
И овако њојзи говораше:
— „Мајко моја, мио родитељу,
Ево мене ситна књига дође
Из Бањана са Русиновића
Од твог брата Поповић Стојана,
Твога брата а мога ујака
И Стојан је цуру испросио
У питомом ше'ру Подгорици
У силнога кнеза Петровића.
Мене Стојан зове у сватове
Да му будем ђевер уз ђевојку,
А и тебе зове на весеље,
Па се спремај, моја мила мајко,
Да ми сјутра рано полазимо,
Да идемо у равне Бањане."
Кад то чула Рајићева мајка,

Милије јој од свијета било,
Па на млађе вику учинила
Да нареде вилена дорина
И дорушу витку бедевију.
Кад ујутру јутро освануло,
Нареди се дијете Рајићу,
Нареди се што љепше могаше
И његова остарела мајка,
Па пођоше кули низ скалине,
Док сиђоше у мермер-авлију,
Ту нађоше коње виловите.
Рајић сједе на свога дорина,
А мајка му сједе на дорушу,
Окренуше сентом и ћенаром,
Док дођоше у племе Бањане
Под бијелу кулу Стојанову.
Ту нађоше стотину сватова,
Све момака од првих оџака,
На њима су зелене доламе
И сребрне токе и оружје.
Сваки јаше 'ата помамнога,
Пјесме пју, мећу из пушака,
Веселе се кићени сватови.
Када виђе Поповић Стојане,
Када виђе сестру и сестрића
Сусрете их на демир-капију,
Руке шири у лице их љуби
И пита их за мир и за здравље.
Ту рекоше да су добро били,
Добро, здраво и тамо и амо.
Стојан узе сестру и сестрића
Па их води на бијелу кулу,
Изведе их на танка чардака
И ту сјели те су починули
И попили кафу и ракију
И од себе умор отурили.
Ту су свати ноћцу коначили,
А ујутру рано подранили
И одоше сентом и ћенаром,
Куд год иду, Подгорици дођу.
Кад дођоше пољу Подгорици,
Ал' да видиш дијете Рајића,
Он помами под собом дорина
И дората добро ознојио,
Б'јелу пену преко себе баца,
Преко себе и свог господара.
Рајић пјева из грла бијела,
Пуцају му двије златке мале,
Док ућера дора у сокаке
У питомом ше'ру Подгорици.
Све му дорат скаче на колаче,
Из калдрме изврће камење

Које бије младе дућанџије.
Но ће срећа, ту је и несрећа:
Намјера га намјерила била
Испод куле паше Кукавице,
Ама Рајић пашу не виђаше,
А паша га гледа са чардака,
С друге стране пашина ћевојка,
А с ћевојком стара пашиница.
Када прође дијете Рајићу,
Проговара пашина ћевојка:
— „Видиш, мајко, њима не виђела!
Видиш, мајко, онога јунака
Што пролеће нашијем сокаком,
А тако ми дина и амана,
Онаквога у дуњалук нема,
Благо мајци која га родила,
Може рећи да имаде сина,
А сестрици што се куне њиме,
Може рећи да брата имаде,
А ћевојци којој буде суђен,
Може рећи има господара."
Кад то рече пашина ћевојка,
То противно пашиници било,
Па ћевојци рече полагано:
— „Што то зборш, Златија
ћевојко?
Да 'ко бог да да те боли глава!"
Па се диже пашиница стара,
Она паши иде у одају
И све паши по истини каже:
— „Да ви'ш, пашо, црни господару,
Шта говори Златија ћевојка
И она се ашик учинила
На онога младог каурина
Који први пред сватове дође."
Тад се паша расрдио грдно
На Златију лијепу ћевојку
И онога дијете Рајића.
Рајић дође пред кнежеву кулу
И одјаха својега дорина.
Сви се свати за њим прикупише
И пред кулу коње одјахаше.
Ту их срета кнеже Петровићу:
— „Добре дошли, кићени сватови!
'Ајте са мном на бијелу кулу."
Па их води на горње бојеве
И уводи у шикли одаје.
И када се свати сакупише,
За готову софру засједоше,
Вечерају господску вечеру
И добро се свати наситили.
А кад вакат и вријеме дође,

Кнез на конак свате разређује
По петину и по десетину,
Да је њима лакше на конаку,
Па он пита Поповић Стојана
— „А, мој зете, Поповић Стојане,
Које ти је ђевер уз ђевојку?“
Он му каже дијете Рајића.
А кнез узе за руке Рајића,
Па га води горе на чардаку.
Све му чашу ожђелдије даје,
И ту Рајић с кнезом починуо
И од себе умор отурио.
Кад попио вина црвенога,
Проговара дијете Рајићу:
— „Пријатељу, кнеже Петровићу,
Желим виђет' моју милу ујну.“
А кнез њему жељу испунио,
Па га узе за бијелу руку
И поведе у шикли одају
Ђе почива кнежева ђевојка.
Ђевојка је на ноге скочила,
Свога баба пољуби у руку
А Рајића међу очи црне
Ђе се сиви соколови љубе.
Ту је сио дијете Рајићу,
Уза њ сједи кнежева ђевојка.
Поче Рајић њојзи бесједити:
— „Анђелија, моја мила ујна,
Нек' си срећна мојему ујаку,
Мом ујаку Поповић Стојану,
И нек' сте ми здрави и весели,
За живота на овоме св'јету.“
Кад Рајића санак освојио,
Наслони се на мека душека
И он поче санак боравити.
Ал' не сједи кнежева ђевојка
Него шеће по шикли одаји,
Лако шеће, ништа не говори,
Док шкринуше на капију врата.
Кад то чула кнежева ђевојка,
Кроз пенџер је промолила главу,
Она гледа ко је на капију,
Кад угледа пашу Кукавицу
У авлију на демир-капију.
Паша мрки ћурак пригрнуо,
Испод ћурка види му се ђорда,
Лако зовну кнеза Петровића:
„Јеси' л дома, кнеже Петровићу?“
А кнез му се са пенџера јавља:
— „Јесам дома на бијелој кули.“
А паша му због полагано:
— „'Ајде сиђи, кнеже Петровићу,

'Ајде сиђи мени на капији
Да ти речем двије-три ријечи."
Све то Анђа и слуша и гледа,
Нит' је види паша Кукавица,
Нит' је види кнеже Петровићу.
Када кнеже на капији сиђе,
Овако му паша говораше:
— „О чу ли ме, кнеже Петровићу,
Отруј, кнеже, онога јунака
Који први дође на дорину,
Јер је вељи зулум учинио
У нашему ше'ру Подгорици.
Ако ли га отровати нећеш,
Ја ти моју турску ријеч дајем, —
Даћеш твоју за његову главу."
То му рече паша Кукавица,
То му рече па се натраг врати.
Кад то чула лијепа ђевојка,
Поче ронит' сузе низ образе
И пробуди дијете Рајића.
А каже јој дијете Рајићу:
— „Ујно моја, млада Анђелија,
Зашто рониш сузе низ образе?
Шта сам теби криво учинио?"
У ријечи у које бијаху,
Од собе се отворише врата
И кнежева слуга улазаше,
У руци му златна чаша вина
Замеђена и зашећерена,
Затрована да горе не може.
Па он метну чашу пред Рајића
И овако рече полагано:
— „Пријатељу, дијете Рајићу,
Ево попиј ову чашу вина,
Вино попиј а чаша уздарје."
То му рече па се натраг врати
И за собом затворио врата.
Рајић узе златну чашу вина
Да он пије вина црвенога.
Ђевојка се јаду досјетила:
Па Рајићу 'вако говорила:
— „Мој ђевере, дијете Рајићу,
Немој пити из те чаше вина,
Бога ми је вино затровано,
Затровано горе се не може.
Бог убио мога мила баба
И несретњог пашу Кукавицу,
Кад си мало санак боравио,
Долазаше паша Кукавица
И мојему бабу говорио
Да би тебе бабо отровао,
А ако те отровати неће,

БИБЛИОТЕКА
BIBLIOTEKA

Његова ће полећети глава."
Али Рајић не слуша ђевојку,
Већ прихвати златну чашу вина
Да попије, крвца га попила.
Ђевојка му пити не даваше
И златну му чашу отимаше
И овако њему говораше:
— „Не пиј вино, зло попио пиће,
Бога ми је вино затровано."
И поче му пролијеват' вино,
Пола просу а пола остаде,
Те га попи дијете Рајићу,
Па он леже на мека душека,
Докле ноћи на поноћи било.
Рајића су бољи освојили,
Поче бљуват' цигерице црне,
Ђе су црне, ту су и бијеле,
И све шеће по шикли одаји.
А кад први пјевци запјеваше,
Завикаше сватовски главари:
— „Ајд' устајте, кићени сватови,
Да ранимо, да дома идемо
И водимо лијепу ђевојку."
Спремају се кићени сватови,
Докле свану и огрpreну сунце.
Онда виче Поповић Стојане:
— „Мој сестрићу, дијете Рајићу,
Дај изводи лијепу ђевојку,
Вријеме је нама путовати."
Кад то зачу дијете Рајићу,
Он говори лијепој ђевојци:
— „Ујно моја, не веселила се,
Отри сузе, ја те богом кумим,
Опасуј ме свиленијем пасом,
Припаши ми свијетло оружје,
Па ме сведи доље у авлију."
Ђевојка је њега послушала,
Опаса га свиленијем пасом,
Припаса му свијетло оружје,
Па га узе за бијелу руку,
Поведе га кули низ скалине,
Док сиђоше на мермер-авлију.
Ту наредне коње поја'аше
И сватови отле окренуше,
Испрати их кнеже Петровићу
Низ широко поље Подгорицу,
Испрати их па се натраг врати.
Иду свати пољем широкијем,
Веселе се, мећу из пушака
И пјевају пјесме свакојаке,
Ал' не пјева дијете Рајићу,
Јер су њега муке освојиле,

А то не зна нико од сватова
До Анђуше кнежеве ђевојке.
Рајић главу по прсима ваља,
А то виђе Поповић Стојане,
Па напријед прићера дората.
До сестрића свога догонио,
Па овако њему говорио:
— „Мој сестрићу, дијете Рајићу,
Зар си тако соја орјатскога
Те препио вина црвенога
Те ти носиш на прсима главу,
А не пјеваш грлом бијелијем,
И не играш твојега дорина
И не палиш двије златке мале?“
Па потеже из чизме канџију
Под Рајићем ударио дора,
Ал' се доро бити не даваше,
Но полеће пољем широкијем
Баш ка соко на бијела крила,
А повика лијепа ђевојка:
— „О Стојане, мио господаре,
Шта учини, три те јада смело?
Та видиш ли, на њих не видио,
Ђевер није соја орјатскога,
Нит' препио вина црвенога,
Но бог уби мога мила баба
Те послуша пашу Кукавицу
И отрова оваквог јунака.“
Када зачу Поповић Стојане
Што говори лијепа ђевојка,
Њега већи јади зајадише,
Па напријед гоне за Рајићем.
Кад сватови дора сустигоше,
Ал' на њему не има Рајића,
Но Рајића дорат оставио,
Оставио насред поља равна.
Рајић пао у зелену траву
И ту њему душа испанула.
Ту се свати прикупили били,
Потегоше сабље и нацаке,
Те Рајић кућу начињеше,
Са'ранише и покој предаше,
А дорату гриву откидоше.
Рајићево узеше оружје
И ставише у терћије дору.
Свати иду шемно (сјетно) невесело,
Док дођоше у племе Бањане
На бијелу кулу Стојанову.
Изашла је мајка Рајићева,
Изашла је на танка чардака,
А узела орахову грану,
Она броји кићене сватове,

Ма не може да види Рајића,
Ал' кад виђе дора Рајићева,
Ошишане гриве и перчина,
Ту се мајка јаду досјетила
И ту паде, више не устаде
За својијем пресвиснула сином,
А сватови свадбу учинише.
Та је свадба невесела била.

*

Кад се прочита ова пјесма, запазиће се у њој многе позитивне особине онога што схватамо као најкарактеристичније и најпозитивније у црногорско-херцеговачком циклусу наше народне поезије. Познато је, наиме, да се црногорски циклус одликује неким специфичностима својственим само њему. Поред заједничког ослободилачког тона, основне идеје, која све песме спаја са свим слободарским, борбеним пјесмама, дакле и с онима о борбама за ослобођење Србије, која је борба јединствена, заједничка и по идеји и по личностима с истога терена, по начину борбе, прегалаштву и узмасима, — поред свега тога ове црногорске пјесме имају својих црта које их издвајају и дају им посебан печат самосвојности, оригиналности. Будући су то пјесме о савременијим и особито о сувременим догађајима, оне су и морале чувати истину непрекривену сјајем речитости и реторике које би заклониле стварност, аутентичност, објективност. Међуплеменска упоређивања, контроле и став одмеравања шта јесте а шта није, јавна „критика" која је као велика пресуда имала увек да значи да је оно што је народна пјесма обухватила и изразила морало бити и у основи и у многим појединостима овејана истина, — све је то значило да се сваки пјесник-стваралац, дакле и продуктивни и репродуктивни умјетник морао управљати према томе колективном, општем, не само међуплеменском него и међубратственичком схватању односа, прилика, збивања, личности, карактеристика и догађаја који су увјек захватали не само узани простор него у хоризонталном пресјеку цио живот породице, братства, племена и етничке јединице и етничког скупа.

Ако с тога становишта пођемо при оцјени ове пјесме, биће нам јаснији значај и саме пјесме, али и читавог народнога схватања у вези с њом. Она је, прије свега, историска. Она је, потом, из циклуса борби Црногораца за идеал личне, националне слободе, али и личног јунаштва које се утапало у јунаштво етничке јединице и захватало јунаштво соја које се преносило с кољена на кољено и заносило наваштаје запајајући их косовским идеалом. Пјесма, даље, говори о једном догађају негдје из средине XVIII вијека, рекао бих између 1730 и 1760 године.

Али ова пјесма има и једну ванредну особину које нећемо наћи ни у најбољих пјевача ни у најбољим пјесмама. Црногорске су пјесме познате особито по историчности догађаја које описују. Оне су познате и по томе што имају недовољно развијене описе. И њихов је језик с много локализама, дијалектизама, каткад и архаичности. — Ова је пјесма, међутим, уз историчност своју с неким појединостима

у богатству описа којих је мало у нашој народној поезији. Она је дата и у језику класичних пјесама Вукове збирке. Сем нешто специфичности, које су и природне, она је дата добрим стилом.

Пјесму сам забиљежио од старог и знаменитог војводе Лакића Војводића из племена Васојевића. Негдје 1912 године он ми је казивао. Дванаест година потом умро је у свом племену већ као прослављен војник, политичар у оквирима црногорске државе увијек стремећи к братској Србији. Али је војвода Лакић био прослављен са своје бистре памети, ведре нарави и дубоког ума који се опробао у више тешких ситуација и врлетних искушења кроз које је пролазио наш народ и раније, у ратовима друге половине XIX вијека, а особито од 1912 до 1918, рачунајући ту понајприје српска страдања послије слома обје српске државе 1915 године и њихова васкрса 1919 године. Лакић је био не мање познат са свога пјесничкога дара, о коме је познато у нашем предању, а о томе је и писано. Ја упућујем на прилог и карактеристику војводе као пјесника и пјевача коју је дао М. С. Лалевић (Прилози проучавању народне поезије год. II, св. 2, 1935 стр. 259). Лакић је био и познат, гласит гуслар. „Он је био прави и богодани мајстор који се целим бићем уносио у песму, у сваки стих, у сваки акценат. Још је у раној младости научио да гусла од свог ујка војводе Стојана, који је био такође познат гуслар, велики говорник и јуначина. Знао је песме свих циклуса, особито племенске, црногорске, србијанске у васојевићкој редакцији, косовске, хајдучке. Сам је, ма да нерадо, признао, да знађаше до сто песама...“ И није чудновато што је особиту наклоност гајио баш према овој пјесми. Она га је привлачила и дивним описом и снажним узмасима.

Ми дајемо нашој ученој јавности ово неколико напомена и о самој пјесми. Наши ће знаоци пронаћи у њој разноврсних вриједности и у њену изразу и у њеној композицији. Морамо ипак рећи да је мало података познато који би нам говорили о њеним личностима. Споменимо да се 1741 године у Подгорици (Титоград) спомиње кнез Раде Кнежевић Станић — да му је припадала једна књига (Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи II, бр. 2835). То нам потврђује да је Подгорица у XVIII вијеку имала кнеза. И у пјесми се спомиње кнез Петровић. Можда је он син кнеза Николице кога пјесма спомиње у једном одломку, а кога је погубио паша Кукавица (Зачуди се паша Кукавица / и са шњиме бутун Подгорица / што'но рече кнеже Николица: / Кукавицо прије и послије, / кнештво моје на мојега сина, / с мачем ради што је теби драго, / е је мача лако набавити / у Млечића добрија чекића / који кују мече и анџаре / те сијеку Турке јаничаре. / Не шали се ђе прилике нема / но сијеци од себе бољега / или ради што је теби драго, / е да си ми шака допануо, / ја би знао шта би учинио, / не би тебе о томе питао...). По саопштењу проф. П. Шобајића, паша Кукавица се спомиње у предању Бјелопавлића. И Братоножићи га знају као „љуту змију, пашу Кукавицу“. Зна се да је Мехмедпаша Кукавица премештен из Ужица у Босну 1750 г. Ту се спомиње и у двије године — 1752 и 1757 као босански везир. У Босни је драконским мјерама сузбио обијест јаничара и њихових капетана. Али је као самовољан човјек збачен царским ферманом и платио главом 1760 г. (Драг. Павловић, Покрет у Босни и у Арбанији, Б. 1913, стр. 4). Можда овај догађај пада у то вријеме или прије тога. Стојан Поповић је потомак бана Русина, Русиновић. Тај популарни бан зове

се и Русен. Његове се растурене куле и црквице и данас виде на Русиновићима (по саопштењу Митра Р. Матовића из Бањана, рођеног 1870 године; Св. Томић, Бањани — Насеља књ. 31,1940, 32, 82). Русеновићи су изумрли, а последњи им је мушки потомак био један добро стојећи Марић који је умро у првој десетини овога вијека, а остале су му три ћерке, од којих су двије и сад живе (по саопштењу проф. Петра Комненића). Ј. Ердељановић је наишао на Златици у Кучима на Смедерево, које је, мислим, дошло од мушког имена Смедер, па отуд и презиме Смедеревић (Српски етногр. зборник VIII, 94, 334). Близу Ноздре у области Дуге налази се на једном врлетном стјеновитом обронку тврђава, управо остаци од ње, звана Смедерево или рушевине зване Смедра. Ту су Турци имали 1876 г. посаду са стотину војника, па је дакле тада ондје била и кула. Ово је мјесто обиљежено на карти као „р. Смедерево" (М. Вукчевић, Севервалдов Дневник, Б. 1931, 443; Секција Пљевља — 1 : 200.000, 1916 г.). Иначе се о Рајићу ништа незна. Можда је и то историско лице.

Локалитети су, како се види: Бањани у Херцеговини, Подгорица и Кучи, са Смедром или Смедеревом. Лично име Златије не треба доводити у везу са Златицом, именом речице. Златија се често спомиње у пјесмама.

Томаш Кн. Катанић

LE MARIAGE DE POPOVIĆ STOJAN

Ce chant populaire épique au sujet historique traite un événement appartenant au cycle monténégrin-herzégovinien qui eut lieu vers le milieu du XVIIIe siècle. Le chant dépeint les exploits, difficultés et obstacles qui accompagnaient le mariage chevaleresque de Popović Stojan. Il se distingue par quelques particularités qui ne sont point caractéristiques pour le cycle de chants auquel il appartient, en premier lieu, par des descriptions ornées, de jolies métaphores et des passages d'une grande puissance, exprimés dans un langage et un style corrects. Le chant fut noté, d'après le récitatif du voïvode monténégrin Lakić Vojvodić en 1912. Lakić était un célèbre chanteur monténégrin et grand connaisseur du trésor populaire. Il était aussi un excellent joueur de gouzla, un véritable maître dans ce métier. Ils savait par coeur un grand nombre de chansons populaires, non seulement de ceux au caractère régional (de la tribu des Vasojevići) mais aussi d'origine différente (chansons de Serbie dans la rédaction de Vasojevići). L'auteur du présent article, qui a noté ce chant, fait observer que le chant détermine avec précision quelques localités, comme par exemple: Banjani en Herzégovine, Podgorica et Kuči, tandis que de tons les personnages de ce poème on n' a des renseignements directs que sur le pacha Kukavica, auquel se rattache le knez de Podgorica, qui apparaît dans le chant sous le nom de knez Petrović. Parmi les descriptions dans le chant se distingue tout particulièrement celle du costume du voïvode Stojan, par sa perfection et sa beauté.

WEDDING OF POPOVIĆ STOJAN

In the present article the author gives the integral text as well as his own comments of the popular epic song taken down in 1912, which deals with an event belonging to the montenegrin-herzegovinian cycle, that took place about tle middle of the XVIIIth century.

Tomaš Kn. Katanić

О РАЗВОЈУ И ПРОМЕНАМА ЗНАЧЕЊА ПОСЛОВИЦА

Народне пословице пружају богат материјал за проучавање психе, етике и општих схватања живота и света. Њихова непосредна веза с конкретним догађајима и збивањима сваке врсте у животу чиие их живим огледалом различних околности кроз које је пролазило друштво односно етничка јединица која их је стварала као одраз ситуације која их је изазвала. Тако се може рећи за сваку пословицу да је у првом тренутку, у прилици кад је поникла, имала одређен смисао, конкретно се везујући за догађај. Али је то значење могло бити и померено и поред свега тога што сматрамо њихов облик као и њихов садржај углавном стабилизованим, фиксираним. И њихова се форма као и њихова садржина могла каткад мењати и прилагођавати новим условима, постајати постепено мерило нових прилика и околности које су могле настати у другој па чак и у истој средини која их је стварала. Промена пак средине као и промена временска свакако су лако утицале и на промену значења или бар на усклађивање већ наталог прописа, закона по коме се влада и управља у тим новим приликама. То је сасвим природно. Пословица се у новим приликама морала мењати или се заборавити, престати да буде оно што је била, постепено се чак и заборавити најпре само конкретно значење и конкретна веза, а потом и сама форма као и садржина.

С променом општих услова — материјалних, друштвених, економских, политичких, моралних — свакако су се морали мењати и прилагођавати морални принципи и друштвени закони који су дотле важили. И баш као што се у потпуно новим политичким, социјалним и др. приликама стварају потпуно нови друштвени услови, па отуд и нови закони које друштво преко својих изабраних и одабраних претставника у различним друштвеним форумима ствара, тако је природно што се сличне појаве дешавају и истим путевима узаконјују и озаконјују у изразима народног схватања не само појединачних догађаја него и збивања општег друштвеног значаја.

Само се у једном случају не могу десити никакве измене пословица, њихова облика и њихова садржаја. Не мењају се кад настану нове прилике а пословица није могла бити прилагођена, није се могла применити на њих својом предодређеношћу и тесном везаношћу само за један особити случај, па се није могла транспоновати, еволуирати. По природном закону да се и закони мењају кад се услови измене, логично је што се и ова народна мудрост морала прилагођавати догађајима који су настајали било природним током било вољом или свесним деловањем самих друштвених чинилаца.

Та промена услова и околности лако се запажа већ и у томе што пословице Вукове збирке данас нису све довољно јасне никоме, а има их које се могу различно схватити. Има пословица које људи из

народа већ не разумеју, што би могло упућивати да су настале у другом крају и везане за специфичности и локалне догађаје. Али их има које ни људи из народа и краја у коме је пословица настала не разумеју или схватају да значе што друго а не оно што је Вук забележио. Наилазимо чак на случајеве који су и самом Вуку били нејасни. То ни Вук није крив. Некима је сам Вук давао објашњења, каткад врло реална, конкретна, мада већ данас имају пренесен смисао. Неке је Вук илустровао приповетком, а многе само кратким својим објашњењем.

Иако је јасно да је пословица настајала као озакоњење схватања и погледа у вези с одређеним, конкретним догађајем, она је могла бити и уопштена као прича, згода из живота, па потом добила одређен облик, изграђена у праву афористичку форму. Стога је јасно кад и сам Вук уз неке своје пословице утврђује да је приповетка морала претходити, а то не значи баш приповетка у нашем данашњем значењу, него причање о томе у нестабилизованом облику, предање које се могло казивати и овако и онако, али је потом устаљен гномски карактер и облик. Вук ће то рећи: „И о овој ће пословици бити приповиједетка, али је ја до сад нијесам чуо", „И отуда ваља да је постала ова пословица" — наводи је иза предања —, „О овоме ће јамачно бити некаква приповјетка" и слично.

Али је врло занимљиво што је Вук давао само конкретно, стварно, буквално значење неких пословица. То значи да у његово време те пословице нису биле још уопштене, апстраховане, него су се конкретно везивале за одређен случај и за одређену прилику. Међутим, и овим се пословицама потом придавало и друго значење, оне су управо значењем еволуирале, па већ данас можемо рећи да ту каткад имамо ново значење. Примера ради, споменимо само једну: „Слађа смоква преко плота (него она што се може узабрати кад чоек хоће)". Тај део у загради Вук додаје као објашњење онога што је пословичко у изразу. Данас већ та пословица има шире, апстраховано значење. Али је, разуме се, и то ново значење у тесној вези с оним конкретним, стварним. Јасно је да значења многих пословица можемо сазнати тек у вези с приликом настајања и настанка. И овде наведимо опет само једну пословицу: „Около, Бого, у кућу, ђаволе!" коју Вук пропраћа тумачењем: „Приповиједа се да је рекла некаква жена кад је грмљело: она је мислила да Бог тучу управи около, а на дијете које је било пред кућом викнула је да иде у кућу." — Вук се обазирао и на историју постајања и развитка пословица, па и за то наведимо пример: „Кокошки је двије паре у глави, па зарана тражи конака", којој додаје: „Доста ће стара бити ова пословица. Ја памтим кад је кокош била 10—12 пара, а сад је око 80; али ондашњи 12 пара није било мање од данашњијех 80 (јер је онда цванцика била 20 пара, а сад је 133 паре у газету). Тако се цијена кокоши за тридесет и неколико година у правоме и постојаном новцу нимало није промијенила." Не заборавимо да је Вук тада, кад је Пословице штампао (1836 г.), имао нешто испод педесет година, што значи да је она цена кокоши пред Први устанак била 10—12 пара, па је пред 1836 г. кокош цењена око 80 пара, дакле — седам пута више него пре 1804 године. Вук има и других историских података од значаја за постајање пословица, о чему ћемо говорити другом приликом.

За илустрацију настајања и мењања значења пословица узећемо неколико карактеристичних примера. Ја сам на неке црте указао једном приликом (Стварање, Цетиње 1955, 7—8, стр. 452—467) говорећи о језику и стилу пословица, а исто тако и другом приликом о неким особеностима њихова израза (Књижевни север, Суботица 1934, X, бр. 7—10). Још се у Мушкатировићевим Причтама могло открити колико пословице пружају етнографског материјала, о чему сам такође писао (Зборник Етнографског института... у штампи). Нека и сад ово буде опомена да би требало поклонити више пажње питању садржаја и облика пословица о стодвадесетогодишњици издања Вукових Пословица (на Цетињу 1836 године). Јер то пословице као израз етике народне заслужују. И овде се може огледати дијалектички метод у објашњавању настајања и мењања значења према приликама и околностима друштвеног живота.

Вук даје пословицу бр. 1987: „И смрекиње вријеме продаје". — Њему је било толико јасно значење да није давао никаква тумачења. Смрекиња је вења, клека. Њена је вредност слаба, готово никаква. Смрекиње се не једу него се од њих гради водница (врста туршије), која се особито зими пије и има пријатан укус. Како се не једу, од њих се ништа друго и не спрема. И такве, дакле, смрекиње имају вредност у одређено време. У зле дане и године гладне и оне имају већу цену. Дакле, време, прилике, згода, оскудица, оскудно време и сл. диже цену и самим смрекињама, које се обично и не беру, не купе , немају готово вредности. Данас пак оне се купе, суше, продају, па их имамо и у трговинским радњама. Тако већ данас та пословица не би имала готово никаква стварног значења. Смрека је никаква воћка, па се у пословици каже да и никаква воћка у оскудици има цену, те само време одређује цену свему, па и ономе што иначе нема цене, не вреди, као што ни смрекиње не вреде много.

Нечега тамнијег има у значењу пословице бр. 4741: „Ора вино пије а намјера дуг наплаћује", којој Вук такође не даје тумачења. *Ора* је време, згодно време, згодне прилике, прикладне прилике, околности, стање. Значи: вино се не пије у одређено време, него свагда кад је за њ згода, кад је човек сит, расположен, у друштву. *Намјера* значи (по Академијину Рјечнику): сусрет, коб; коб, удес, судбина; случај; догађај; прилике, згода; назочност, присутност; накана, намисао. Под *прилика, згода* наводи се ова пословица и упућује на другу: „Згода дуг и до сто година наплаћује", с којом треба везати и „Згода дуг наплаћује" (бр. 1664, 1665). Сад је јасно значење пословице. Али ту нису иста значења у првом и другом делу пословице — *ора* и *намјера*. Не претпостављамо да је овде исто значење намерно казано двема различним речима. Овде је значење намјере — *случај*. Значило би да се вино пије кад је згода, кад је прилика за то, увек кад је прилика, док се плаћа кад се деси, кад се има пара, кад се случи, кад се пара „намјери" у џепу. Дакле, пити се може у згодно време, али се платити може тек кад се има, кад се деси пара. — Сличног је значења и пословица бр. 5289: „Пут кола вози", коју Вук даје опет без тумачења. Овде је сачувано конкретно значење елемената пословице, али се своди на прилике, околности, — да прилике чине све, околности условљавају све. Хоће се рећи да коњи не возе кола; не зависи вожња од коња, па ни од кола, него од пута: какав је пут, таква и вожња; и најбоља кола, и најбољи коњ, — али чему ако је пут рђав! Из тога

је круга и пословица бр. 6807: „Ура пићу цијени.“ За њу Вук каже само: „У Црној Гори.“ *И ура* овде значи згодно време, згодне прилике. *Пића* је с краткосилазним акцентом и значи *храна*. Само треба знати да овде згодно време значи зло време, неприлика, незгода, оскудица. *Ура* је свакако према већ поменутом *ора*, па се може и даље рећи: час, згода, тескоба, оскудица, невоља одређује цену храни, тј. према оскудици и прилици одређује се цена храни а не према њеној стварној вредности.

Ето, дакле, неколико пословица с конкретним и опипљивијим, апстрактнијим значењем. Те пословице већ показују како се могло развијати од основног и конкретног значења и нешто апстрактније.

Још је Вук запазио промену значења, управо еволуцију у значењу пословица. Уз бр. 7619: „Не држе корака, ал одмичу“ даје и објашњење: „Рекао стари капетан ђенералу, кад му је кудио кумпанију да војници не корачају на бубањ сложно. Сад се та пословица рече кад би се шћело рећи: е ако и није лијепо, а оно је пробитачно или ако и не знам играти, знам се похрвати.“ — Врло је важно што сам Вук истиче два значења — оно које непосредно проистиче из приче и оно које је накнадно настало, „сад“, тј. у Вуково време. — Карактеристична је у том смислу анализе еволуције значења и пословица бр. 4402: „Нит’ се може славити, ни оставити.“ Вук је објашњава: „Ваља да је најприје неко рекао за крсно име: а сад се говори уза сваки тежак посао, који се не може оставити. У Црној Гори.“ Тај је смисао и данас. — Пословицу бр. 314: „Бог је шалу оставио, а ђаво цркву“ Вук пропраћа тумачењем: „Који ово рече, онај мисли да се Бог не шали, а ђаво да не иде у цркву; али би рад у шали онога коме говори као да превари, да он мисли да је шала постала од Бога, а црква од ђавола.“ Данас се чује само први део и има значење друкчије него што је било у Вуково време, особито кад се узме тај део сам. Наиме, кад се деца или и одрасли шале, па у шали буде и увреде, те се увређени наљути, расрди, њему се рече: „Немој се љутити, шалу је Бог оставио“ или: „Немој се љутити, Милан се шалио, а шалу је Бог оставио“. То значи: шала је од Бога остала, шалу нам је Бог оставио, Бог је оставио да се шалимо и сл. Уколико се чује и други део с првим, онда је смисао у сагласности оба дела: Шалу је Бог напустио а ђаво цркву, одрекли су се један шале, други цркве. Из ове нам је пословице и Вукова мишљења јасно од коликог би значаја било да је за сваку пословицу забележио одакле је узета, где се употребљава, па би се и сад лакше долазило до данашњег значења, али и до пута којим се значење развијало. Можда, стога, и ова пословица негде чува још и оно значење и онај облик који је у Вуковој збирци. — И она можда „у обичај узета ријеч“ „Бог с вама!“ (бр. 324) с Вуковим тумачењем данас не стоји у другим крајевима, па можда ни у Котору само с тим једним значењем. Вук каже: „Одговори се у Котору ономе који полазећи рече: С Богом остајте! У Србији се мјесто тога одговори: С Богом пошао! Или: У добри час! А да ко у Србији или у Сријему рече коме: Бог с вама! помислило би се на: Бог с нама де!“ — Данас ће се тај израз у различним облицима (Бог с тобом!, Бог с нама!, Бог с њима!, Бог с нама и анђели божји! и сл.) рећи у чуђењу, запрепашћењу, као са значењем: Јесте ли луди! Шта вам је, Бог с вама! Јеси ли при себи, Бог с тобом!; Бог с тобом и анђели божји, шта радиш! и сл. Вук уз израз „Бог с нама де!“ (бр. 327) додаје: „Кад се чему чуди,

као луду или ђаволском послу. „За њу везује и бр. 328: „Бог с нама и анђели Божији! „И овде, дакле, запажамо одвајање од једне ситуације и много ширу употребу. — Како се лако смењује значење чим се пословица одвоји од конкретног случаја и стварног значења, запажа се и из пословице бр. 3605: „На грани гуњ.“ Сад бисмо претпоставили да је значење: та је ствар остала без власника, ствар може свако узети као с гране гуњ скинути, нешто без власника, пусто. Међутим, Вукова је напомена уз њу од великог значаја: „Ова је пословица отуда постала што је неки абација у Шапцу дао гуњ на вересију Јовану Грани из Мрђеновца, па у тефтеру метуо: На грани гуњ 80 гр.“ Сличне и одређене ситуације једино омогућују да се свака пословица схвати само на један начин. Чим то није случај, чим се израз или пословица одвоји од догађаја, па још ако немамо ни као помоћно средство за тумачење њено у приповеци, — дају се најразноврсније могућности и за измену значења садржаја и преношења не само на случајеве који би могли бити слични ономе поводом кога је и постала пословица него и на друге, махом и несличне згоде и прилике. Тако и овде: кад се више није осећало значење записа и властитог имена, настала је друкчија асоцијација у свести говорног лица и слушаоца, па више није посреди *Грана* него *грана*, а *гуњ* с *граном* има друкчије значење него *гуњ* с *Граном*... Али је још и сам Вук омогућавао значење пословице према двема могућним ситуацијама у вези с пословицом бр. 5719: „С једним оком може цар бити“. — Вук додаје у загради под упитником: „Је су сви људи слијепи? Или по ономе: Мудрој глави једно око доста?“ (бр. 3554). И ту би се могло одлучити о једном значењу тек кад бисмо знали да су обе пословице настале у истом крају и у истој средини. И кад бисмо знали која је реч наглашена, која носи реченички акценат, опет бисмо могли знати и одређени смисао. Ово особито важи за пословицу бр. 5719: да ли је наглашена синтагма *с једним оком* или глагол *може* у предикату *може бити*.

У Вука су и две пословице врло сличног и облика и значења, којима је он дао објашњење које се не држи. Он је пошао с једног сасвим уског становишта схватајући ствар врло буквално, што је, нема сумње, и могло бити у његово време, али бих рекао да није било ни у његово време. То су пословица бр. 4184: „Није добро с великом господом из једнога чанка трешње јести“, којој он даје тумачење у наставку: „Не знам за што, ако није за то што ће као играјући се кошчицама сиромаха у очи туђи„ и пословица бр. 5584 „с великом господом није добро трешње јести“, којој опет даје у наставку слично тумачење: „Ја не знам зашто, ако не за то што ће господа као играјући се сиромаха погађати у очи?“ Занимљиво је што Вук своје објашњење бр. 5584 ставља под упитник. Свакако је овде и сам већ више сумњао у своју мисао него што је био несигуран у објашњењу и схватању бр. 4184. — Уствари, овде је без сумње особита ситуација која се вечно понавља и која је стална пред очима и у ситуацији кад се једе воће с коштицама: шљиве, дрен, бресквe, кајсије и сл., па особито трешње, вишње. И сад ће у свакој прилици у присном друштву, особито кад хоће да се некоме подвали, да некога у друштву доведу у незгодну ситуацију, да се насмеју нечијој непријатности у коју га друштво доведе, па му једући вишње, бресквe и сл. подметну коштице да не види. А потом, кад све поједу, питају се ко је највише појео. Разуме

се, — појео је највише онај пред којим има највише коштица. А то је онај који је могао бити и најстидљивији, па се обазирао, загледао друге, који је што друго мислио, а у то му је време неко из друштва подметнуо коштице пошто би појео меснати део воћа. И ето ситуације! Разуме се, ово подваљивање, подметање могао је изводити онај који је отреситији, окретнији, слободнији, смелији, а никако онај који је сплетен, смућен и смушен, стидљив и бојажљив. А слободан је онај који је богатији, који је већи „господин", док је сиротиња потиштенија, потуљенија, спутанија и стидљивија. Сиротиња се не би ни усудила да тако нешто уради с господом. Чак и кад види сиротиња шта јој господа ради, она ћути, подноси и не даје од себе гласа нити отпора. Отуд и наравоученије проширенијег и уопштенијег значења по оној другој народној: „Где год мали с великим играју, ту малима трбуси пуцају"... Нема ту, дакле, никаква смисла оно конкретно, буквално примање једне безначајне ситуације коју је Вук претпостављао. Она губи од своје вероватноће већ и због неукусности и отсуства поенте. Поента је овде тако широка у употреби да се јавља и у другим сличним ситуацијама, напр. кад се једе месо, па се прави слична шала с оним коме подвале што мећу кости преда њ као да је он и месо појео. Тако настаје шала на његов рачун, а он и они који су били или могли бити у његовој ситуацији смишљају и изводе наук: Не бије се шут с рогатим...

Али се запажају и промењена значења пословица и с преливом на блаже, ублаженије значење. Вукова пословица бр. 2471 „Као да се бунике најео" данас има блаже значење него што је осећао Вук рекавши: „Као да је полуђео, јер кажу да чоек полуди од бунике". Данас то не значи. Рећи ће се та пословица ономе који се спотиче, који врља, баврља, заноси се у ходу, у говору, прича којешта, иде као у вртоглавици. Ово не значи да је ко сличан лудаку нити пак „да чоек полуди од бунике", него само као сулудаст постане, трабуња, клапиња, куња, клоне до утучености из које се може чути бесмислен и неразумљив говор или неумесно упадање у реч и слично.

Занимљива је у овом смислу и еволуција значења пословице бр. 3580 „На Богу и на теби моја ђеца!", којој Вук додаје тумачење: „Говоре људи обично на самрти својим пријатељима којима препоручују своју ђецу". А то је значење остало до данас. Али Вук томе додаје у наставку и објашњење друкчијег, иронично-саркастичног значења које је настало у другој ситуацији: „Приповиједа се да је рекла некаква удовица својој свекрви или јетрви, кад је чула гадље и угледала сватове који су ишли по њу. И у овоме смислу говори се сад у шали и у другим таким догађајима — кад ко од радости не зна шта ради." Озбиљна је ситуација пренесена на шаљиву, а јасна је и нова ситуација коју је већ Вук нагласио. Управо, озбиљно је значење било и остало, али се паралелно развило у одређеној ситуацији ново, шаљиво значење.

Међутим, могао се и облик, израз, који члан пословице изменити по некој макар акустичној асоцијацији. Пословице бр. 7039 и 7041 гласе: „Чест есап дуга љубав" и „Чест рачун дуга љубав". Како рачуни нису морали бити чести, а уколико су то и били, они су у оним приликама само утврђивали сигурност у односу међу људима, те су се и ти чести рачуни гласовном асоцијацијом пренели и смислом на другу врсту рачуна, на *чисте* рачуне, који одиста у сваком случају и у свим

односима само утврђују љубав, па смо добили нову пословицу: *Чист* рачун дуга љубав. И кад не би било живе пословице у којој је истакнут *чист рачун* а не *чест рачун*, у овоме нас утврђује и пословица бр. 7074: „*Чист* конат дуга љубав". Занимљиво је ипак што уз последњу (бр. 7074) пословицу Вук додаје: „У приморју". За прве две не даје никаквог тумачења.

Занимљива је значењем и пословица коју смо већ споменули: „Около, Бого, у кућу, ђаволе!" (бр. 4675). Вуково смо тумачење већ навели. Овде имамо две особите ситуације изречене једном везом, контаминацију двеју ситуација, једне у првом делу, друге — у другом; једне у којој се жена обраћа Богу молећи га да окрене на другу страну, а како је њена брига била у том часу и о детету које је било напољу, она се другим делом обраћа њему, као ђаволу, несташном, да уђе у кућу. И сад, — та пословица без таквог Вукова тумачења могла би, и морала би, имати сасвим друго значење. И тај је пример карактеристичан за немогућност никаква развоја под условом да се зна баш та околност у којој је пословица настала.

На крају, да споменемо и једну пословицу која има сасвим супротан смисао од онога који је имала у Вуково време. Пословица бр. 1848 „Извући лутрију" уствари и није пословица него израз који се прилагођава лицу коме се упућује. Вук даје тумачење: „т. ј. зло проћи. бити бијени", а слично и у Рјечнику (одатле и у Академијину Рјечнику). Вук у Рјечнику каже: „узмидер се у памет, јер ћеш сад извући лутрију, т.ј. зло ћеш проћи, бићеш бијен." А Академијин Рјечник уз то Вуково тумачење додаје да је то казано „иронички" и да се чује у Војводини. Али је штета што је Вук изоставио да нагласи то иронично значење, које може важити и данас, управо и у другим случајевима ако се да такав тон и такав смисао. Како видимо, Вук се задржао само на том супротном, ироничном значењу, а ми ћемо рећи да је и у оно време она још поузданије морала имати баш право значење које има и данас: постати срећан, ненадно се обогатити, стећи глас, углед, имање, добит и сл. А тек у другом је плану супротан смисао, разуме се — ироничан, као што можемо и од свих других случајева дајући им такав тон потсмеха и шале добити нешто сасвим друкчије, супротно.

И тако даље...

М. С. Лалевић

ON THE EVOLUTION AND CHANGES OF THE MEANING OF PROVERBS

The author discusses the problem of the evolution of the meaning of proverbs. He observes that the established form and settled contents of the legalized life experiences could have evolved and even undergone changes both in form and contents whenever economic, cultural, political and social circumstances had become different. As soon as the conditions change, necessity arises to assimilate and harmonize old, previous forms and contents of the rules expressed by the proverbs. By disconnecting itself from the concrete incident the proverb becomes more general, abstract and, in doing so, it assumes the form of a law. Although its form is fixed and its contents determined, the evolution of both form and contents of the proverb becomes not only possible but also quite natural. This evolution could mean a complete change of the significance of its fundamental contents. Vuk Karadžić (the greatest Serbian collector of popular proverbs as well as of popular songs and tales — N.o.t.) gives sometimes an explanation which served as a starting point for further interpretations, but in many cases he did not separate,

either, from the concrete meaning of the proverbs, which means that the proverb itself had not yet become what it ought to — i.e. a general law for similar circumstances and occasions, which, as everything else in life, is subject, to the change and evolution.

SUR L'EVOLUTION ET LES CHANGEMENTS DE LA SIGNIFICATION DES PROVERBES

L'auteur discute dans le présent article le problème de l'évolution de la signification des proverbes et arrive à la conclusion que la forme établie et le contenu déterminé de l'expérience de vie, condensée dans les proverbers, peuvent évoluer et qu'ils évoluent toujours lorsque les conditions économiques, culturelles, politiques et sociales subissent des changements.

Miodrag S. Lalević

КУЋА ПОРОДИЦЕ ХРИСТИЋ У ПИРОТУ

Врло мали број кућа из прошлога века сачувао се до данас у Србији. Нешто нова изградња, а понајвише зуб времена — учинили су да је и оно мало што се сачувало склоно паду и само великим материјалним жртвама може се спасти од пропасти и рушења. Кућа породице Христић у Пироту била је једна од таквих која је дотрајала, а спасена је само захваљујући заузимању и помоћи народних власти, Савезног института за заштиту споменика културе и Завода за заштиту споменика културе НР Србије, а понајвише одлуком да се у Пироту у тој згради отвори Градски музеј, јер је та зграда била најпогоднија за смештај једне такве установе. Због тога је откупљена од данашњих њених сопственика, прибављен је потребан кредит за њену оправку и адаптацију, оправљена је и најзад у њу је смештен Градски музеј Пирота и његова подручја.

*

Средином прошлог века грађевинска делатност у Пироту била је изгледа, веома жива. Још и данас се може наћи неколико објеката из тога доба, по којима се може закључити да су ондашњи градитељи, „мајстори", били прави уметници и потпуно на висини свога позива. Изгледа да је Пирот у то време преживљавао период просперитета, јер ондашње куће за становање нису биле само „кров над главом", већ се на њихову архитектонску обраду обраћала велика пажња. Све зграде, за које старији Пироћанци тврде да имају „око 100 година", имају доста заједничких карактеристика. Начин декорисања унутрашњости и фасада скоро је потпуно исти у неколико објеката, тако да се може помислити да су их зидали исти мајстори. Распоред просторија је различит и зависи од величине зграде, од потреба и материјалног стања сопственика. Али, у погледу распореда, карактеристично је за све зграде из тога времена да имају јако наглашен доксат, тзв. „ћошку". Кров има велику и широку стреху која је увек обложена даскама. Преко спојница дасака прикиване су профилисане летвице. Други начин је облагање стрехе шиндром. Пада у очи да је шиндра много употребљавана не само на стрехи већ и за прављење ограде на отвореним доксатима и на степеништу, које је увек под кровом; и сами „миндерлуци" прављени су често од шиндре. (Шиндром се у Пироту назива свака конструкција од преклопљених дасака.) Прозори имају обично дрвене решетке, а прозорски оквир је главни декоративни елеменат на фасади. Конструкција је бондручна плетара; ивични и угаони стубови остају непокривени малтером и често су обложени даскама оивиченим профилисаном летвицом.

*

Сл. 1. Изглед из дворишта

Све ове узгред набројене карактеристике заступљене су и на Христићевој кући која је, по свему судећи, најзначајнији и највећи архитектонски објект у Пироту из средине прошлог века.

Грађена је 1848 г., о чему сведочи следећи запис на вратима собе за свечани пријем:

МАШАЛА ХРИСТА ІѠВАН СѠЗИДА ДОМЪ
СЕЇ НА 1848 АПРИЛИ 5

Интересантно је предање које се очувало у породици о зидању саме куће:

Христа, богат човек и велики трговац, често је путовао у Цариград и с пашама се дружио. Похвалио се једном неком паши да хоће велику и лепу кућу да зида, а паша на то рекао: „Доћи ћу код тебе у госте, али да направиш тако велику кућу да могу на коњу унутра да уђем.“ И заиста је Христа такву кућу направио, али тај паша није доживео да дође у госте своме пријатељу, јер је умро док се кућа градила.

*

Зграда има подрум, приземље и спрат. Подрум је састављен само из једне просторије и служио је искључиво за смештај вина и ракије. У приземљу се становало, а спрат је служио за репрезентацију, пријем и светковине.

Сл. 2. Поглед на централни део из дворишта

Сл. 3. Југозападни угао

Сл. 4. Централни део

Приземље

Приземље има једно пространо централно одељење, чија је намена многострука. Ту је било огњиште. Јело се кувало у „тенцерама" (посуде од кованог бакра). Пећи за кување није било већ се на огњишту налазио троножни гвоздени подметач — „сацак" — на који су

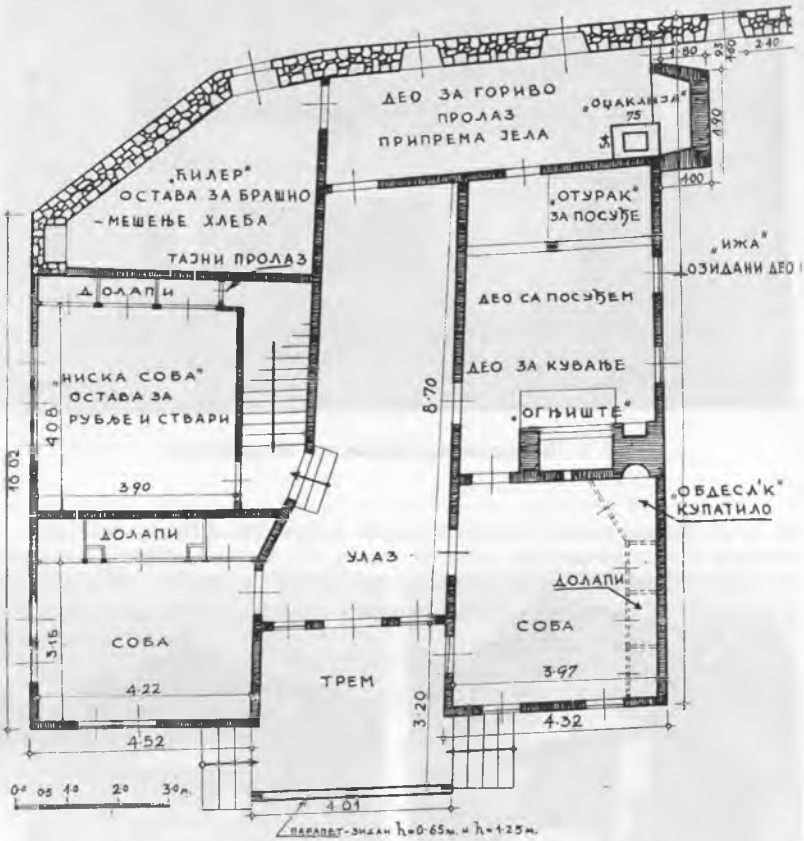

Цртеж 1. Основа приземља

постављане тенцере. Посуђе („тенцере", „санови", „така-тука", „синије", „тепсије") стојало је по дрвеним „рафовима" не само око огњишта већ свуда по кући, чак и у свечаној соби за пријем. Посуђе је својим декоративним обликом и металним сјајем (бакар и туч) служило као изврсна декорација и својим великим бројем показивало богатство и моћ сопственика куће. За слагање крупнијег посуђа (велике тенцере, бакрачи, синије) служило је дрвено узвишење „отурак".

Интересантно је напоменути да су првобитни сопственици зграде избегавали да кувају јело у овој просторији, иако је она очигледно у првом реду намењена била кувању и спремању јела. Изгледа да су

желели да овој просторији дају репрезентативнији карактер, па су одмах по довршењу куће дозидали једно велико одељење у приземљу, које су звали „ижа“. Очигледно је да се старе навике нису могле прилагодити новом распореду куће и да се домаћин није сложио с идејом градитеља да гости пролазе кроз просторију у којој се кува. Тако је ова велика просторија, која је пројектом намењена била и за кување, служила у почетку само као улазна просторија и донекле као дневна соба. Огњиште у овој просторији продужавало се у једини димњак у кући; у собама нема димњака. Грејало се, по угледу на Турке, мангалима. Собе у приземљу служиле су за спавање. Кревета није било — спавало се на поду. Постељне ствари („црге“ — покривачи, јастуци) распростирале су се увече а склањале преко дана. Ормани у зиду — „долапи“ служили су за смештај постељних ствари и рубља. Поред долапа у десној соби био је и „обдесл'к“ — купатило. „Ниска соба“ служила је за оставу ствари и рубља. То је уствари гардероба. Рухо и рубље стајало је у ковчезима и долапима. Кроз тајна врата у долапима могло се ући у „скришницу“ испод степеништа. Последњи пут ова скришница била је употребљавана за време окупације — под Бугарима у Првом светском рату, кад су се укућани овде крили за време пребацивања. У ћилеру се месио хлеб. Овде су били сандуци са брашном и мекињама. Хлеб се пекао ван куће, код професионалног пекара — „фурунције“ (цртеж 1).

Према улици је једна просторија која је служила за пролаз и за смештај дрва за гориво.

Спрат

Степениште — право и једнокрако — води директно у пространи хол који има три дела: централни део, огњиште и део с миндерлуцима — диванхана. Огњиште, око кога има много рафова са посуђем, није служило за кување јела већ као камин у холу, за кување кафе и шербета, а и за распаљивање ћумура за мангале. Део с миндерлуцима служио је за пријем обичнијих и чешћих гостију. Бољи и знаменитији гости примани су у „големој“ соби, која је свуда около имала миндерлуке. Доксат — „ћошка“ — такође је имала раскошне миндерлуке. Сви су миндерлуци били покривени пиротским ћилимовима, а јастуци на њима су такође били од пиротских ћилимова. Столица, сем ниских троножаца, није уопште било. Ручавало се око „софре“ (ниски округао сточић), седело се на ћилиму или на јастуку који се скидао с миндерлука само за време ручка.

„Кандил-соба“ добила је име изгледа по кандилу које је горело поред иконе славе. И данас је обичај у Пироту да се слика домаћег свеца држи у соби која је окренута истоку. Има и данас кућа у којима се могу наћи читави олтари у собама које служе само за молитву.

„Кревет соба“ изгледа да је некад служила као спаваћа соба иако се најстарији живи члан породице 1939 год. кад је вршено снимање зграде (стар 70 година) не сећа да се тамо спавало.

„Сар'к соба“ такође је била гардероба. Сар'к је дугачка обла мотка, окачена крајевима за алке које преко ланца висе са таванице. Преко ове мотке пребацује се одело и рухо које за дуже време није у употреби (зимско и празнично одело).

Из „големе“ собе улази се кроз узани пролаз у ризницу. Ту су стајали бакрачи пуни металног новца, кутије са банкнотама и сандуци

с драгоценим оделом. Највеће драгоцености, у случају опасности, скривале су се у скривницу иза ризнице. Пролазило се опет кроз долап на чијој су се задњој страни налазила тајна врата (цртеж 2).

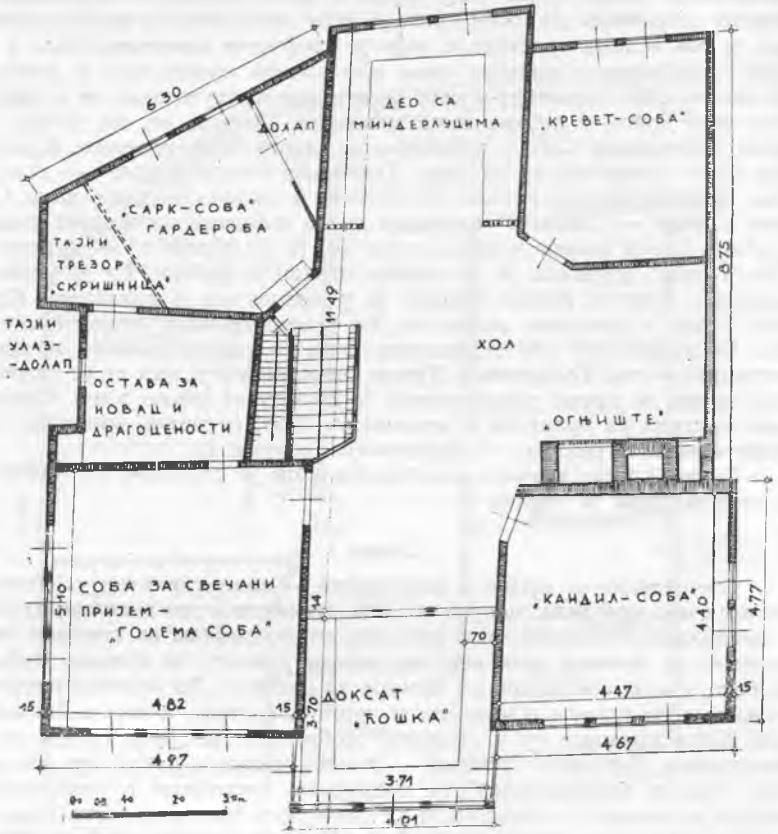

Цртеж 2. Основа спрата

Пошто се у кући доскора становало, природно је да је зграда претрпела извесне преправке. Из плана основе и спрата зграде може се видети да преправке нису велике. Према причању баба-Кате рођене Христић, која је умрла за време окупације у Првом светском рату — а кад је вршено ово снимање имала је око 70 година — извршена је тачна реконструкција свих просторија у овој згради. За реконструкцију фасаде, која није такође много измењена, послужила је једна стара фотографија. Према личностима које су се виделе на тој фотографији могло се утврдити да ова фотографија датира пре 70 година.

Крила на прозорима свуда су замењена, а прозорски оквири остали су првобитни. Прозори уствари и нису имали крила, већ су

се подизали по „шибе"-систему. И данас је доксат преграђен од хола прозорима који се отварају устрану, такође по „шибе"-систему. Ови прозори нису затечени на доксату по ослобођењу; вероватно су уклоњени за време окупације. На тој старој фотографији види се да се спољни прозори подижу нагоре и спуштају надоле, као што се данас раде прозори у савременим зградама (цртеж 3).

Дрвене решетке негде су скинуте а негде замењене гвозденим. Оригиналне решетке задржале су се само на споредним зградама у дворишту (шупе). Реконструкција је извршена према рупама које још

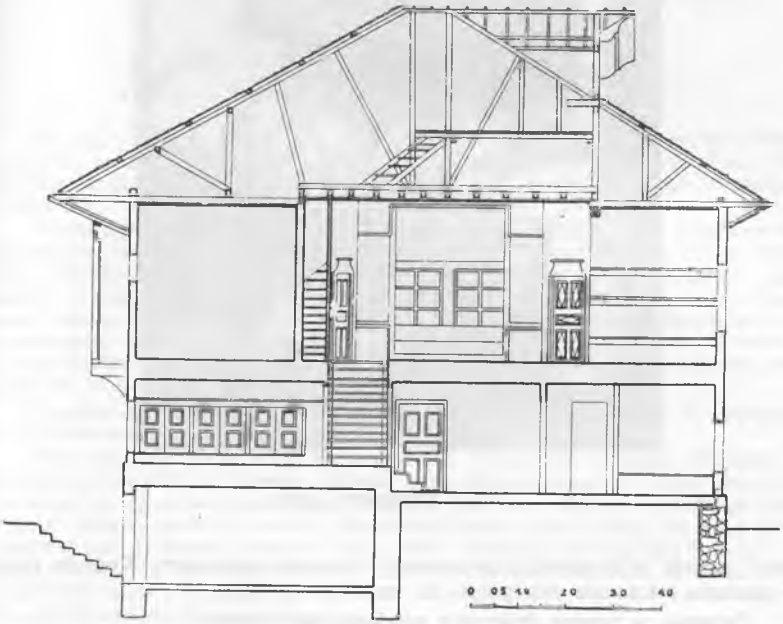

Цртеж 3. Пресек

стоје на оквиру показујући тачан број пречага. Стара фотографија такође потврђује тачност реконструкције. Нажалост, та фотографија није сачувана; нестала је у Другом светском рату.

Оригинални намештај задржао се на доксату, у холу (део с миндерлуцима), а миндерлуци из „големе" собе прекројени су за „кревет собу". Јастуци и ћилимови за миндерлуке имају преко 70 година. У свим собама је био патос изузев у централном делу хола и у централној просторији приземља, који су били поплочани плочицама од опека.

Конструкција је дрвени бондрук — плетара. Међуспратне конструкције су дрвене. Кров се састоји од костура (тзв. „макази"), преко кога се укивају мале рожњаче, а преко њих мали рогови.Летвице

Сл. 5. Централни део

преко рогова и ћерамида сачињавају кровни покривач. Кровна грађа је укована великим ексерима од кованог гвожђа.

Зидање је према предању трајало две године.

*

У оваквом стању затекао је грађевину сад архитект а тада студент архитектуре Александар Ђорђевић 1939 г. кад је вршио снимање. Међутим, пре него што је 1953 г. извршена њена обнова и адаптација за музеј, она је била потпуно запуштена, а од унутрашњег намештаја није се сачувало ништа — ни један једини предмет. Ипак у конструкцији и спољњем изгледу није се изменила, те захваљујући цртежима арх. Ђорђевића и стању очуваности могла је да се оправи безмало онаква каква је била у доба кад је грађена. Фотографски снимци данашњег стања и цртежи основе и пресека, као и други детаљи то очигледно показују.

*

Од интереса је у овој згради, сем оригиналне стрехе од дрвених дасака споља, у виду тимпанона, какав се облик не може наћи на нашој територији, улаз на таван са спрата и гредна таванска конструк-

ција. особито због тога што се ту, на тавану, испод крова, налази једно узвишење као платформа за теферичење. Према том узвишењу налази се велики дводелни прозор у виду „лукарне", који се затвара дрвеним капцима. Одатле је леп видик на брда која окружују Пирот и на његову богату околину. Колико је нама познато, оваква конструкција „теферича" у поткровљу јединствена је у овој архитектури на нашем тлу. Чак се слична конструкција не може наћи ни у архитектури суседних земаља, одакле је ова наша зграда свакако примила утицај, јер је њен сопственик често путовао у Цариград и упоште на Исток.

Арх. Иван М. Здравковић

LA MAISON DE LA FAMILLE HRISTIĆ A PIROT

Fort peu nombreuses sont les maisons, construites au cours du 19e siècle, qui se sont conservées jusqu'à nos jours. La maison de la famille Hristić appartient à cette catégorie. Dans cet édifice-là est logé actuellement le Musée municipal de Pirot.

Vers le milieu du siècle dernier l'activité dans le domaine des constructions était très vive. De nos jours encore on trouve quelques objets provenant de cette époque, d'après lesquels on peut conclure que les constructeurs d'alors — des »maîtres« — étaient de véritables artistes, complètement à la hauteur de leur profession. Cela se remarque surtout à la maison de Hristić, laquelle représente un des monuments d'architecture les plus considérables et les plus grands du milieu du siècle dernier à Pirot. Elle fut bâtie en 1848, ce qui témoigne l'inscription sur la porte de la salle de réceptions, située au premier étage.

Il existe dans la famille une tradition intéressante concernant la construction de la maison:

Hrista, homme riche et gros commerçant, faisait des voyages fréquents à Constantinople et était en termes amicaux avec plusieurs pachas. Il se vantait un jour devant un de ceux-ci qu'il avait l'intention de faire bâtir une grande et jolie maison, et celui-ci lui dit là-dessus: »Je viendrai chez toi et je serai ton hôte, mais à condition que tu fasses construire une maison tellement grande que je puisse y entrer à cheval«. Et en effet, Hrista fit bâtir une telle maison, mais ce pacha n'avait pas vécu assez longtemps pour faire la visite promise à son ami, car il mourut avant que la maison fût terminée.

L'édifice se compose d'une cave, d'un rez-de-chaussée et d'un étage. La cave consiste en une seule pièce et servait exclusivement de dépôt de vins et d'eau-de vie. Au rez-de chaussée habitait la famille de Hrista tandis qu'au premier étage se trouvaient les pièces destinées à la représentation, aux réceptions et aux fêtes

I. Zdravković

HOUSE OF THE FAMILY HRISTIĆ AT PIROT

In the present article the author gives a description of an ancient mansion, built in the first half of the last century and relates an interesting tradition, preserved in the family, concerning the construction of the house.

I. Zdravković

Fig. 1 — La maison de Hristić, vue de la cour
Fig. 2 — Partie centrale, vue de la cour
Fig. 3. L'angle sudouest
Fig. 4. Partie centrale
Fig. 5. Côté sudouest

Croquis 1 — Plan du rez-de-chaussée
Croquis 2 — Plan du premier étage
Croquis 3 — Coupe

РАДУЛ-БЕГОВ КОНАК У ЗАЈЕЧАРУ

У непосредној близини центра града, на углу између улица Љубе Нешића и Његошеве, налази се зграда названа Радулбегов конак или Нинуцина кућа. Мисли се да је она припадала Радулбегу[1]), за кога се такође верује да је подигао низ цркава у Црној Реци[2]). Нема тачних података о времену кад је живео, на основу чега би се могло претпоставити и приближно време подизања конака. Постоје непоуздани подаци да је конак подигнут у другој половини XVIII века, даље да је за време Српско-турског рата 1876 до 1878 године у њему становао турски војсковођа Осман паша, због чега је и сачуван[3]). Архитектура пак самога објекта не говори ништа одређеније о времену кад је објекат могао бити подигнут, јер се таква просторна решења јављају у доста великом временском раздобљу.

Ипак се по основи која је врло неправилна може закључити да је објекат прилагођаван систему улица који је већ пре подизања објекта био установљен, а с обзиром на то да је сам Зајечар основан негде у другој половини XVIII века (први пут се помиње 1781 г., кад је имао 150 хришћанских кућа[4]), конак би могао најраније да буде с краја XVIII века.

Главне одлике просторног решења овога објекта су следеће: објекат има приземље и спрат и основе је неправилног правоугаоника. На основу функције појединих просторија може се тачно одредити намена објекта. Тако је приземље у коме и данас постоје три продавнице служило за трговину (сл. 1). Три потпуно одвојене продавнице и раније су одвојено постојале, само што је некада вероватно постојала веза свих тих одељења с двориштем. У сваком случају сем крајње радионице (уз суседну зграду), која је повезана с двориштем, била је повезана и прва продавница (судећи по накнадно зазиданим вратима која су радионицу те продавнице преко малог, узаног ходника везивала с двориштем).

Некадашње решење па и распоред ових трговина било је различито од данашњег. На уличној фасади постојали су широки отвори — ћепенци (још је јасно видна ширина првобитних отвора и код мештана живо сећање на ранији изглед тога дела фасаде). Ту се износила роба која је продавана, а уједно је ту био смештен и радни сто где је занатлија израђивао своје продукте. Данас пак, предњи простор једне трговине служи искључиво као продавница, а радионица је у задњем одвојеном делу (као што је то случај у првој) или у једној просторији и продавница и радионица, али је у том случају радно место померено и удаљено од самог прозорског отвора (случај средње трговине). У трећој трговини (до суседне зграде) случај је исти као и код средње. Сем тога, ту су се занати мењали. Данас је у

њој кујунџиска радионица, а претходила јој је ковачка, за коју такође тај простор није био првобитно намењен. (У углу те продавнице налази се ковачко ложиште које је накнадно убачено).

Улаз на спрат је са задње стране: из дворишта. Од улаза у двориште воде степенице преко трема на спрат конака. Спрат ове зграде испада из равни зида приземља својом бочном фасадом. Тај део је већи што се иде више према дворишној фасади, и то из разлога да се оштар угао који две уличне фасаде формирају на спрату више исправи.

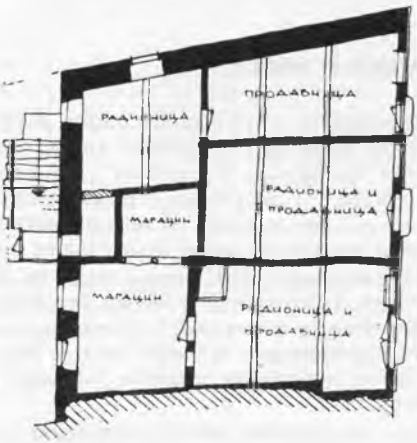

Сл. 1. Основа приземља

Главна фасада, према улици Љубе Нешића, такође је у две равни. Основа спрата повучена је за 40 см (сл. 3) пружајући се паралелно са фасадом приземља и проширујући на тај начин трем који је дуж целе те фасаде.

Спрат зграде служио је искључиво у станбене сврхе. Основа тога спрата по своме решењу је асиметричнога типа (сл. 2). Та асиметричност огледа се у величини бочних просторија које су постављене с леве и десне стране хола, у положају степеништа и трема према дворишту.

Преко дворишног трема улази се у хол. Његова улога је да повеже међусобно све просторије и да омогући директан улаз у сваку просторију. Око њега ређају се собе, кухиња, а с десне стране хола између две собе налази се једна узана, издужена просторија чију је намену тешко одредити. У њој је смештен камин који се ложи из хола (данас је отвор камина зазидан). По своме положају ова би просторија одговарала оџаклији, али с обзиром на начин загревања искључена је та могућност. Исто тако искључена је могућност да је та просторија била остава (због њеног загревања). Може се претпоставити само да је зид који одваја ту просторију од собе према улици доцније изграђен а да је тај камин загревао читаву ту велику, у том случају репрезентативну просторију. Друга могућност је

Сл. 2. Основа спрата

да је та просторија служила као амам. Уз ову малу просторију, окренута према дворишту налази се једна одаја готово квадратног облика, једина која има директан улаз с трема. Због тога је могуће да је то била соба за послугу.

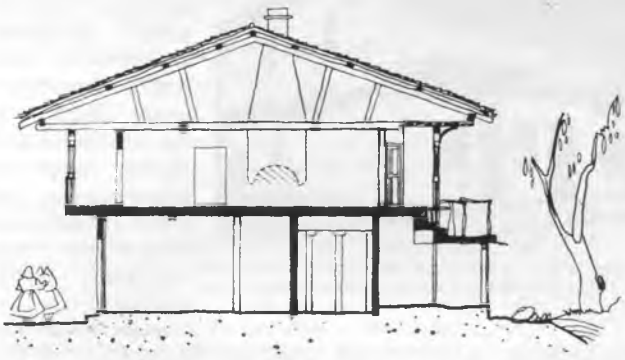

Сл. 3. Пресек

Право наспрам улаза у хол воде врата на трем који се пружао дуж фасаде према улици Љубе Нешића. Данас је тај трем по своме решењу врло једноставан. Међутим, јасни су и још видни материјални остаци који говоре о томе да су с оба краја трема захватајући размак између последњег и претпоследњег ступца, били испади — доксати, чији је под био за степеник уздигнут изнад пода осталог дела трема. Бочне стране тих доксата, према фотографији из времена док су они још постојали, изгледа да су биле закошене[5]) (сл. 4).

Зграда је зидана бондручним системом. Овај систем преноси се у ове крајеве из Македоније, а у Зајечар га доносе за то специјализовани мајстори из Пирота и Власине[6]). Сам конструктивни склоп јасно је изражен, поготову у приземљу где су уочљиви готово сви ступци — главни носећи елементи тога система. Том техником су изведени сви зидови изузев приземног дела бочног зида према Његошевој улици и зида према дворишту.

Од свих фасада издваја се својим решењем фасада према улици Љубе Нешића, код које су у приземљу била постављена три велика отвора, а на спрату се пружа трем који је некад имао доксате (сл. 5). За разлику од те фасаде која је врло живо конципирана

Сл. 4. Изглед конака пре 1929

Сл. 5 Данашњи изглед конака

бочна фасада према Његошевој улици сасвим је једноставна. Хоризонтала која је добијена избацивањем спрата изван равни приземља једино пресеца цело зидно платно делећи га на два дела. Нешто је живље компонована фасада према дворишту, а има асиметрично постављен трем. По неким својим елементима који су још сачувани може се закључити да је он био декоративно обрађен.

О елементима другостепене пластике не може се детаљније говорити. По свему судећи, прозорски отвори и врата доцније су мењани. Једино су на спрату сачувана једна старија врата која воде из

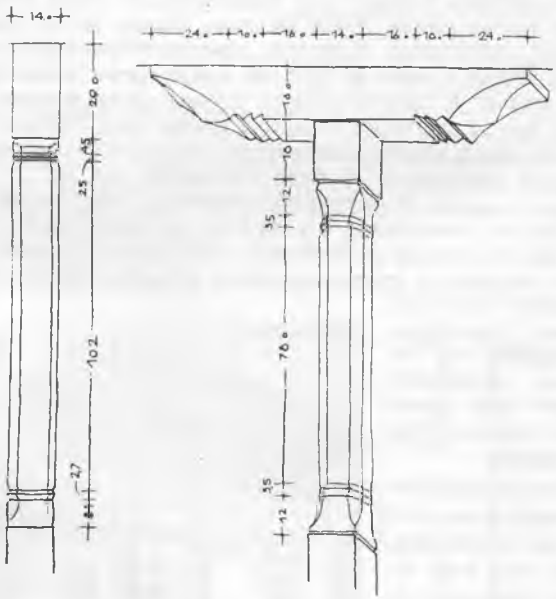

Сл. 6. Ступци на трему

хола у кухињу. Она су полукружно завршена типичним профилом који је собом донела муслиманска архитектура. Ступци пак на трему су углавном сви сачувани и они су заједно с јастуцима врло декоративни (сл. 6). На тај начин обрађене елементе срећемо врло често у

нашој народној архитектури. Овима на Радулбегову конаку аналогни су они с трема куће у Трстенику[7]) (сл. 7).

Многобројне преправке на самом објекту умногоме су умањиле његову естетску вредност, али су ипак сачувани елементи на основу којих се може говорити о некадашњем изгледу објекта. Свакако да се по својој организацији он убраја међу ретка решења градске куће.

Арх. **Милка Чанак**

НАПОМЕНЕ

[1]) Маринко Станојевић: Зборник прилога за познавање Тимочке Крајине, књ. I, Београд 1929, 9
[2]) М. Милићевић: Кнежевина Србија, Београд 1878, 481
[3]) Подаци добијени од Миленка Н. Радуловића (једног од власника конака), судије у пензији из Горње Милановца.
[4]) Маринко Станојевић, наведено дело, 7
[5]) Публиковао Маринко Станојевић у нав. делу, 6
[6]) Б. Којић: Стара градска и сеоска архитектура у Србији, Београд 1949, 12
[7]) Б. Којић: наведено дело, 164

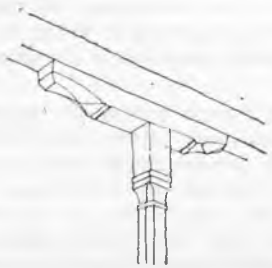

Сл. 7. Стуб на трему у перспективи

RADUL BEG'S MANSION AT ZAJEČAR

This residence dating from the end of the 18th or the beginning of the 19th century, built by Radul beg, represents one of the rare preserved specimens of the popular architecture in this region. After its spatial solution this building can be classed among urban houses of asymmetric type. Its most characteristic feature are the shops on the ground floor which had formerly wide openings, called »ćepenci«, with work-benches near them where the groods were produced and sold. The building is constructed in the so-called »bondruk«« manner which was almost exclusively used in these regions at this time, transplanted from the districts of Pirot and Vlasina by some craftsmen who remained anonymous.

In the course of its existence the building has undergone some changes: oriels have been removed from the front face, which diminished its aesthetic values. But in spite of all these repairs the building contains all necessary data for retracing its original aspect.

Arch. Milka Čanak

RESIDENCE DE RADOUL-BEG A ZAJEČAR

L'auteur donne la description architecturale de cet édifice, construit vers la fin du 18e ou au commencement du 19e siècle par Radoul-beg, lequel représente un des monuments les mieux conservés de cette époque dans la région de Zaječar.

Arch. **Milka Čanak**

Fig. 1. Ground plan
Fig. 2. Plan of the first floor
Fig. 3. Elevation
Fig. 4. Aspect of the mansion before 1929
Fig. 5. Actual aspect of the mansion
Fig. 6 Pillars on the porch
Fig. 7. A pillar on the porch in profile

ЈЕЛЕН У НАШИМ НАРОДНИМ ОБИЧАЈИМА

Антички народи су веровали да јелену сваке године отпадају рогови, да би идуће године поново израсли већи, снажнији и лепши[1]. Тако су ти рогови у народном схватању постали симбол који у себи уједињује на најлепши начин смрт и поново рађање, васкрсење и бесмртност. Јелен је био света животиња велике ефеске богиње Артемиде[2]. Дионис, Цернунос[3] и Христ[4] идентификовани су често с јеленом или носе на глави јеленске рогове. У Малој Азији јелен је познат као света животиња још у другој половини III миленија пре н. е[5]. Тако је и у Европи ову животињу народна фантазија врло рано окитила легендом па је јелен и данас, код наших и осталих европских народа, остао божанска животиња обдарена специјалном магиском снагом.

Многобројни народни обичаји у вези с јеленом, нарочито маскирање у јелена, познати су код готово свих европских народа[6]. С. Тројановић бележи један интересантан обичај код Срба и Влаха у Банату. Овај се обичај практикује на Бадње вече и на Мали Божић. Тада се „млађарија убунда да им се лице не види“[7], а на моци носе специјалну маску-клоцалицу и с њом „иду од куће до куће, поигравају и забаве ради поклања им се воћа, новца, јаја и шта се може[8]“. Клоцалица се прави од дрвета и има облик коњске главе, „али јој на чело придену две гране, које изгледају као јеленски рогови с парошцима[9]“. Испод доње вилице привезује се звонце, а рогови се украшавају шареним тракама од хартије. Клоцалицу прати један младић који свира у фрулу или звижди, а „Срби и певају не само побожне него и лаке безначајне световне песмице[10]“. Тројановић је већ правилно уочио да је клоцалица морала имати првобитно облик јелена, што показује и етимологија речи шербуљ (од латинског cervus), како ову клоцалицу и данас зову Срби и Власи у Банату[11]. Обичај с клоцалицом није ограничен једино на Банат. В. Карацић помиње клоцалицу и у Пожаревцу и пореди је са сличним обичајем у Дубровнику[12].

Још је занимљивији обичај познат из Јабланичког среза (Србија[13]). Сваке године 12 јула народ одлази на Петрову Гору, где се одржава нека врста великог сабора. Том приликом се на једном пропланку, где стоји камени жртвеник, приноси на жртву један брав (обично овца) окићен цвећем, чија крв треба да попрска камени жртвеник. Овај обичај објашњава легенда која је с њиме у вези. Некад је на пропланку где се данас приноси жртва сваке године долазио велики јелен са златним роговима да прими жртве које му је народ ту остављао. Једне године људи су заборавили да му донесу жртве (поклоне), и тада је он наредио да уместо њих њега самог жртвују.

За успомену на тај догађај кад је проливена крв јелена са златним роговима и данас сваке године крв једног брава окићеног цвећем, који се закоље ту, прска камени жртвеник.

Ова два наша народна обичаја нису усамљена. Они припадају великој групи сличних обичаја код осталих европских народа, који показују колико је значајну улогу некад имао јелен у религији европског становништва. На основу археолошких споменика и писаних података може се пратити кроз столећа на територији готово читаве Европе стално обожавање јелена као свете животиње, односно једног божанства чији је јелен атрибут и света животиња. Досад се веровало да се сви средњевековни и савремени обичаји у Европи у вези с јеленом заснивају на култу келтског Цернуноса[14]. Међутим, то није тачно. Цернунос није оригинална келтска творевина, већ је формиран као божанство релативно позно, под утицајем грчке и римске религије. С друге стране, археолошки материјал с територије наше земље, као и из суседних области, показује да је јелен био познат као света, култна животиња аутохтоном становништву југоисточне Европе и пре инвазије Келта у Подунавље, Грчку и Малу Азију. Према томе, и остаци обожавања јелена у данашњој Европи имају корена у религиозном схватању преисторијског становништва југоисточне Европе, тј. у религијама оних народа који су својом културом и цивилизацијом вршили снажан културни утицај на варварске и нецивилизоване области континенталне Европе. Међутим, тешко је одредити тачно моменат кад се јелен уздиже на степен једног религиозног симбола код народа преисторијске Европе. Przeworski[15] мисли да је божанство у вези с јеленом настало у хетитско-анадолској области и да је ово схватање потпуно страно веровањима и култу других народа на Оријенту. У критско-микенској култури немамо сигурних доказа о постојању култа неког божанства које би било у вези с јеленом. Једино на прстењу и печатима приказана је женска фигура која лови јелена[16], тако да се може помишљати на неко божанство сродно грчкој Артемиди. Тек су из грчке религије позната божанства чија је света животиња и атрибут јелен (Артемида, Дионис, Аполон)[17]. Тако, ако усвојимо мишљење које износи Przeworski о анадолском пореклу божанства чија је света животиња јелен, онда можемо сматрати да је култ јелена из Анадолије преко Егеје и Грчке, продро и даље у унутрашњост Европе. То је лако могуће стога што археолошки материјал с територије југоисточне Европе показује јак афинитет према културним манифестацијама егејско-анадолског културног комплекса[18]. Међутим, не треба заборавити да је формирање извесних религиозних идеја пре свега психолошки феномен зависан од извесних специфичности у структури људског духа. Религиозни симболи проистичу из општераширеног људског несвесног, те отуда имамо појаву истих митова и религиозних симбола код народа који не стоје ни у каквој вези. Усто, потребно је напоменути да је маскирање у јелена, а вероватно и култ који је с тим у вези, било познато у Западној Европи још у палеолитско доба[19]. Али без обзира на то како ће бити решен проблем о начину формирања веровања и обичаја у вези с јеленом, чије остатке имамо сачуване у обичајима становника савремене Европе, јасно је да је ово веровање било познато становницима наше земље пре продирања Келта у наше крајеве, у време кад су формирана насеља у Винчи, Потпорњу и Вуче-

долу. У источнијим областима насељеним Трачанима јелен је такође био света животиња пре келтске инвазије. На једном фрагментованом kulix-у нађеном на атинском Акрополису приказане су Трачанке које растржу Орфеја[20]. На мишици једне Трачанке тетовирана је фигура јелена. Ова ваза се датира између 470 и 460 год. пре н. е.

Засад је још тешко одредити у којем је својству и на који начин јелен био поштован и обожаван у преисторискоj Европи пре формирања келтског бога Цернуноса, чији нам је карактер углавном познат[21]. Вероватно је да већ тада имамо антропоморфно божанство чија је света животиња јелен. У том смислу особито је интересантна једна теракота нађена у Грацу код Злокућана[22] и неколико теракота из Винче[23]. Теракота из Граца је фрагментована, али је очувана глава која има људске црте лица, али и јеленске рогове. За теракоте из Винче може се само рећи да претстављају људе маскиране у рогате животиње, можда и у јелене. Још је значајнија једна амфора из Винче с рељефном претставом лова на јелена[24]. На овој амфори је или претстављено божанство са својом светом животињом (Артемида), или лов овде има симболичан смисао, тј. ловац претставља смрт (божанство мртвих), а јелен самог покојника, као што је то случај касније у римско доба и Средњем веку[25]. Једна фигура јелена са зделом на глави нађена у Вучедолу[26] као и жртвена јама с очуваним потпуним скелетом јелена на истом локалитету[27] драгоцени су подаци за упознавање култа у вези с јеленом, односно божанством чија је света животиња јелен[28].

Међутим, још није сакупљено довољно материјала да би се тачно могла да одреди функција божанства у вези с јеленом у овом раном периоду у југоисточној Европи. Сигурно је да је јелен био приношен њему на жртву (например у Вучедолу) у истом својству као што је то био случај у култу Артемиде Лафрије у Patrai[29] или Изиди у Херонеји[30]. Вероватно је келтски Цернунос временски најпознија варијанта бога-јелена у европскоj преисторискоj религији, што би значило да је прекелтско божанство у вези с јеленом имало углавном исте црте и основне функције као и Цернунос. Култна колица из Штретвега[31], на којима се налазе два јелена поред наоружаних ратника и једне високе женске фигуре која држи на глави једну зделу, указује на могућност да је то божанство било врло слично Артемиди. На Артемидин култ указује и обичај прављења колача у облику јелена за Нову годину, који се и данас практикује у Алзасу[32]. Исте такве колаче правили су и Атињани и жртвовали их Артемиди[33]. У оба ова случаја колачи су замена стварног жртвовања јелена, који се некада приносио на жртву Артемиди у Атини и у преисторискоj Европи. Код Келта је јелен животиња која доноси плодност, богатство, али и смрт. Јелен одводи душе умрлих на други свет, тамо где влада бог Цернунос и сам с јеленским роговима који се исто као и вегетација обнављају сваке године. Уопште, у келтској религији јелен има изразито хтонско-аграрни карактер. Исти карактер имају, како ћемо касније видети, сви народни обичаји који су у вези с овом животињом код нас и у осталим европским областима.

Ширење хришћанства није нанело штете старом веровању у бога чија је света животиња јелен. То је веровање било тако снажно код европских народа да је сам Христ морао примити на главу уместо

трновог венца јеленске рогове[34], а хришћанска се црква узалуд огорчено борила против култног маскирања у јелена (cervulum facere, caput cervi praelingare, in cervulos ambulere)[35]. Ово је маскирање вршено у самој цркви или на гробљу, обично на Нову годину, која је такође празник који је у вези с мртвима и хтонским демонима[36]. У Chronica Boemorum (XI/XII век) помињу се маскиране гомиле које јуре по гробљу, циче и збијају шале[37]. У Тиролу, Баварској, Салцбургу и Швајцарској сличне се маскараде одржавају и данас[38]. Ови паганski обичаји у периоду кад се хришћанска црква борила против сваке јереси без милости показују да је стари бог с јеленом још био жив и да је с успехом конкурисао новом богу. H. Ch. Puech[39], студирајући недавно смисао јелена у хришћанству, могао је утврдити само незнатан број нових елемената који би били специфично хришћански. Јелен у хришћанској симболици означава вернике одане Христу, пуне љубави и праштања, чисте и побожне, једном речју fidelis perfectus. Сам Христ је „јелен међу јеленима", „верник међу верницима". Овде је значајан идентитет који постоји, односно жели се да постоји, између Христа и верника. „Imitatio Christi" није основа само хришћанске религије. У свим религијама се тежи да се верници идентификују са својим божанством, и то је главни смисао свих мистерија и сепулкралног култа. У овом случају нас интересује идентификовање верника с јеленом. На саркофазима из меровиншког доба у Француској често је приказан лов на јелена[40]. М. Вего публиковао је недавно један средњовековни надгробни споменик из Пржине, који вероватно потиче из XIV века, на коме је такође приказан лов на јелена[41]. G. Gaudron[42] мисли да је мотив лова на јелена на меровиншким саркофазима инспирисан специјалним религиозним схватањем. Познато је да коњаник означава хтонско божанство смрти. Јелен симболизује самог покојника и тим обликом он се већ идентификује с божанством у чије му царство отвара пут смрт. Ако је тачно ово објашњење претставе лова на јелена на меровиншким саркофазима и на надгробном споменику из Пржине, мора се закључити да је наш народ још и у XIV веку веровао у једно божанство у облику јелена које господари душама умрлих. Анализа обичаја са клоцалицом и обичаја на Петровој Гори показаће да су се остаци тог веровања задржали у Банату и Србији до данас.

С. Тројановић каже да се обичај с клоцалицом одржава на Бадње вече или Мали Божић. Чајкановић је правилно објаснио Бадње вече које је „пре свега мртвачки празник, задушнице: тога вечера припрема се гозба душама покојника, и даје им се прилика да се огреју. Обичаји о Бадњем вечеру имају мртвачки карактер и јако нас потсећају на обичаје о дањама и задушницама уопште[43]". Мали Божић, Месојеђе и Нова година, кад се још врши обичај с клоцалицом или маскирање у јелена, такође су празници мртвих. Зато је разумљиво што и клоцалица има облик јелена, пошто је јелен изразито хтонска животиња и стоји у специјалном односу с душама умрлих, које, видели смо, и саме могу имати облик јелена. Значајно је да клоцалица на Бадње вече, које је уствари „гозба која се припрема душама покојних предака[44], иде од куће до куће и прима јаја и воће, управо оно што се даје покојницима и на дањама. Ово даривање означава теоксенију у правом смислу те речи. Маскирана гомила претставља саме душе предака које долазе на Бадње вече да се огреју и

приме жртве, а клоцалица означава јелена, врховно божанство мртвих, који има овде улогу psychopompos-a.

Сваки хтонски ритуал садржи и елементе аграрног ритуала. Дионис, Артемида и Цернунос су божанства која господаре мртвима, али су у исто време и божанства вегетације. Зато извесни детаљи у обичају с клоцалицом, као звонце, шарене траке, свирање у фрулу, звиждање и певање световних песмица, потсећају донекле на поворке познате из грчких мистерија које су изразито хтонско-аграрног карактера. Cista mystica која се употребљавала у Дионисовим мистеријама садржала је звонце и шарене траке. То је приказано и на новцима Амисуса[45]. Свирање у фрулу[46] и певање световних песама познато је такође из грчких мистерија, а околност да клоцалица иде кроза село после заласка сунца и да се готово сви обичаји у вези с маскирањем врше ноћу, јасно потврђују мистичан карактер овог нашег народног обичаја, у коме се не може одвојити хтонски од аграрног ритуала. Узрок овоме је у примитивном менталитету по коме су смрт и васкрсење недељива целина.

Много изразитијег је аграрног карактера обичај који се сваке године обавља на Петровој Гори. Легенда која објашњава данашњи ритуал јасно показује да је на месту где се данас коље брав некада убијан јелен у својству свете животиње[47]. Наравно, разлог за то убијање које даје народна легенда измишљен је касније да објасни један ритуал чије је право значење заборављено. Фрезер[48] је прикупио велики број примера ритуалног убијања божанске животиње код готово свих народа света. Он је показао да су стара божанства вегетације редовно замишљана као животиње и да су у том облику и убијана[49]. За разумевање обичаја на Петровој Гори нарочито је важно што се он врши почетком јула, тј. у време кад је све жито пожњевено и кад је вршидба при крају. Стога је логично да мора постојати некаква веза између пожњевеног жита и убиства јелена. Готово у исто време кад је на Петровој Гори убијан јелен, у Атини је некад убијан во (bouphonia). У легенди која објашњава приношење жртве на Петровој Гори каже се да су некад сељаци односили на пропланак жртве које је затим примао јелен. Вероватно је тада јелен хватан и убијан, пошто се на њега гледало као на божанство које је у вези са плодношћу и са житом и које у облику јелена долази да прими оно што је његово. Приликом буфоније у Атини такође су на олтар стављани колачи од јечма и пшенице. Затим су волови терани око олтара и жртвован је само онај во који први окуси принете дарове[50]. Мада се обичај на Петровој Гори по детаљима знатно разликује од буфоније у Атини, сигурно је да је у оба случаја у питању убијање божанске животиње ради обезбеђења плодности за идућу годину.

Обичај с клоцалицом у Банату и Пожаревцу и обичај приношења жртве на Петровој Гори и легенда у вези с њим претстављају последње остатке ритуала у вези с јеленом, који је некад био божанска животиња која доноси смрт, али и нови живот, и чији је култ заузимао врло завидно место у религији становника Европе. Обожавање јелена, односно божанства чија је света животиња и атрибут јелен, било је познато становницима југоисточне Европе још пре доласка Келта. Многобројне теракоте с територије југоисточне Европе које приказују женске, често куротрофне фигуре, доказују егзистенцију великог женског божанства плодности у религији преисториског ста-

новништва овог дела Европе. То је божанство било врло слично грчкој Артемиди. чија је света животиња јелен. Доласком Келта у ове крајеве вероватно је формирано једно мушко божанство идентично с Цернуносом, које је преузело углавном функције старог женског божанства. Хришћанство није унело готово никаквих знатних промена у стари култ. Захваљујући томе ми у данашњим обичајима можемо открити покоје старо божанство и његов култ, у овом случају велико божанство вегетације и смрти, чија је света животиња јелен.

Д. Срејовић

STAG IN OUR FOLKLORE

The author analyses two customs of the Serbian folklore (regarding the stag) and he supposes that these customs are connected with the cult of a great god of vegetation and of death who was already known to the prehistoric inhabitants of South-Eastern Europe.

D. Srejović

НАПОМЕНЕ

[1]) Plin.: Natur. hist., VIII, 117; Arist., IV, 128

[2]) Daremberg et Saglio: Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, s. v. Diana

[3]) P. Bober: Cernunons: origin and transformation of a Celtic divinity, A. J. A., LV, 1951, 13 и даље

[4]) J. Bayet: Le symbolisme du cerf et du centaure, Rev. arch.. T. XLIV. 1954, 28—9

[5]) G. Contenau: Manuel d'archeologie orientale, I, 1927, 475

[6]) A. Dorrer: Tiroler Fastnacht

[7]) С. Тројановић: Маске код нашег народа — Strena Buliciana, 1924, 697

[8]) Ibid.

[9]) Ibid.

[10]) Ibid.

[11]) Ibid.

[12]) В. Караџић: Српски рјечник, s. v. клоцалица

[13]) По усменом саопштењу Сребрице Кнежевић, асистента Етнолошког семинара Филозофског факултета у Београду

[14]) уп. H. Kenner: Die Masken von Mautern a. d. Donau, Jahreshefte des österreichischen Arch. Institutes in Wien, B. XXXVIII, 1950, 160—179

[15]) Syria: XII, 72

[16]) A. Evans: The Palace of Minos, IV, 2, fig. 561, 564

[17]) Pauly-Wissowa: Realencyclopädie der Klas. Altertumswissenschaft, s v. Hirsch

[18]) М. М. Васић: Преисториска Винча, I-IV, 1932-36

[19]) R. Pittioni: Die urgeschichtlichen Grundlagen der europ. Kultur, 1949. сл. 11

[20]) E. Buschor: Griechische Vasen, 1940, сл. 196

[21]) уп. A. Grenier: Les Galois, 1945, 278—281

[22]) М. М. Васић: Градац, преисториско налазиште латенског доба, Т. XI сл. 22

[23]) М. М. Васић: Преисториска Винча, III, сл. 502, 503

[24]) М. М. Васић: Преисториска Винча, I, сл. 97, а, с

[25]) уп. Bulletin des Antiquaires de France, 1948—1949, 64 и даље и J. J. Hatt: La tombe gallo-romaine, 1931, 164 и даље

[26]) R. R. Schmidt: Die Burg Vučedol, 1945, T. 52, 3 a, b

[27]) Ibid., T. 16, 3

[28]) Фигура јелена са зделом на глави претставља вероватно thymiaterion, чија је улога у сепулкралном култу позната (уп. Pauly-Wissowa, op. cit., s, v, thymiaterion). Јама са скелетом јелена потсећа на Паузанијеве описе жртвовања ове животиње Артемиди и Изиди у Patri и Херонеји (Paus. VII, 18, 12; и X, 32, 16).

[29]) Paus.: VII, 18, 12

[30]) Paus.: X, 32, 16

[31]) R. Pittioni, op. cit., сл. 116

[32]) J. Bayet, op. cit., 33

[33]) M. Nilsson: Griechische Feste von religiöser Bedeutung, 1906, 224
[34]) уп. F. Henry: La sculpture irlandaise pendant les douze premiers siecles de l'ere chretienne, 1933, I, 121
[35]) H. Kenner, op, cit., 172—178
[36]) J. Bayet, op. cit., 33
[37]) C. H. Meyer: Fontes hist. relig. Slavicae, 30
[38]) R. Stumpfl: Schauspilmasken des Mittelalters und der Renessance, (Neues Arch. für Theatergesch. II), 24
[39]) Cahiers archeologiques, IV, 1949, 17—60 (le cerf et le serpent: Note sur le symbolisme de la mosaique recouverte a l'Henchir Messaouda)
[40]) уп. Bulletin des Antiquaires de France, 1948—1949, 64 и даље
[41]) M. Bero: Љубушки, 1954, сл. 50, 51
[42]) уп. Bulletin des Antiquaires de France, 64 и даље
[43]) В. Чајкановић: О Божићној слами; П. Поповић, Прилози за књижевност језик, историју и фолклор, књ. III (1923), 122 и даље
[44]) В. Чајкановић, op. cit. 122
[45]) Sylloge Nummorum Graecorum, Bosporus—Bithynia, Copenhagen, T. IV, 142—7
[46]) Антички народи су веровали да јелен особито воли свирање на фрули и да га њен звук привлачи (Plin., VIII, 214; Arist., IX, 40)
[47]) G. Kazarow помиње развалине једне цркве која потиче из шестог века у близини Пирдопа (Бугарска) коју народ назива „јеленска црква" и у вези с њом једну легенду која је готово идентична легенди која објашњава обичај на Петровој Гори. Вероватно је и у Бугарској на овом месту убијан јелен (уп. G. Kazarow у Pauly-Wissowa, op. cit., s. v. Thrake-Riligion),
[48]) Ц. Ц. Фрезер: Златна грана, Београд 1937, 609—629
[49]) Ibid., 573—589
[50]) уп. M. Nilsson, op. cit., 14—16

ПОРОДИЧНА ЗАДРУГА ГРКОВИЋА КОД ПРИЗРЕНА

На Косову и Метохији породичне задруге од 20, 30 и више, а каткад и од 70 или 80 чланова још нијесу велика ријеткост. Њих се може наћи у околини Призрена, Пећи, Ђураковца, Ђаковице. Неке од тих задруга живе предвојено, каткад и на по неколико мјеста. То је особито случај с онима из којих мушкарци одлазе у печалбу, али се оне као по некој инерцији и атавизму још одржавају. И само споменути подјелу таквих породичних задруга раније се сматрало и ружним и као извјесним предзнаком несреће. Тако је било и са задругом Грковића или Гркова у селу Јабланици у околини Призрена, о чијем ће животу и организацији овдје бити говора.

Идући на југ (управо нешто мало на југозапад) од Призрена на једно два добра сахата хода наилази се на село Јабланицу[1]). У том доста пасивном селу све до ове (1955) године постојала је једна породична задруга која је бројала око 80 чланова. Та се задруга сад дијели на 8 дјелова. Земљу и стоку су подијелили и већ једу одвојено, али око подјеле кућа још се нијесу успјели нагодити.

Да ли је породична задруга Гркова стара као задруга? По причању старијих људи из те задруге за последњих „триста година" они се нијесу дијелили. И, доиста, у селу је до прије 7 година била само још једна кућа од тога рода, која се тада раздијелила у троје. Колико знају, Грковићи се одавде нијесу ни отсељавали. Али њихово казивање да се нијесу већ „триста" година дијелили свакако је претјерано. У тој задрузи, која се развила од два брата[2]), досад има шест покољења. С обзиром на то да се људи овдје рано жене, можемо као сигурно рећи да су ова два брата живјела негдје око почетка прошлога стољећа, а то значи да ова задруга није старија од 150 година. (На сл. 2 даје се генеалогија задруге или у неку руку рода Грковића).

У вези с тим што ми у овој породичној задрузи нијесу знали казати свога родоначелника или што можда то нијесу хтјели, рекао бих, и то баш у вези с њиховим родовским именом, да је њихов родоначелник био човјек са српским именом, па је временом и намјерно заборављен. Сам тај надимак, или у овом случају њихово презиме (Гркови), могао је бити дат у оно доба кад је становништво ових крајева захватила исламизација и кад је њиховом претку (или поисламљеним синовима његовим) придодат назив Грков (Грковићи), свакако по томе што је дуже одржавао православну (грчку) вјеру. А код нас, како знамо, није био риједак случај да се на основи религиозне припадности некоме дају надимци. Није ли им предак био Србин и православне вјере, откуда то да они и данас, и то не само они већ цијело село Јабланица као и бројна друга села у околини Призрена, у кући говоре и знају само српски језик?[3]).

Сл 1

Пошто је релативно мали број чланова у овој задрузи с обзиром на то што се у њој стекло пуних шест покољења, поставило би се питање: како се они нијесу и више намножили? Чини ми се да је објашњење овоме у тешким условима живота и рада ових људи и у лошој исхрани и нехитијенским приликама под којима живе. Ево конкретног случаја: Синану који сад има троје женске дјеце досад је умрло осморо дјеце.

Привредна основа задруге

У прошлости је породичних задруга у овим крајевима било много више. Док су људи у једној кући могли организовати живот тако да су били сами себи довољни, тј. док је било мање новца и новчаног привређивања, управо док су људи живјели од земљорадње и сточарства, дотле је и могло бити породичних задруга. Откад је новац све више почео да залази у сеоску кућу и да нагриза натуралну привреду, одонда се почео повећавати и индивидуализам и свађа жена у задрузи и све што је са своје стране чинило да се породичне задруге почну распадати.

Прије педесетак година задруга Грковића имала је око педесет чланова. Она је тада имала нешто земље и нешто стоке. То двоје се допуњавало али није било довољно. Зато су мушкарци и одлазили у печалбу.

Између два светска рата ова је задруга имала нешто више од шездесет чланова. Тада је она успјела да прикупи још земље и да унеколико повећа број стоке. Али земља овдје често омане, јер јој суша брзо досади, а јаки пљускови лако сносе радни слој. Тада је задруга имала више од сто оваца[1]) и око сто коза. Због доста ситне

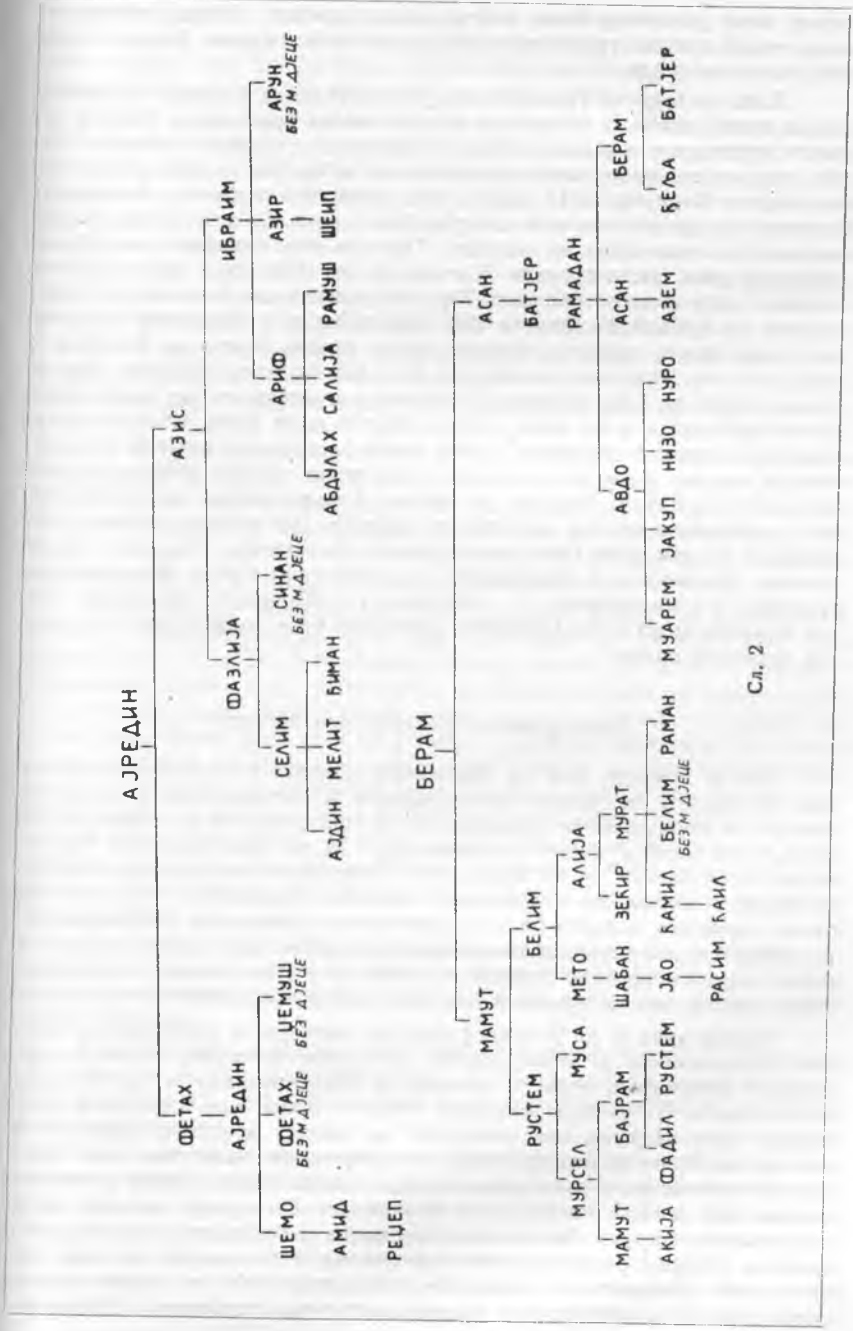
АЈРЕДИН
ФЕТАХ
АЈРЕДИН
ШЕМО
АМИД
РЕЏЕП
ФЕТАХ
БЕЗ М. ДЕЦЕ
ЏЕМУШ
БЕЗ ДЕЦЕ
АЗИС
ФАЗЛИЈА
СЕЛИМ
АЏИН
МЕЛИТ
БИМАН
СИНАН
БЕЗ М. ДЕЦЕ
ИБРАИМ
АРИФ
АБДУЛАХ
САЛИЈА
АЗИР
РАМУШ
ШЕИП
АРУН
БЕЗ М. ДЕЦЕ
БЕРАМ
МАМУТ
РУСТЕМ
МУРСЕЛ
МАМУТ
АКИЈА
МУСА
БАЈРАМ
ФАДИЛ
РУСТЕМ
БЕЛИМ
МЕТО
ШАБАН
ЈАО
АЛИЈА
ЗЕКИР
МУРАТ
КАМИЛ
БЕЛИМ
РАМАН
БЕЗ М. ДЕЦЕ
РАСИМ
КАИЛ
АСАН
БАТЈЕР
РАМАДАН
АВДО
МУЈАРЕМ
ЈАКУП
АСАН
НИЗО
НУРО
БЕРАМ
АЗЕМ
ЂЕЉА
БАТЈЕР

Сл. 2

шуме козе је овамо било свагда лако држати. Говеди нијесу никада много имали: три-четири вола и пет-шест крава. Затим — двоје или троје кљусади.

Како се задруга Грковића бројно повећавала и млађи прирастали све се више осјећала потреба и за још већим приходима. Зато су одрасли мушкарци све више стали да одлазе у „гурбет" (печалбу). Мурат, напримјер, доскорашњи домаћин ове куће, био је двије године као бозација у Сарајеву и 13 година као рударски радник у Алексинцу. Разумије се да није он сам из куће био у печалби већ је годишње одлазило по седам-осам на зараду. Тако је ова задруга уочи Другог свјетског рата доста ојачала. Наишао је рат. Они су и даље радили и свињали своје домаће послове. Тада су радили као печалбари (у рудницима по Арбанији). Године 1942 Грковићи су у Призрену створили још један извор прихода. Наиме, поред самога моста на Бистрици и пута који из Призрена излази за Драгаш подигли су млин. Они су узели мјесто од Абдурахмана Крушалија и ископали јаз преко земље Махмудефендије и ту, сами својом снагом и од свога материјала направили млин с 5 каменова[5]). Овај млин је почео да их подиже и економски снажи. Али рат и његове последице нијесу обишли ни ову породичну задругу. Задруга је бројно и даље расла, па је све већи број мушкараца из ње одлазио на зараду. Последњих година у печалби је из ове куће било скоро стално по десетак. Сад их је на радовима, углавноме у рудницима, дванаесторица (8 у Алексиначком руднику, 2 у Јелашници, 1 у Истри и 1 у Качанику као зидар). Сви ови печалбари из куће Грковића ожењени су и долазе само као гости „на годишњи одмор".

Организација и живот ове задруге

Као и другдје, док су породичне задруге код нас постојале, и ова је задруга са својом организацијом и одржавањем увелико почивала на послушности старијима и на принципу да је свима, који то могу, била света дужност да привређују за тај свој колектив. Кад кажемо „послушност" — ту прије свега мислимо на то да су сви чланови те задруге имали да извршавају наредбе старешине. Није ли тога било, јединство задруге било је немогућно одржавати. Старешина се, разумије се, договарао са старијима из куће о томе шта је најпрече и којим је редом требало радити. Али кад је у томе погледу и донесена нека одлука, она се мирно и без икаква поговора морала спроводити.

Занимљиво је да је у овој задрузи постојао и старешина и домаћин. Старешином је бивао обично изслужени домаћин, најчешће најстарији мушкарац, који је помагао у обједињавању и организацији рада задруге. То је било као неко почасно звање или, како рече један њихов члан задруге, као „пензија" за бившег домаћина. Домаћин је пак по могућности најокретнији и највреднији задругар, који брине о свим приходима и расходима задруге (плаћа порез, прима дугове, на његово име долазе пошиљке од печалбара). Он купује све што треба за чељад и задругу. Он је као нека врста и благајника и снабдевача задруге. Својим радом домаћин допуњава и усклађује све оно гдје шта треба допунити и ускладити. Објективношћу и својим послом треба увијек да служи као примјер осталима укућанима. Шемо, по-

следњи старјешина ове задруге, није био свакипут такав. Зато и није био омиљен у задрузи. Свакако је и то био још један елеменат више да се задруга баш сад растури. Мурат пак, последњи домаћин задруге (сада има 57 година) био је миран, марљив и правичан.

Кажу да је у прошлости бивало случајева да скуп мушкараца из куће смијени домаћина, а за новога је биран најпогоднији мушкарац за сав тај посао. Тако прије 50—60 година био је домаћин задруге Грковића неки Азис. Како је он с друштвом почео да троши више него што му се чинило да смије да ради од задружне имовине, он се сам повукао с домаћинског положаја. То се памти и препричава као лијеп и домаћински гест. Иначе, домаћин може да части своје друштво, може и сам, не питајући остале укућане, да узајми мању своту новаца и у ситнијим стварима може доста самовољно да ради.

Сем домаћина, доста је значајно мјесто у задрузи и бачице. Сада, у вријеме диобе, бачица је била Муратова жена Кумреша. По правилу то је најстарија жена из куће. Она ради само око прераде бијелога мрса и под кључем чува и распоређује сав смок (месо, масло, сир, туршију и др.). Бачица не само да даје домаћици колико чега треба да припреми од хране, већ дијели смок и за софром код женске чељади и дјеце. Код мушкараца то приликом обједа ради неки од мушких. Уколико је имала много посла или је била болесна или некадра, бачица је имала и помоћницу, која јој доноси воду, пере судове, ложи ватру и уопште помаже у њеном послу.

Поред бачице као врло активног радника у задрузи помињемо и кутњицу (домаћицу), или, како они још кажу, — месиљу. Она само спрема хлеб. У задрузи Грковића послије свака три дана кутњица је смјењивана. Љети пак, од Ђурђева до Митрова дана кутњице су бивале старије жене, које су биле мање кадре за спољне и пољске послове. Занимљиво је да су у овој задрузи одавна одређиване по 4 жене да се смјењују за кутњице преко љета. Оне су се исто тако смјењивале послије три дана и ништа друго нијесу радиле сем што су спремале храну. Трудница на неколико недјеља пред порођајем биле су поштеђене од тога посла. Дјевојке нијесу бивале кутњицом. За храну се иначе спремало оно што се имало и онолико колико би бачица дала. Последњих година у овој породичној задрузи трошило се дневно до 40 кг брашна.

Уз бачицу и кутњицу помињемо и „трлаицу". То је обично дјевојка која три пута дневно одлази до трла или пландишта да помузе стоку са чобанима и да кући донесе млијеко. Она тада обично односи оброк чобанима.

Како видимо, посао је у овој кући био доста прецизно подијељен. Спрољеа би се они мушкарци који не би имали довољно посла код куће упућивали у печалбу и тада би се одредиле жене за спремање хране преко љета.

Зато што жене овдје знатно мање привређују од мушкараца и зато што мушкарци у великом броју одлазе на зараду далеко од свога краја, јасно је да се мушка дјеца и уопште мушка страна више цијене. Жене се у кући Грковића скоро и ни зашта не питају. Оне су добре ако ћуте и раде што више могу. Сем тога, често су осуђене да годинама чекају своје мужеве да им се поврате из печалбе. Колико је жена запостављена у кући (овога краја), види се и по томе што ми ста-

рији мушкарци из ове задруге нијесу знали да кажу ни имена свих жена у кући. То се још оштрије види у томе што они женску дјецу уопште и не казују као дјецу. Синан, задругар из те куће, с тугом ми се жалио како нема дјеце, а има три дјевојчице. Колико се жена у једном таквом патријархалном друштву сматра мање вриједним бићем, показују и два случаја из ове исте задруге. Наиме, Шабан, који сад има око 60 година, узео је Мурселову жену, кад је овај умро, иако му је она била стрина, док је Берам узео Асанову, братску жену, кад је овај умро, иако је већ био ожењен (левират). Кад их човјек запита зашто тако раде, одговоре вам да то чине само са женом неког од старијих: (стрица или брата) „због деце" онога који је умро да их наиме не би мајка оставила и негдје се за туђина удала.

О дјеци се у овој кући води лоша и неједнака брига. Мушка се једва чекају да одрасту (мада се подижу и без најосновније бриге и услова). О женској дјеци рекло би се да воде мање рачуна него о стоци. Али чим дјеца одрасту, дају им се послови које могу да раде. Женска помажу око стоке, дјеце и ручног рада, а мушка око рада у пољу, око стоке, млина, куће итд. За вријеме рата Грковићи су били дали два дјечака у медресу (при Бајракли-џамији у Призрену) за по двије године те су „изучили за оце". Арун је сад хоџа у селу, док је Белим, пошто је окушао срећу да буде хоџа у селу Локвици, отишао и сад ради у Алексиначком Руднику.

Дакле, сви одрасли, па често и дјеца, морали су према својој снази да привређују за кућу. [У задругу није улазио мираз неке жене, нађена ствар, из рата донесено и уопште узгред привређено]. У накнаду за то задруга као колектив морала се бринути о својим задругарима. Ако је требало лијечити неког члана, женити младића, сахранити умрлога, дочекати госта итд., све те трошкове сносила је задруга као цјелина. Разумије се да је из тог колектива свима куповано оно што се морало купити (обућа, шамије, књиге ђацима итд.).

Распадање породичне задруге Грковића

Првих година послије ослобођења (1944), као што је познато радници су имали поред новчане награде и обезбеђено следовање хране и текстила за себе и своју ужу породицу. Зарађени новац и бонови за текстил и храну оно неколико припадника ове задруге који су радили на државним пословима нијесу били довољни да се подмире трошкови једне задруге која је бројно била нарасла на близу 80 чланова. Сем тога, ова је задруга морала давати држави и знатне количине жита, меса, вуне и других производа у виду „откупа". Зато се и код печалбара ове задруге и код њихових ужих породица све чешће рађала помисао и жеља о томе како би им било боље да се одијеле. Тако је накрају и сазрела мисао о распаду ове задруге упрољеће ове (1955) године, кад су они и почели да се дијеле. Тада је ова задруга бројала 81 члана, од којих је јуна мјесеца умрло троје дјеце од епидемије великог кашља.

Како се дијеле Грковићи? — Дуже су се људи ове задруге препирали и нагађали око тога на који начин да се дијеле. Они то ни до јесени (1955) нијесу још сасвим учинили. Ево како је било. Зато што је задруга настала намножавањем потомства од два брата (Ајре-

дина и Берама, трећи њихов брат умро је без мушке дјеце), преовладало је мишљење да треба некретнине подијелити најприје на два дијела („за браћом“) — и оно што је заиста наслијеђено од њих као и оно што је касније докупљивано и зарађено. Отуда се и јављају овакве околности. Од Берама има више потомака, па они самим тиме добијају мање имања. И, друго, по томе су принципу подијелили и земљу коју су, напримјер, купили и прије двадесетак година, коју су зарадили данашњи одјељаци и која није наслијеђена од она два давнашња претка. А то је очигледна неправда. Зато су сад потомци Берамови и ријешили да се куће не дијеле по томе принципу, јер би неке породице формално остале без крова, већ према породицама и према стварним потребама одељака. Не буду ли се тако споразумјели, умјешаће се суд. Уколико се нагоде да куће треба да дијеле према стварном стању и потребама појединаца који се сад издвајају као посебне породице, урадиће овако: онај који добије бољу кућу, а они имају пет кућа, треба да доплати ономе који добије лошију онолико колико мисле да је право. У одређивању величине те доплате помаже им „селски џемает“[6]), који се сазива у оним случајевима кад укућани сами међу собом не могу да се нагоде. Сем новчане доплате одређује се и број греда које треба да дају они који добију боље куће онима који добију лошије или који тренутно не могу уопште да добију кућу.

Подјелом непокретне имовине на два дијела особито су погођени садашњи нови домаћини Шабан и Мурат због тога што се Муратова братаница Сабрија, која је удата у селу, свакога часа може да појави са захтјевом да јој се да очевина. Шабану пак велики дио имања односе Мурселови синови, а његови братучеди, чију је он мајку узео за жену[7]).

Занимљиво је да се још један елеменат помене. То је да су браћа од стричева, Шабан и Мурат, кад су дијелили ливаду Овсиште, урадили овако: на оном дијелу који је пао Шабану оставили су једну велику крушку заједничком. Док буде рађала, користиће је заједнички. Кад се крушка осуши, дрво ће подијелити, али ново дрво ту неће више садити.

Сем кућа, Грковићи још нијесу подијелили ни млин. Последњих година, откад је избила неслога у кући а млин почео слабије да ради, они су отказали своја два камена и тако на њих не плаћају порез. Два друга камена, која су припадала Крушалију они су закупили и с њима раде. Иначе млин ће подијелити тако што ће припасти једноме или двојици који ће за толико мање добити од друге имовине. Добију ли млин двојица или тројица, они ће га редом по недјељу дана користити, а порез и оправке ће плаћати заједнички.

Од досадашње породичне задруге Грковића сад настаје осам самосталних домаћинстава:

Шемо (75)[8]) с браћом по оцу (не и по мајци) Фетахом (30) и Џемушом (26). Фетах и Џемуш имају живу мајку (Садберку) (78). Шемо има унука Рецепа (15); Фетах жену Фатиму (28) и ћерку Фекрију (3); Џемуш има жену Зимеритку (25). Свега 8 чланова.

Шабан (65), жена му Батише (70), син Јао (25) жена му Везирка (25) и дијете Расим (2). Али са Шабаном као старјешином иду и Батишина дјеца из првог брака, његови братучеди, синови Мурселови: Мамут (40), жена Рамиска (39) и дјеца Акија (5) и Нације (16) и по-

родица Мамутова брата Бајрама (који је страдао у руднику): жена Елмаска (36) и дјеца: Фадил (10) и Рустем (5). Свега 12 чланова.

Мурат (58), жена Кумреша (54), синови: Ћамил (30), Белим (28) и Раман (22). Ћамил има жену Азему (28) и дјецу Ћаила (4) и Сејду (2). Белим има жену Арвику (26) и дијете Ђулија (3). Раман има жену Сибу (21). Свега 11 чланова.

Авзо (55), жена му Нуриje (54) и дјеца: Нурише (18), Муарем (17), Јакуп (13), Низо (8), Нуро (4) и Фасма (1). Свега 8 чланова.

Берам (36), жене Шасима (40) и Бата (35) и дјеца од Шасиме Ђеља (6) и Рабија (7) а од Бате Батјер (5), Фемја (3) и Шида (2). Сем тога Шасимин син којега је добила у браку са Асаном Азем (14) иде у ову породицу. Свега 9 чланова.

Селим (68), жена Елмаска (66[1]), дјеца: Ајдин (36), Ћиман (30), Мелит (20), Ремзија (18) и Рафија (14). Ајдин има жену Ајману (35) и дијете Емрију (2). Ћиман има жену Азирку (26). Свега 10 чланова.

Синан (56), жена му Бакшина (46) и дјеца: Бата (15), Сања (14) и Сиба (3). Свега 5 чланова.

Ариф (40) с браћом Азиром (39) и Аруном (28). Ариф има жену Надије (38) и дјецу: Абдулаха (8), Салију (5), Рамуша (3) и Алему (13). Азир има жену Елмаску (40) и дјецу: Шеипа (16), Азирку (10), Азу (7) и Елдаску (3). Арун има жену Ибу (25) и дијете Сујну (2). Свега 15 чланова.

Можемо ли послије прегледа живота и организације ове задруге извести неки закључак? Верујем да можемо. Наиме, и ова задруга, као нека врста последњих изданака наше раније породичне задруге, одржавала се док је могла живјети тако да је сама себи била довољна и док је новчана привреда и пораст свијести о индивидуалној вриједности и појединца није коначно разорила. На диоби ове задруге добрим дијелом се види очувано старо обичајно право којега се наши људи у селима још придржавају. Сем тога, на овоме конкретном случају имали смо прилике да се увјеримо да је у једној таквој задрузи доиста био незавидан положај човјека као јединке. Особито је то био случај с положајем жене.

М. Р. Барјактаровић

НАПОМЕНЕ

[1]) Ово село у неку руку припада Сретечкој Жупи.

[2]) Ајредина и Берама, док име њихова оца нијесу знали да ми кажу. По једној доста мутној верзији њихов отац звао се Дил, те им наводно отуда и надимак у селу: Дили. Али, то је њихов мање познат надимак и име, док им је општије породично име Грковићи.

[3]) Кување варица за Божић као и доношење храстове гранчице на Божић изјутра у кућу, спремање бољег ручка за Нову годину, празновање Ђурђевдана, Петровдана, Илиндана, куповање бојених јаја дјеци за Ускрс, ношење црнине у жалости, одлажење у невољи у православне светиње итд. итд. — нијесу ли све то докази њихова српског поријекла? Откуд опет у њихову селу географска имена „Црквиште", „Попово Гувно", „Марков Рит" и друга?

[4]) За бројну чељад куће вуне никад није било довољно иако су жене носиле и платнених и конопљаних дјелова одјеће.

[5]) Абдурахману, зато што је дао земљиште, припала су два камена, а Махмудефендији зато што је јаз прошао преко његове земље један камен. Када је млин имао доста посла, овако се радило: Крушали је недељно добијао по 1000 динара и 40 кг жита, док је ефендија недељно добијао 400 динара и 20 кг жита. Оправке, порез и све остало сносили су сами Грковићи.

[6]) То су старији и правични људи из села, обично из њихове махале.

[7]) У оним приликама гдје се нешто дијели на равне дјелове узима се онај дио који некога падне „шортом". Наиме, испишу се на комадићима хартије бројеви који су намјењени појединим дјеловима имовине. Кад се папири проспу из капе по земљи, од њих свако узме по један и број који је на чијем папиру означава му и дио имања.

[8]) Број у загради означава године старости лица.

A GREAT FAMILY COMMUNITY IN THE SURROUNDINGS OF PRIZREN

In the village Jablanica, near Prizren, a big family community, consisting of 81 members, existed as late as 1955. It was the house of Grkovići or Grkovi. The life and organization of this particular big family community were exactly the same as with all the other Serbian big family communities until their disintegration. The Grković big family are just dissolving their community, owing to the fact that the monetary economy has already penetrated to a large extent into this house. The accuracy of the author's assumption is proved by the fact that 12 adult males, members of this dissolving family community, have already gone outside their village to earn their living, particularly in our mining centres.

UNE GRANDE FAMILLE INDIVISE AUX ENVIRONS DE PRIZREN

L'auteur donne ici quelques renseignements sur une grande famille indivise, composée de 81 membres, qui s'était conservée jusqu'à 1955 dans le village de Jablanica, près de Prizren. Mais les changements économiques et sociaux dans notre pays ont commencé à exercer leur influence sur ce vestige du passé et il y a des signes qui indiquent que sa désintégration est imminente.

Mirko Barjaktarović

ВЛАДИМИР Р. ЂОРЂЕВИЋ И НАРОДНЕ ИГРЕ

Другог децембра (19 новембра по старом календару) 1955 г. навршило се осамдесет и шест година од рођења покојног Владимира Р. Ђорђевића, мелографа, композитора класичних српских хорова за децу и омладину, хорског диригента, музичког педагога и теоретичара, биографа српских музичара и библиографа српске музике.

Пре двадесет и шест година, Ђорђевић је у Гласнику Етнографског музеја у Београду, књ. IV, за 1929 г., посветио један свој рад и народним играма. То је био чланак *Неколико речи о игрању и певању у Херцег Новоме*. Није улазио у анализе корака, али је изнео врло живо оно што је као уметник доживео посматрајући бокељске народне играче и дао импресивну слику народних обичаја у Херцегновоме приликом традиционалног играња о Св. Сави. Уз то је објавио известан број текстова народних песама и двадесет три мелодије које је тамо забележио и од којих осам прате народно играње Бокеља и Црногораца.

На народне игре и песме у Црној Гори Ђорђевић се осврнуо још једном приликом. То је било о Његошевој прослави, 5 децембра 1933 г., кад је на Београдском радију увече (у 9,15 часова) о томе предмету одржао предавање с музичким илустрацијама. Између осталога што је у том предавању изнео било је и његово документовано побијање оног распрострањеног мишљења да су Црногорци немузикални. Предавање је оставило изванредан утисак не само садржајем него и начином на који је све то саопштено. Читао је сам аутор, с топлином, изразито, па ипак уздржљиво и одмереним темпом.

Али није само црногорска народна игра и песма с пропратним обичајима интересовала Владимира Ђорђевића. Кад је био учитељ у Кулини (село између Алексинца и Крушевца) крајем деветнаестог века, описао је и неколико народних обичаја који су везани за играње Лазарица и Краљица, за седељке, Оале, свадбе и славе. То је остало у рукопису.

С покојним Божидаром Јоксимовићем у сарадњи израдио је *Питања за прикупљање музичких обичаја у Срба*[1]) која се односе не само на свирање и певање него и на играње у народу.

У Ђорђевићеву посмртном, недовршеном раду *Прилози биографском речнику српских музичара*[2]) и у његову фундаменталном делу *Оглед српске музичке библиографије до 1910 године* (с додатком до 1914 године) који се у рукопису чува у Музиколошком институту Српске академије наука, има такође библиографских података о српским народним играма[3]). Овај *Оглед* је, нажалост, у целини необјављен осим једног малог броја библиографских података под насловом *Оглед библиографије српске народне музике* који садржи и библиографске јединице о народним играма, а који је изишао у Гласнику Етнографског музеја у Београду, књ. VI, за 1931 г.

О значају Ђорђевићева мелографског рада за развој српске музике није потребно нарочито говорити. Од 1600 народних мелодија, колико је објавио у својим збиркама, на необрађене мелодије долази 1180 а на обрађене 420 примерака. Међу њима је скоро једна четвртина народних мелодија за игре. — Узгред напомињемо да су Ђорђевићеве колекције цењене и ван граница наше земље. Покојни Ернест Клосон[4]), велики белгиски стручњак за музички фолклор, посветио је једну студију Владимиру Ђорђевићу и српским народним песмама[5]). За Ђорђевићеве збирке српских народних песама, Џорџ

Сл. 1. Владимир Р. Ђорђевић, мелограф, композитор, библиограф, хорски диригент, музички педагог и теоретичар

Херцог и покојни Бела Барток сматрају да су изврсне[6]). Барток је о њима говорио у суперлативу[7]). Довољно је познато да су Ђорђевићеви записи на разне начине коришћени: и за проучавање, и за шири културно-просветни рад. А служе и као извор надахнућа многим нашим композиторима.

Као што је познато, Ђорђевић је, поред осталих мелодија, прикупио, забележио или обрадио и велики број народних мелодија за игре. На необрађене орске народне мелодије долази 303, на клавирске обраде 30, на оркестарске обраде 55 примерака. Укупно орских мелодија има 388.

Неке од тих народних мелодија за игре објављене су у двема капиталним Ђорђевићевим збиркама научног и уметничког значаја, у

којима је материјал сређен по областима. То су *Српске народне мелодије*, 1928, у издању Скопског научног друштва[8]), и 1931 године у Београду, у приватном издању ауторову.

Неке пак орске народне мелодије Ђорђевић је објавио посебно, за ширу употребу, опет у својим приватним издањима. Од тих његових збирки најранија је мања збирка *Тридесет игара за виолину* (Јагодина 1905). За време Првог светског рата у Бордоу издаје *Trente danses serbes pour piano*. У Београду 1933 г., објављује већу збирку *Српске игре за виолину* (125 мелодија), а идуће, 1934 г. излази педесет пет његових оркестарских обрада под насловом *Народне игре за гудачки оркестар*. Поред виолине, прве и друге, виоле, виолончела, контрабаса, удараљки (добоша, бубња и тасова), заступљена је и флаута. С пуно разлога Ђорђевић је био против уношења клавира и хармонике у оркестре који прате народне игре. Ове његове обраде, лаке за извођење, у којима су традиционалне мелодије и дух народне музике сачувани, служе као најбоља замена народних музичких инструмената,који прате игру. Његове су обраде подешене за широку употребу, особито за учитељске и средње школе.

Ни у другим правцима своје делатности Ђорђевић није занемаривао народну игру. Кад је у Музичком друштву „Станковић" и у Музичком друштву моравских учитеља, које је носило његово име, својим поклонима народних музичких инструмената постављао основу за развој музеја при тим друштвима, били су заступљени и народни музички инструменти који прате народне игре.

Уз објављене орске мелодије у својим збиркама Ђорђевић није давао описе игара, мада је он лично био одличан играч. Остаће у сећању многих који су га видели у колу његово дивно, отмено држање, право и потпуно природно, његови ситни кораци, његово архаично, мало одвајање ногу од тла и његово меко и умерено савијање колена. Укратко, он је био прави претставник неусиљеног, класичног српског народног стила и технике.

Али ако сам није записивао и описивао кораке и покрете, он је сав био за оживљавање занемарених народних игара и за њихово чување од кварења. Зато је радосно поздравио и до краја свога живота (1938 г.) пратио рад који су у томе смислу 1933 г. започеле његове сестричине Љубица и Даница С. Јанковић. Поред многих у детињству научених кола, оне су дотле већ биле прикупиле известан број народних игара из народа, особито из Врањске Бање (1925 г.) и Тетова (1925 и 1926 г.)[9]).

Владимир Ђорђевић који је био главни учитељ музике сестара Јанковић још од њихова детињства, упутио је Даницу Јанковић и у мелографски рад. Иако је народна игра одувек привлачила обе сестре, оне дуго нису знале да ће се њој посветити. Па и кад су 1933 г. отпочеле да раде на оживљавању и неговању старих заборављених игара [9]), оне су стално очекивале да се неко други, како су оне мислиле — ближи томе предмету, прими сложеног посла око систематског скупљања и записивања народних игара заједно с мелодијама, неко коме би оне пружиле и свој дотле прикупљени материјал.

У очекивању и тражењу таквога лица, желеле су, пре свега, да провере своје знање: Владимир Ђорђевић им је у томе погледу пружио пуну моралну подршку. Колико је њему било стало да за народне

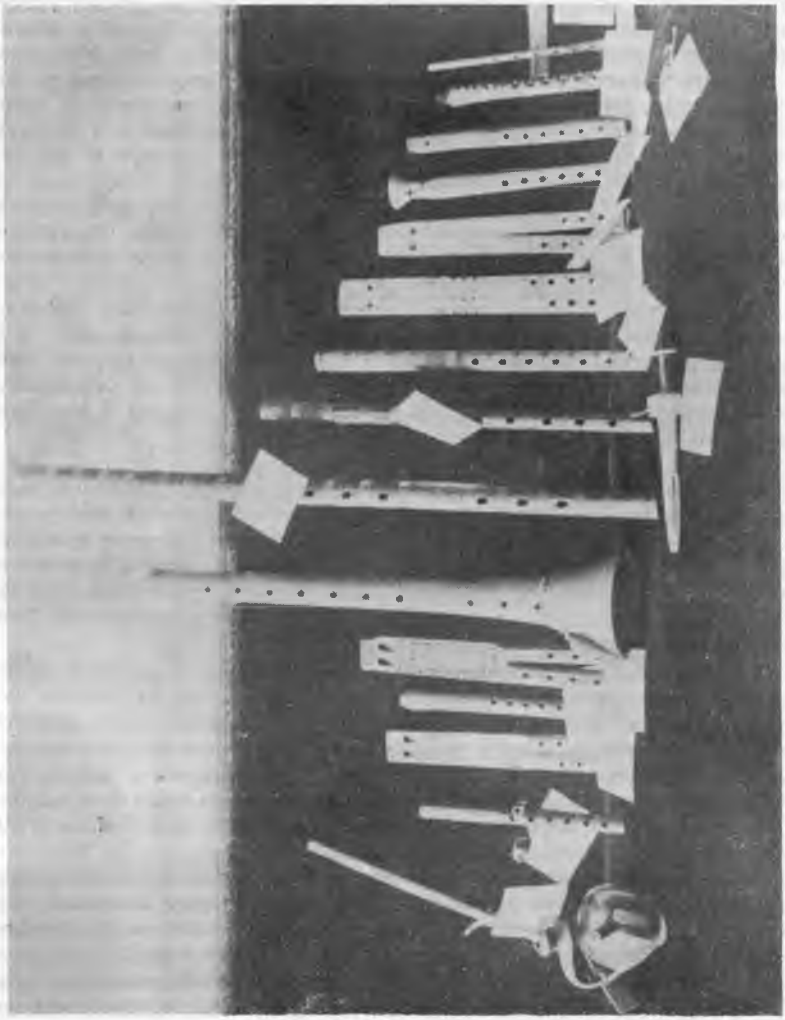

Сл. 2. Народни музички инструменти (поклон Владимира Р. Ђорђевића Музеју „Станковић")

игре учини све што може, показује чињеница што је он 1933 г., иако већ у одмаклим годинама (ближи седамдесетој него шездесетој), иако слабога здравља, сваке среде одлазио својим сестричинама и с њима играо или контролисао њихово играње. На тај начин оне су обнављале и проверавале српске игре које су као деца научиле од родитеља, рођака и других лица старије генерације, и тако добијале све више сигурности. Труд, љубав и пожртвовање које је њихов ујак показао при овом проверавању оне помињу са најтоплијом захвалношћу у уводу своје прве књиге.[11])

У то време код њих се јавља идеја о стварању *Клуба љубитеља народних игара или Школе за народне игре.* У ту сврху требало је повезати оне који желе да уче с онима који желе да покажу праве народне игре. И оне су почеле да организују састанке љубитеља народних игара који се од 1 октобра 1933 г. приватно одржавају у њиховој кући сваке недеље поподне, а повремено и суботом. На састанке су понекад позивале и народне играче из разних крајева, од којих су присутни учили њихове локалне народне игре.[12])

Упочетку Ђорђевић није могао присуствовати састанцима љубитеља народних игара због болести: први пут се појавио на четвртом састанку, пошто се опоравио. Неуморно је суделовао на четрнаест састанака и био од драгоцене помоћи како при свирању тако и при показивању игара. Домаћи течај, како су га учесници називали, био је вођен на потпуно добровољној бази, без ичије материјалне помоћи. Кад је Ђорђевић спролећа 1934 г. престао да долази, састајање љубитеља народних игара наставља се још неко време. Трајало је равно шест месеци, до 1 априла 1934 г. Одржано је укупно двадесет девет састанака.

Још у току састајања показало се да ова акција има одјека. Учесници Домаћег течаја почињу научене игре даље да шире и преносе у школе, разна друштва и установе у Београду, Земуну, Новом Саду, на Белим Водама и Макишу. Те године у многим београдским школама и у околини Београда појављују се тачке с народним играма на разним приредбама, а осетило се да се народна игра почела више да негује и у друштвеном смислу. Иако Клуб љубитеља народних игара као јединствено тело није могао бити озваничен, нити је основана Школа за народне игре услед недостатка материјалних средстава и разних других узрока, Домаћи течај је ипак донео резултате и преко очекивања. Заслуга за то има највише Владимир Ђорђевић.

С пажњом је пратио и даље рад својих сестричина на течајевима које оне, поред редовне дужности, настављају да држе добровољно, сада ван куће, за учитеље и наставнике гимнастике из свих крајева Југославије. Иако због оронулог здравља не може више лично да учествује у томе раду, он присуствује једном њихову часу на првом ванДомаћем течају, задовољан што пробуђено интересовање за народне игре у течајаца почиње да прелази у одушевљење.

Још на Домаћем течају почела се осећати потреба да се припреми збирка народних игара која би служила као уџбеник и потсетник за оно што се на течајевима учило. Још тада су организатори течаја потстицали оне који су учествовали у игрању да забележе и објаве научене игре. Међутим, они који су посећивали Домаћи течај очекивали

су да ту књигу припреме сестре Јанковић. То узајамно потстицање трајало је прилично дуго.

Пошто се нико други није јавио да то уради, Љубица и Даница Јанковић почињу да размишљају на који би се начин народне игре могле записати. Истовремено, оне и даље уче игре од народних играча кад им се пружи прилика за то.[13])

Сл. 3. Гајде од црног рога и јареће коже
(прати игре — из музеја „Станковић")

У први мах покушале су да игре бележе кинетографски. Разуме се, за то је требало прво савладати Лабанову кинетографију. И Љубица Јанковић се дала на посао. Али се показало да тај компликовани и крути систем нема услова за ширу практичну примену. Што је најважније, *Лабанова кинетографија, пошто је створена за балетску технику и пошто се служи балетском терминологијом, не одговара захтевима, карактеру, техници и терминологији наших народних игара.*

Сестре Јанковић одустају од употребе кинетографије, јер увиђају да би наше народне игре, записане кинетографским знацима — самим тим биле преведене на балетску технику, што значи да би биле суштински преиначене. На исти начин би негативно утицала и употреба балетске кинетографске терминологије. (Свакако да је све то скупа разлог што ни сами Немци ни други народи не употребљавају Лабанову кинетографију за записивање својих народних игара.)

Сл. 4. Народни музички инструменти (у средини — дарбука, са стране — тумбелек; прате игре. из музеја „Станковић")

Разговарале су о тим питањима и с Владимиром Ђорђевићем. Он је, као већина музичара код нас који народну игру посматрају само с гледишта музике, у почетку налазио да и народна игра треба да буде забележена на бази нотног система и партитуре.

Међутим, имајући у виду да народни стваралачки процес у нашој земљи није завршен и да народни играчи непрестано импровизују нове кораке и покрете, Љ. и Д. Јанковић сматрале су да би запис на-

родне игре помоћу крутог нотног система у виду партитуре био недовољан да обухвати у потпуности народну игру која још живи; као и кинетографија, нотни систем вршио би притисак, био би стега за народне игре и лако би их могао изменити и оштетити. Да би се народна игра у потпуности сачувала у својој битности, оригиналности, богатству и разноврсности, требало је потражити други начин записивања. Њихова тежња била је да пронађу систем који би био тачан, лак и приступачан како за ширу примену тако и за проучавање народних игара и њихову сценску адаптацију, а изнад свега — систем који би морао одговарати природи и захтевима наших народних игара, који би имао да буде подешен за нашу народну технику и који би био довољно еластичан да би се могао применити на све врсте облика и типова орске игре, на све најразноврсније елементе игара и поједине изузетне случајеве који у народу неочекивано искрсавају и записивачу постављају увек нова питања.

1934 г. нашле су решење које је одговарало горњим захтевима и почеле су да описују прикупљене народне игре помоћу свога система.[14] Кад се Владимир Ђорђевић упознао с природом и функцијама њихових описа игара претежно помоћу речи, не само да се није више враћао на своје раније гледиште о записивању народних игара помоћу нотног система него је, штавише, ауторима свесрдно одобрио да известан број својих кореографских анализа вежу за народне мелодије из његове збирке *Српске игре за виолину* (Београд, 1933), која им је служила као подлога и на течајевима, а у којој су записане мелодије биле углавном из онога времена из кога су биле и описане игре.

Поред тога, за ову прву књигу *Народних игара* сестара Јанковић (која обухвата укупно сто описа) Ђорђевић је записао још шест народних мелодија (за бр. 3, 65, 77, 90, 97), а Даница Јанковић је записала још тридесет и четири народне мелодије. То је био њен први корак у мелографском раду, којим је Ђорђевић био задовољан. А тиме је прва књига *Народних игара* у погледу музичке пратње попуњена и заокругљена. Због недостатка материјалних средстава, ових четрдесет накнадно забележених народних мелодија за игре могло је бити објављено тек 1937 г. као допунска збирка.[15]) Иако је здравље Владимира Ђорђевића све више попуштало, он је радо прегледао народне мелодије како за ову збирку тако и за идуће две које су сестре Јанковић за његова живота припремиле у току свог доцнијег систематског истраживања и прикупљања грађе на терену. Помоћ и подршку коју им је пружио у почетку док се нису оспособиле за самосталан рад, оне су са захвалношћу поменуле у својим првим збиркама.[16]) А кад је он умро (22 јуна 1938 г.), оне су своју трећу књигу посветиле његовој успомени.[17])

И данас, кад је протекло седамнаест година од његове смрти, ми се с пијететом сећамо Владимира Р. Ђорђевића не само због његових општих заслуга на стварању основе за развој српске музичке културе, него и због његових посебних заслуга за рад на нашим народним играма.

Љубица Јанковић

НАПОМЕНА

[1]) *Караџић*, лист за српски народни живот, обичаје и предање, год. I, св. 6, 1899, Алексинац (уредник Тихомир Р. Ђорђевић), и посебно

[2]) Издање Музиколошког института САН, Београд 1950

[3]) Р. бр. 165 од 30 децембра 1910 и бр. 1329 од 31 марта 1949. О Ђорђевићевим радовима као изворима за српске народне игре говоре Љубица и Даница С. Јанковић у VII књизи *Народних игара* (Београд 1952), стр. 13, 22—24, и *Литература*, стр. 247—248 у истој књизи.

[4]) Види некролог: *Смрт Ернеста Клосона*, Музика 1951, бр. 5, 226—227

[5]) Ernest Closson: Chansons populaires serbes, Flambeau-Revue belge des questions politiques et littéraires, 3me année, № 11, novembre 1920.

[6]) Béla Bartok and Albert Lord: Serbo-Croatian Folk Songs — Columbia University Press. New York 1951, str. XIII i 27.

[7]) Наведено дело, стр. 23, 27, 82

[8]) Поред македонских, ту има и народних мелодија из Санџака, с Косова и из Метохије.

[9]) Те игре објавиле су у својој првој књизи *Народних игара* (Београд 1934). Види бр. 53, 71, 76, 77, 89, 90 и др. (Доцније су наставиле систематско истраживање и бележење у истим крајевима, и тај накнадно прикупљени материјал објавиле у својој трећој (1939) и шестој (1951) књизи *Народних игара*).

[10]) Љубица С. Јанковић: *О значају народних игара* — Гласник Југословенског професорског друштва за март 1933, Београд, и посебно.

Љубица С. Јанковић: *Народне игре*, радио-предавање — Учитељ, свеска за септембар 1933, и посебно.

[11]) Љ. и Д. С. Јанковић: *Народне игре*, I књига, 6

[12]) Поред осталих, долазили су народни играчи и певачи из околине Охрида, из околине Аранђеловца, из Црне Горе (ове последње је доводио г. Митар Влаховић, тадашњи кустос Етнографског музеја у Београду), и др. Игре научене и забележене од њих, заједно с именима лица од којих су записане и датумом бележења, објављене су у првој књизи *Народних игара* од Љ. и Д. С. Јанковић стр. 4 и 5, описи игара бр. 9, 29, 49, 55, 56, 57, 65, 73, 97. 98.

[13]) Љ. и Д. С. Јанковић, наведено дело, имена лица и датум бележења стр. 4 и 6, описи игара бр. 34, 35, 36, 54, 70, 71, 72, 91, 92, 94.

[14]) Систем сестара Јанковић заснива се на описивању народних игара претежно помоћу речи. Састоји се из типског обрасца игре, који служи за систематизацију и класификацију игара по типовима, кореографске анализе, која служи за учење у вези са тактом и тактовим деловима мелодије, речима песме и слоговима речи. Помоћни знаци показују само правце кретања и остајање у месту и служе као потсетник. Дијаграме за облике игара (види пету књигу *Народних игара* Љ. и Д. С. Јанковић, Београд 1949, 5—44), графиконе и начин математичког прорачунавања односа између игре и мелодије неједнаких дужина (види рад Данице и Љубице С. Јанковић: *Правилно у неправилноме*, „Звук“, бр. 2—3, 1955, Београд, стр. 65—79), додале су доцније. Временом су све више проучавале народне игре и у вези с народним животом.

[15]) Даница С. Јанковић: *Мелодије народних игара*, Београд 1937, 3

[16]) Љ. и Д. С. Јанковић: *Народне игре*, II књига, Београд 1937, 5 — и: *Народне игре*, III књига, Београд 1939, 7

[17]) Љ. и Д. С. Ј.: *Народне игре*, III књига, 5

VLADIMIR ĐORĐEVIĆ ET LES DANCES POPULAIRES

Dans le présent article, écrit en l'honneur du quatrevingt sixième anniversaire de la naissance de Vladimir Đorđević, célèbre mélograph, bibliograph, pédagogue et compositeur serbe, l'auteur donne un aperçu de son activité consacrée en partie à la notation des mélodies pour les dances populaires serbes.

VLADIMIR ĐORĐEVIĆ AND FOLK DANCES

The present article commemorates the eighty sixth anniversary of the birth of Vladimir R. Đorđević, highly meritorius melographer and bibliographer of the Serbian music, biographer of Serbian musicians, composer of classical Serbian children and youth choruses, conductor of various choirs, musical pedagogue and

theoretician. Almost in all directions of his manifold and vigorous activity on the development of the Serbian musical culture, Đorđević drew inspiration from folk music. Although an excellent dancer himself, he did not engage in the descriptions and analyses of steps, but, among other folk melodies, he collected also those which serve as the accompainiment to folk dances. He was the principal instructor in music of the sisters Janković and in the initial stages of their work on the authentication and promotion of the genuine folk dances, he offered them his assistance and moral support. Among his other various activities, he was also contributing to the review »Glasnik Etnografskog muzeja«, where some of his writings on folk dances appeared.

Ljubica Janković

ЛАЈОНЕЛ БАДЕН

ЕНГЛЕСКИ СКУПЉАЧ НАШИХ МЕЛОДИЈА

Протекло је већ четрдесет година откако је енглески музичар Лајонел Баден (Lionel Budden) почео да бележи наше мелодије, а ми смо тек недавно сазнали о томе. Још као млад болничар — добровољац, Баден је у најсуровијим условима Првог светског рата с највећим одушевљењем прикупио неколико стотина мелодија на положају Битољ — Кајмакчалан.

Како смо дознали за тако необичног болничара и ратног мелографа?

Једна пошиљка књига од стране Етнографског музеја у Београду у мају 1955 године била је индиректан повод да се открије мелографски рад младог одушевљеног Енглеза. То је било онда када се Етнографском музеју у Београду јавио писмом господин Ј. А. Милер (Miller) из Лингкна (који нам је исто тако дотле био непознат) и питао како би дошао до седам књига *Народних игара* од сестара Јанковић. Управа Музеја му је љубазно послала неколико од њих, а неколико књига су послали писци. Кад је стигла потврда о пријему пошиљки, у писму (од 23 маја 1955 г.) био је споменут пријатељ који је био на Балкану и „сакупио много мелодија од рањеника о којима се старао".

25 јула 1955 године стигло је Љубици Јанковић писмо и од самога скупљача које је овако почињало: „Допустите ми да се претставим као пријатељ кога он (г. Милер) помиње, који је служио у Лекарском корпусу Британске краљевске армије у рату 1914—1918 и који је био од септембра 1916 до јануара 1919 болничар у 36 општој болници придодатој Српској армији на Вертекопу у Македонији".

Даље саопштава: „У томе периоду сразмерно врло велики број српских болесника и рањеника са фронта Битољ — Кајмакчалан прошао је кроз ову болницу. Ако је ко од ових српских војника још у животу, можда ће се сетити британског болничара који је дуго времена радио у једном операционом одељењу, који је имао виолину и проводио све своје слободно време посећујући разне шаторе и молећи српске војнике да му певају своје народне песме или да му свирају своје народне игре. Био сам тада, а и сада сам, опчињен тим мелодијама".[1])

Писмо је пружало и друга обавештења: мелограф Баден има две дипломе (за романистику и музику), водио је дугогодишњи школски живот (архитект Милер био му је један од првих ђака у Киркхајму), и тек сад, када је у пензији, сређује нотне бележнице с песмама и играма. Поред тога, пише историске и аналитичке белешке о програмима симфониских концерата, држи предавања о музичким темама, пева, свира на виолини и виоли у камерним делима.

Одржао је и једно предавање музички илустровано о нашим народним играма и песмама: „Једна музичка авантура на Балкану“.[2]) Од отпеваних песама предавач шаље Љубици Јанковић четири своја записа наших мелодија у рукопису, на којима је писало да је клавирску пратњу удесио Л. Б., и испод којих је опет својом руком написао: „У захвалном сећању на болесне и рањене српске војнике који су ми у Британској 36 општој болници, Вертекоп, Македонија, 1916

Сл. 1. Лајонел Баден 1916 године, код Вертекопа

1917 и 1918 г. певали ове и многе друге песме“. Осим тога, јавља још: „Моја супруга свирала је неке од игара у обради (клавирској) Владимира Ђорђевића.“ Додаје да већ има неке збирке Ђорђевића, Добронића и књигу Бартока и Лорда о српскохрватским народним песмама. Желео би да настави предавања о нашој музици и потребно му је још аутентичне музике. Потребан му је и добар српско-енглески речник.

Одмах му је послато неколико пакета књига и речник.

Потврђујући пријем 8 августа 1955 г., професор Баден нам и даље пише о узбудљивом Вертекопу, о Владимиру Ђорђевићу, за кога је сазнао још за време рата од српског официра Рад. М. Гајића који му је дао три игре из Ђорђевићеве збирке. Било је у писму још пријатних појединости као што су неке српске речи (свираљка, гусле, гуслар, народне песме, народне игре, Ој, јаблане, Ситан камен, итд.) које је убацивао у енглески језик, и друго.

На молбу Љубице Јанковић да нам пошље још биографских и библиографских података о себи и можда коју фотографију са Вертекопа, професор Баден се радо одазвао. Из његових писама даље сазнајемо да је повремено држао предавања из историје музике при Универзитету у Саутемптону, да ће о нашој народној музици држати још једно предавање. Шаље нам копију свога првог предавања и копију рада пуковника Кларка[3]), болничког команданта, о Тридесет

шестој болници код Вертекопа. Све је то значајан и драгоцен историски материјал. Приложио је и неколико избледелих фотографија, које су дате на копирање па су му оригинали враћени. Између осталога, професор Баден помиње да је у Болници код Вертекопа неколико месеци провео и тешко рањени студент пок. Владета Поповић (доцније професор енглеске књижевности на Београдском универзитету), с којим се он после тога неко време дописивао.

Сл. 2. Лајонел Баден, 1934 године

Како сам мелограф Баден каже, он је наше мелодије бележио од сељака, Цигана и других српских војника. Кад су војне музике Вардарске и Шумадиске дивизије посетиле једанпут Болницу, он је од „банде" записао мелодије за игре о којима напомиње: „Многе од њих су сличне (премда незнатно вариране) с онима у збиркама које сте ми послале."

Бележио је и од других, например од руских војника. Записао је и локалне народне песме из околине Вертекопа, за које каже:

„Песме које су ми певала грчка, турска и македонска деца у селима близу Болнице (Драгоманци и Месекле) чувам засебно — њих нема много, можда два туцета."

У више махова, још од првога писма, професор Баден изражава жељу да своју рукописну збирку пошље сестрама Јанковић у знак захвалности. 10 јануара 1956 године поново јавља да ће своје записе покушати да препише. 28 фебруара 1956 године пише: „За мене је било тако велико задовољство да преписујем за Вас песме — које желим да чувате као поклон Вама и Вашој сестри. Оне никако нису све народне песме: међутим, оне показују које су песме биле популарне међу вашим војницима у годинама 1916—19, а најбоље од тих мелодија су по моме мишљењу, првокласне." А 5 марта 1956 године извештава нас скромно као увек: „Најзад сам дао разумљив изглед песмама које сам прикупио на Вертекопу. Хоћете ли бити љубазне да их примите као поклон... ја бих волео да је (збирку) ви узмете за себе."

9 марта 1956 године стигао је рукопис Лајонела Бадена — првих пет свезака велике осмине са 341 нотним примерком. То су његови преписи записаних мелодија код Вертекопа, са почетним стиховима песама, без даљега текста, и без инструменталних мелодија за игре. Поред народних песама, ту има грађанских песама које су биле популарне у оно време, а од којих су поједине биле омиљене и у двема генерацијама пре тога. Ту су и неке композиције наших композитора, војничке песме, романсе странога порекла и др.

У писму од 22 марта 1956 г. професор Баден јавља: „Одлучио сам да препишем и мелодије за игре које сам прикупио на Вертекопу и да их пошљем Вама као додатак уз оних пет свезака са мелодијама песама... Можда ће ми бити потребно још неколико недеља да обавим овај посао пошто сам врло заузет, али ја бих веома волео да Ви и Ваша сестра имате све што сам ја прикупио — мада не може постојати ниједна мелодија за игре коју ви већ не знате."

Кад професор Баден заврши преписивање, и кад његова целокупна збирка буде овде,[4]) моћи ће се више писати о њој и њеном јединственом мелографу — болничару. Јер записивати мелодије у пољској болници која је свакодневно била бомбардована, у којој се у току рата лечило око 30000 војника разних народности, и на записивање употребити сваки слободан тренутак који би могао бити заслужени одмор и предах, записивати истрајно у току две и по ратне године — то је несумњиво јединствен случај у историји ратова и историји музике. Бележити мелодије од рањених и болесних војника које су сатирали тифус, маларија, дизентерија, туберкулоза и многе друге незнане болести, бележити у време кад је и сам записивач био оболео од маларије — то је више него подвиг. А у свем том сплету најтежих околности умети из војника извући оно што је у њих било најдраже, и тако нам сачувати део нашег богатог културног наслеђа — било би од једног припадника друге народности више него жртва да сам мелограф Баден није у томе налазио задовољства. Психолошко дејство таквога рада на рањенике и болеснике који се око њега окупљају пуни готовости да му певају, или моле да им позајми виолину (коју му враћају са пољским цвећем заденутим за прорезе), не може се довољно подвући. Зато значај Баденова мелографског рада није само у чину и прикупљеном материјалу, него и у расположењу које је сво-

јим интересовањем и одушевљењем за нашу музику стварао, и којим је подизао дух изнурених војника.

Не мањи је значај и у осећањима с којима је он лично обављао мелографски рад: „Ја сам бележио једино из задовољства", пише он. „Уствари, цела збирка је један писани документат о томе шта су српски војници певали и свирали после свога опоравка на Крфу од ужасног повлачења кроз Албанију, све до њиховог изванредног освајања Кајмакчаланских Висова — а то је била победа која је, по моме

Сл. 3. Лајонел Баден, 1952 године

мишљењу, заиста ускорила свршетак рата." У једном од својих писама (од 28 фебруара 1956), у коме изражава жаљење што је наша земља толико пропатила од зимских непогода, враћа се опет на време проведено код Вертекопа и на српске војнике о којима каже: „Никада не могу заборавити њихов херојизам, а кад сам видео да је тај херојизам удружен с љубављу према музици . . . , моја љубав према њима добила је чврсте темеље и остала је све до данас непоколебана."

Још пре но што будемо имали потпун увид у целокупан мелографски рад овог енглеског музичара можемо без двоумљења рећи да његова збирка није само писани документат о томе шта су српски војници на овој балканској ветрометини за време Првог светског рата свирали и певали. Она може бити од помоћи и за музиколошка и етномузиколошка проучавања.

Поврх свега, то је и прилог културно-историској међународној узајамности. Јер збирка овога за наш народ двоструко заслужног британског болничара-мелографа потврђује колико је тачна позната истина да је музика заједничко добро свих оних који разумеју њен говор без обзира на то коме народу припадају.

Даница С. Јанковић

ЛИТЕРАТУРА И НАПОМЕНЕ

[1]) Види Политику од 29 јануара, 1956 г., где је објављена прва наша белешка о Лајонелу Бадену у рубрици „Да ли знате?" Поводом тога посетио нас је Миленко Тодоровић, бивши дугогодишњи службеник Политике. Од њега смо сазнали да је као рањеник за време Првог светског рата недељу дана провео у Болници код Вертекопа. По његовим речима, једнога дана дошао је у његов шатор енглески болничар с виолином и једним младим тумачем, и забележио од њега песме: *Ситан камен и Ево теби, лепа Цано* ... Рекао нам је да је енглеског записивача задржао у лепој успомени и молио нас је да га поздравимо.

[2]) Предавање је овако приказано у борнмаутском часопису The Winter Gardens Society Magazine, бр. 21, 1955, стр. 49: „Господин Лајонел Баден, кога сви ми знамо по његовим извршним белешкама о програмима концерата у Зимској Башти, посетио нас је први пут 17 маја. Одржао је предавање о своме бављењу на Балкану илуструјући га певањем многих песама које је записао кад је био тамо. Дивно је певао, а госпођа Баден га је пратила на клавиру."

3) Colonel S. F. Clarke: A General Hospital with the Royal Serbian Army (No. 36 — General Hospital). The Lancet, (an English Medical Magazine), 1920.

[4]) Овај рад био је већ написан и предат кад је 25, IV, 1956 године стигла и друга пошиљка: три свеске са сто деведесет једним бројем записа инструменталних орских мелодија које је Лајонел Баден прикупио код Вертекопа без корака за игре. Са раније послатим преписима записа вокалних мелодија, које нам је из своје збирке професор Баден послао без текстова песама, то чини укупно осам свезака са пет стотина тридесет и два преписа прикупљених мелодија. О томе је и НИН од 3 јуна 1956 г. донео чланак Љубице С. Јанковић под насловом: „Пре четрдесет година — МЕЛОГРАФСКИ ПОДВИГ НА СОЛУНСКОМ ФРОНТУ", са поднасловом уметнутим од стране уредништва.

LIONEL BUDDEN

An English collector of our melodies

During the First World War a British medical orderly, Lionel Budden, who was serving in the 36th. R. A. British General Hospital attached to the Serbian Army at Vertekop in Macedonia on the Bitolj—Kajmakčalan front, collected from Septembre 1916 to January 1919 several hundreds of folk and popular melodies among wounded and diseased Serbian soldiers. On the 25th of July 1955 he wrote for the first time to the Janković sisters. In a series of subsequent letters he sent them various reports on his work. On the 9th of March 1956 they received a gift from the melographer Budden: a copy of one part of his collection; 341 recorded melodies with initial verses, without giving further text of songs. On the 25th of April 1956 he added 191 instrumental tunes. The melographer Budden, Romanist and musician by his profession, is living in England at present and delivering lectures on our folk music.

LIONEL BUDDEN

Un collectionneur anglais de nos mélodies

L'auteur présent ici un Anglais, romaniste et musicologue, qui, ayant servi comme infirmier dans un hôpital militaire anglais du front de Salonique pendant la Première guerre mondiale, a pris intérêt à nos mélodies populaires et à d'autres dont il a rassemblé un recueil assez considérable. Il en a envoyé une copie, composée de 341 chansons, avec des vers initiaux, aux soeurs Janković. Plus tard, il y ajouta 191 mélodies instrumentales.

Danica S. Janković

Figures

Fig. 1. Lionel Budden in 1916 at Vertekop
Fgi. 2. Lionel Budden in 1934
Fig. 3. Lionel Budden 1952

ЕТНОЛОШКА ГРАЂА У ЧАСОПИСУ „JETA E RE“

Арбанашки часопис „Jeta e re“ као орган Савеза културно-просветних друштава Косова и Метохије почео је да излази јула 1949 године. Часопис је књижевног карактера а излази двомесечно. Пагинација и нумерација извршена је по годиштима. Главни његов уредник био је у почетку Zekeria Rexha а касније Esad Mekuli.

Редакција овог часописа посветила је особиту пажњу народним умотворинама те у сваком броју доноси у рубрици „фолклор“ понешто од народног блага Арбанаса (народне песме, приче, загонетке, музички фолклор и теоријске чланке).

Како је часопис неприступачан нашим људима (он је на арбанашком језику) сматрам да ћу овим кратким приказом заинтересовати оне који се баве проучавањем народних умотворина. Изнећу хронолошким редом, по бројевима часописа, све оно што сматрам да је од интереса за етнологе.

1) Lorenc Antoni: Folklori muzikuer ne Kosove e Metohi — Музички фолклор на Косову и Метохији (св. 1, Приштина 1949, 20 до 24). Чланак је веома интересантан. У почетку писац каже да су у данашњој области Косова и Метохије некад живели Дарданци који су били веома богати музиком. Од њих је много којечега наследио живаљ ове области. Музичким фолклором је врло богат наш народ (мисли се на Арбанасе). Потребно је бележити мелодије и дати им уметничку обраду. Сав музички фолклор може се подијелити на сеоски и градски. У погледу ритма и хармоније градски је богатији и развијенији, али је зато сеоски много интересантнији. На крају чланка донео је у нотама мелодију познате арбанашке тужбалице „Kanga e Rexhes“.

2) Hasan Vokshi: Poezi folkloristike — „Фолклорна поезија“ (св. 1 за 1949, 78 — 80). Уз мали увод и коментар аутор је објавио две мале народне лирске песме. Карактеристичне су по томе што се супротстављају назадним обичајима код женидбе и удаје. Песмице говоре о томе како девојка, између старца и младића изабере последњег мада је први био богат.

3) Zekeria Rexha: Rapsodite tona — Наше рапсодије (св. 2, 1949 117—123). Писац говори поглавито о пореклу арбанашких епских народних песама званих „kange kreshnike“ (крајишничке песме). Он каже да су буржоаски научници порицали способност Арбанасима за стварање народних песама и тврдили да су њихове песме само варијанте песама суседних народа. На другој страни, арбанашки писци ишли су у другу крајност и тврдили да су баш од Арбанаса суседни народи примили такве песме. Писац тврди да су крајишничке песме Арбанаса одраз племенског уређења, а нама се међутим чини

да су оне пре одраз феудалне епохе. Затим писац наглашава да заједничких мотива имају и Арбанаси и Срби, али то не значи да је поезија једних настала под утицајем других.

4) Martesa e Halilit: Халилова женидба (св. 2, 1949, 191—200 и св. 3, 1949, 295—303). Епска народна крајишничка песма прештампана је из часописа „Hylli i drites". В. Халил узима за жену Танушу, ћерку которског краља Вука Харамбаше. Кад је пошао по њу, краљева жена га је опазила и јавила краљу. Халил буде ухваћен. Краљ истера ћерку из куће, али она успе да пошаље писмо Мују и јави за случај. Једне недеље изведоше Халила код цркве да га погубе. Халил затражи допуст да отпева једну песму. Он уствари није певао него говорио, поручивао сунцу, месецу, птицама да за овај случај јаве Мују. Чим је Мујо дознао, стигао је цркви и избавио Халила. Виле су указивале нарочиту помоћ Мују и Халилу.

5) Mbi artin dekorativ te popullit ne Kosove e Metohi — О украсној уметности народа на Косову и Метохији (св. 1—2, 1950, 48 до 52). Овде је донет део предавања сликарског уметника Н. Граовца. У овом кратком чланку дат је летимичан поглед на развој декоративне уметности. У чланку се вели да је у том погледу Космет веома интересантан. У орнаментици Косова и Метохије налазимо илирских трагова, потом утицај Византије и Рима и турско-оријентални.

6) Ali Abdyli: Darsma ne katund — Свадба на селу (св. 1—2, 1950, 114—115). Уз мали коментар писац доноси неколико свадбених обичаја и усто још и неколико фрагмената свадбених песама које певају жене у одређеним тренуцима за време свадбе.

7) Mehmet Vokshi: Kange martese — Свадбена песма (св. 1—2, 1950, 116—117). Без икаква коментара објављена је врло лепа свадбена песма у којој се пева како ће млада бити дочекана у дому младожење.

8) Kanga e Selman Brahimit — Песма о Селману Брахиму (св. 1—2, 1950, 118). Објављена је цела тужбалица и у партитури њена мелодија. Не види се где је и од кога забележена.

9) Mehmet Vokshi: Mirushe moj — Мирушо мори (св. 1—2, 1950, 119—120). Лирска народна песма у којој младић пева својој драгој. Не види се из ког је краја.

10) Sali Kolgeci: Muja denon trathtin e Dezdar Ag Osmanit — Мујо кажњава издајство Диздар Османаге (св. 3, 1950, 202—210). Објављује и врши анализу једне нове варијанте из циклуса песама о Мују. Песму је забележио у Ругови код Пећи. Међутим, изгледа да није тачно бележио фонетски. То потврђује чињеница што у песми нигде нема дифтонга *ia* који постоји у руговском дијалекту.

11) Josip Slavenski: Kanget popullore te Shqiptarve te Kosoves e Metohis — Народне песме Арбанаса Косова и Метохије (св. 4, 1950, 236—239). У овом интересантном чланку аутор даје у општим цртама музичку страну народних песама, мелодија, тонова, хармоније и интервала. Писац каже да су се у Македонији, Косову и Метохији и у Арбанији сачувале веома старе мелодије које у октави имају до 53 тона. На Косову има чудних интервала који се не слажу с европским системом од 12 тонова. Скале мелодије код Арбанаса су веома разнолике и ближе су онима старих Јелина (еолских, дорских, фригиских). Најинтересантнија је она пентатонична с варијантом пентатонико-еол-

ском (сол—ла—до—ре—ми—сол) у којој су сол и до ниже за једну стопу. Потом даје још неке интересантне особине народне музике Арбанаса, а затим прелази на музичке инструменте. Од инструмената помиње лахуту (гусле), ћителију (врста тамбуре), шаркију (тамбура са више жица) потом даиру (деф) која је наслеђена од грчког тимпанона. За овај последњи каже да ни најсавршенији ударни инструмент у Европи не може да замени њен племенити и изражајни звук. Код Арбанаса се употребљавају и зурле, тупан (бубањ), фуели (краћа свиралка, кавал (дуга свиралка), грната (врста кларинета), ћемане (виолина), ут и канун (турска цитра), даире са чампарама и тарабук.

Ритмичка база код Арбанаса је веома богата у неправилним ритмовима. Најчешћи тактови су седам осмина (с деобом 3 — 2 — 2), девет осмина (2—2—2—3), потом пет осмина, једанаест осмина. Хармонична база арбанашке музике је проста али оритинална. Трогласну хетерофонију сматра народном полифонијом. На концу вршећи упоређења и анализу наилази на пуно сличности с музиком старих Јелина. На крају спомиње неколико народних свирача који одлично познају народну музику.

12) Lorenc Antoni: Byllbylli i mjere — Сироти славуј и Oj lum e lum — О среће, среће (св. 4, 1950, 293—294). Објављује две лепе лирске песме у тексту и нотама. Једна од њих је печалбарска.

13) Ndue Nekaj: Kash' e lasha — Загонетке (св. 4, 1950, 295—296). Писац објављује 27 народних загонетака прикупљених у народу. Није назначио у ком је крају и од кога забележио.

14) Lorenc Antoni: Format dhe vogiat muzikore te popullit shqiptar — Музички облици и музички инструменти арбанашког народа. (I део чланка у св. 5—6, 1950, 351—357; други део у св. 1, 1951, 44—47). У овом врло интересантном чланку аутор каже да је музика одраз душевног расположења народа. Говорећи о томе како музички фолклор Арбанаса Косова и Метохије није досад проучаван, он каже да је преко потребно скупити га и проучити. У музичком фолклору Арбанаса има пуно елемената који су заједнички свим балканским народима, али има и неких особина којих музички фолклор других народа нема.

Говорећи о музичким облицима аутор каже да је друкчија музика за пратњу епских песама од оне за лирске песме. Код епских песама музика је монотона а код лирских веома богата у погледу мелодија. Али и лирске песме, па према томе и музика, деле се на градску и сеоску. Сеоска је оригиналнија и интересантнија од градске. После овога аутор износи главне архаичне типове мелодија лирских песама.

О улози жене у стварању музичког фолклора аутор каже: „Код Арбанаса мушкарци и жене не певају заједно, жене пак не певају пред мушкарцима. Зато има песама које певају само мушкарци, а има и таквих које певају само жене. Жене поглавито певају свадбене песме, веридбене, љубавне, комичне, успаванке и тужбалице. Али све ово богатство нама је непознато. Арбанашка жена је композитор и песник; обично се сматра да је она најзаосталија жена, али арбанашка жена је једина која је композитор и која свира на музичким инструментима".

Све инструменте је поделило на: ударне (def, tarabuka, tymeleku, tupan, campare — налик на шпанске кастањете; ређе се употре-

бљавају и: кашика, тепсија, тањир); кордофони (lahuta — гусле, çitelija — тамбура с две жице, sharkija — тамбура са 6—12 жица, bugarija — са четири жице, ut и kanun — оријентални инструменти, qemane — виолина); аерофони (kavali — свирајка, bishnica или bilishnica — вероватно гајде[1]), xurla — зурла, gërnata — кларинет, harmonika код које се мех пуни ваздухом левом руком или ногом — уствари нема ничег заједничког с модерном хармоником).

15) Hasan Vokshi: Per nji pune ma sistematike te folklores sanc — За систематски рад на нашем фолклору (св. 5—6, 1950, 395 до 400). Аутор је на основу постојеће литературе покушао да објасни читаоцима шта је то фолклор и шта он проучава. Говорећи о предмету фолклора каже да он проучава народну усмену књижевност, глуму, музику и игре. Он нагиње мишљењу да народну књижевност стварају појединци а не народ као колектив. На крају чланка штампана је песма „Ura e fshejit" — Швањски мост истога мотива као српска народна песма „Зидање Скадра".

16) Лоренц Антони (св. 5—6, 1950, 401—402) донео је у нотама и тексту две лирске песме и то: Ani mori nuse — О мори невесто и Mori e mire — Оj лепојко.

17) Ndue Nekaj: Kach' e lasha — Загонетке (св. 5—6, 1950, 403 до 405). Ту је 46 загонетака сакупљених у Кривој Реци (Новобрдској). Донео их је без икаква коментара и обраде.

18) Hasan Mekuli: Muzeumi popullues krahinuer ne Prishtine — Обласни народни музеј у Приштини (св. 5—6, 1950, 406—408). У кратким цртама приказан је Обласни музеј у Приштини. Музеј засад има следеће збирке: археолошку, етнографску, накит, керамику и збирку НОБ-а. Музеј има и библиотеку.

19) Kole Shiroka: Mbeledhja e folklorit muzikuer shqiptar — Скупљање музичког фолклора Арбанаса (св. 5—6, 1950, 416). У овој краткој белешци говори се о потреби скупљања музичког фолклора. На томе предано ради Лоренц Антони који је већ припремио за штампу збирку песама у нотама и тексту (око 50 песама).

20) Hasan Vokshi: Historija e folklores shqipe — Историја арбанашког фолклора (св. 1, 1951, 87—98). Сабирање фолклорне грађе код Арбанаса почиње у другој половини XVIII века. Први скупљачи из тога доба су Гаврил Дара (1765—1832), потом његов син Андреа Дара (1796—1872). Интересовање за фолклор појавило се прво код Арбанаса Италије. Де Рада издаје 1866 г. „Rapsodie d'un poema albanese", које је послужило за проучавање језика. Било је људи који су потцењивали фолклор. Као такав спомиње се Кристифориди. Прва збирка арбанашких песама је „Racolta di canti popolari e rapsodie albanesi", Трст 1879, а потом долазе: „Bleta shqiptare" од Тими Митка, „Valet e detit" од Спира Дина (Софија 1908), „Nji tufe proverbash" од Сотира Коље. Од 1912 на овом пољу се радило прилично добро.

21) Ndue nekaj: (св. 1. 1951, 90—91) објављује две обичајне песме: Tekerr, tekerr chaba и Solla lamshin (О жаби и Окретах клубе) уз мало објашњење о пореклу и функцији оваквих песама.

22) Abdurahman Gashi (св. 1, 1951, 91—92) уз мали коментар објављује лирску песму: Moj e mira ne dere te sobes (Оj лепојко на вратима собе). Песма је интересантна због упоређења женске лепоте и делова њеног тела с појединим стварима.

23) Abdullah Zajmi: (Nji veper shqipe e vjetit 1873 ne Kosove — Једно дело на арбанашком језику на Косову из 1873 г. (св. 2, 3, 1951, 117—122). Аутор овог прилога открио је у Вучитрну досад непознато писано дело на арбанашком језику и то на дијалекту Косова. Дело носи наслов „Vehbije" (Дар). Написано, је, како писац тврди, 1873 г., и то арапском азбуком. Дело је важно не само за историју књижевности Арбанаса Косова и Метохије него и за проучавање косовско-метохиског дијалекта, а поред тога у њему има велики број народних изрека и пословица.

24) Лоренц Антони (св. 2—3, 1951, 142—145) доноси у тексту и нотама познату арбанашку тужбалицу „Kanga e Rexhes" — Рецина песма.

25) Idriz Ajeti: Shtjefen Gjecovi — Штјефен Ђечов (св. 2—3, 1951, 158—162). Аутор доноси кратку белешку о Дјечову књижевнику и скупљачу народних умотворина, а поглавито Закона Леке Дукађина. На крају чланка донео је неколико карактеристичних параграфа овога Закона.

26) Ndue Nekaj: Tre sabah pare sahatit — Три јутра пре сата (св. 2—3, 1951, 172—173) — Шаљива народна поскочица с игром речи.

27) Ndue Nekaj: Grueje kendon vetit e dashunin ndaj burrit — Жена опева особине и љубав према мушкарцу (св. 2—3, 1951, 174). Ова лирска песма донета је уз малу анализу.

28) Ndue Nekaj: (св. 2—3, 1951, 175) доноси лирску народну песму: Haj, more pllumb — О море голубе с терена Новобрдске Криве Реке.

29) Ndue Nekaj: Kach e lasha — Загонетке (св. 2—3, 1951, 176 до 177); ту је 20 загонетака из Новобрдске Криве Реке.

30) Лоренц Антони (св. 4, 1951, 220—223) доноси у нотама познату арбанашку песму „Na ka dale nusja e mire" — Лепа нам је испала невеста.

31) Sa-Kol (псеудоним): Satira popullore — Народна сатира (4, 1951, 245—249). Уз једну исцрпну анализу доноси и народну сатиричну песму „Ore i keq ty me te marre" — О ружни, зар тебе да узмем. Нема података где је песма забележена.

32) Ndue Nekaj: Problema shoqnore ne kangen e popullit — Друштвени проблем у народној песми (4, 1951, 250—253). Уз мали коментар и анализу доноси три народне песме: Burri qyqan — Муж кукавац: Pse me dha nana ket femi mue — Зашто ме мајка даде за ово дете и Kanga e Bajramit — Бајрамова песма, која је уствари варијанта народне епске песме „Aga Imeri". Све је песме скупио у селу Рогачици (Каменица).

33) Ndue Nekaj: Kash e lasha — Загонетке (4, 1951, 254—256); доноси 30 народних загонетака скупљених у Мирдити, околини Дебра и Ђаковице.

34) Чланак редакције часописа: „Dy fjale rreth mbledhjes dhe botimit te folklorit popullluer — Две речи о сакупљању и објављивању народног фолклора (св. 5, 1951, 340—341). Главни моменат у овоме чланку редакције је тај што је њено мишљење да треба приликом прикупљања и објављивања народних песама вршити одабирање. Треба објавити лепе народне песме а оне које су еротичне да

се не објављују пошто ће негативно утицати на васпитање школске омладине која такође чита овај часопис.

35) Jak: T'i zbulojme e perpunojme thesaret e artit e te letersis sone populore — Откривајмо и обрађујмо нашу народну уметност и књижевност (5, 1951, 343—346). У чланку аутор врши подробну анализу народне лирске песме „Shtat bulbulat" (Седам славуја), коју објављује на крају. Износи лирску лепоту и начин изражавања народног певача као и неке особине дијалекта које налазимо у песми.

36) Kadri Halimi: Nga folklora e jone — Из нашег фолклора (5, 1951, 347—352). Аутор уз мали коментар објављује 9 лирских народних песмица забележених на терену а досад необјављених. Од њих су шест љубавне а три елегије — плач драге за умрлим драганом.

37) Lorenc Antoni (5, 1951, 253) доноси мелодију народне печалбарске песме „Gurbetqari" — Печалбар.

38) Ndue Nekaj: Kash e lasha — Загонетке (5, 1951, 354—357). Аутор доноси 37 загонетака забележених у Мирдити, Дебру и околини Ђаковице.

39) Hasan Kaleshi: Interesimi i Vuk Karaxhiqit per poezin populore shqiptare — Интересовање Вука Караџића за арбанашку народну поезију (св. 6, 1951, 369—385). У чланку аутор анализује песме с језичке стране. Песме је прикупио Вук Караџић још 1830 године.

40) Ndue Nekaj: Prrala e qenit — Прича о псу (6, 1951, 432—434). То је сатирична прича која исмева свештенике — хоџе.

41) Ndue Nekaj: (6, 1951, 434—435) уз кратак коментар доноси лирску песму „E mira ne shteg te lames" — лепојка на гумну.

42) Ndue Nekaj: Kash e lasha — Загонетке (6, 1951, 436—437). Донеси 29 загонетака.

Кадри Халими

Др АЛОЈС ШМАУС: СТУДИЈЕ О КРАЈИНСКОЈ ЕПИЦИ

Загреб, 1953 године

(Посебан отисак из 297 књиге Рада Југославенске академије знаности и умјетности)

Dr Alois Schmaus: Studies in epica poetry of Krajina

Све до пред крај прошлог века једва да се што знало у научном свету, нарочито страном, о јуначким песмама муслимана Босне и Херцеговине. Тек кад се 1888 г. појавила Херманова збирка муслиманских песама, а десет година доцније и збирка Матице хрватске, створена је могућност за њихово научно проучавање. Први се систематски латио тога посла *М. Мурко,* али ни он није ближе улазио у питања њихове унутрашње структуре и њиховог стила. Тек је професор *Шмаус,* у горе наведеној расправи, пришао темељно баш проблемима те врсте, ограничавајући се додуше на тзв. *крајинске песме,* које по њему чине главни и најинтересантнији део муслиманске епике Јужних Словена, јер имају свој посебан стил и своју нарочиту технику приказивања. Њих разликује Шмаус, по угледу на Мурка, од „јужних" (углавном херцеговачких) муслиманских песама, које се више приближују епици хришћана. Као свој главни задатак аутор сматра с једне стране да одреди тачније „обележја структуре, принципе композиције и вођења радње" крајинске песме[1]) (стр. 93) а с друге стране да докаже „везу и генезу крајинског стила из старије епске песме" и утврди „паралелне фазе и завршни ступањ до кога је доспео у збиркама из последње четврти XIX века" (стр. 237). Да би то постигао, он најпре укратко даје карактеристику „хришћанске" епике Јужних Словена. Пошто „у основи епике леже сукоби, борбени односи двеју противничких снага", то основна структура епске песме, посматрана технички, зависи по Шмаусу од тога како се обе ове стране (пријатељска и непријатељска) доводе у везу. Од тога како се решава овај *проблем двостраности епске песме и паралелних радњи* на једној и другој страни, које се у причању могу изнети само сукцесивно, потиче по Шмаусу основна разлика између хришћанске и крајинске епике. Хришћански певач тежи да двостраност основне диспозиције, која је условљена самом тематиком, отстрани или бар ублажи (стр. 127—128). Стога је његова песма „по својој основној структури *једнокружна:* ограничава се на *једну у себи заокружену радњу.* Радња се води праволиниски; интермитенција је изузетак или се само наговештава. Приповедање се, међутим, не креће скоковима — као напр. у балади — него напредује континуирано, одређеним равномерним корацима" (115—116). Певач се не задржава на споредним стварима, већ тежи за што већом *концентрацијом радње,* која чини „најбитнију одлику хришћанске епике" (117).

Сасвим друкчије решава, по Шмаусу, проблем двостраности епске песме крајински певач. Он ту двостраност „систематски изграђује". У тој је двостраној структури крајинске муслиманске песме њена најбитнија особина (122). Излагање певача овде није праволиниско, јер он проширује „попречни пресек" песме разгранавањем радње и изграђивањем средњег плана. Под овим разуме Шмаус „све што посредује између једне и друге стране" (писмо, гласник, књигоноша) и тако ствара везу међу њима. Крајинском епиком господари „закон средине" (129). „Певачу је стало до лаганог развијања уводних сцена. Он намерно смањује динамичност старих формула стилом детаљисања и успорава радњу, између осталог, и њеним разгранавањем" (137). — Ми бисмо само рекли да је овде реч пре о једном нехотичном, несвесном процесу него о намерном. — Старе формуле и композиционе схеме, које играју тако важну улогу у хришћанској епици, немају по Шмаусу за крајинског певача нарочитог значаја. Шмаус, разуме се, добро зна да и у крајинским песмама има поклика виле и пророчких снова, али њихова функција овде није, као у хришћанској епици, да олакшају певачу композицију песме, већ су један детаљ више, поред многих других, који не служи за основу на којој се изграђује цела песма, као што је то случај код певача хришћанина. Крајински певач овакве схеме „раствара" и „разбија", те тако настаје оно што Шмаус назива *десхематизација* песме, а схеме и формуле постају „проста грађа" (139—141). Услед тога је и радња у крајинској песми „исецкана и изломљена", услед чега она губи оно строго епско јединство, тако карактеристично за песме хришћана (150). Али зато она, по Шмаусу, с друге стране пружа „велике сцене пуне живота", које су реалније него у хришћанској песми и садрже више психолошких момената (148).

Од хришћанских песама крајинске се по Шмаусу знатно разликују и *односом између просторне и временске компоненте*. У песмама хришћана просторна компонента је потпуно подређена временској, и зато се радња у њима креће „великим корацима". Певач се не задржава на појединим етапама, нити скреће са свога пута лево и десно, већ иде право своме циљу. Простор крајинске песме је напротив „ближи, испуњенији, конкретнији", стога се у њој смањује динамичност радње. Крајинска песма је према томе статичнија, пуна паралелних ситуационих слика са јачим наглашавањем просторне компоненте, стање преовлађује над збивањем (151—152). Али ако се крајински певач не креће брзо у једном правцу, он утолико чешће мења сцену збивања, те је његово излагање знатно разноврсније и разгранатије него код хришћанског певача. Та промена је последица двостране основне диспозиције песме и двостраног вођења радње, услед чега певач стално осцилира између једне и друге стране (168). Ту промену сцене крајински певач често обележава нарочитим стиховима, напр.: „Сад нек иде на алату Хусе, Да видимо Мује и Ђогата". Ово обележавање промене сцене врши певач свесно и намерно, „отприлике онако као што романописац распоређује своју грађу на поједине главе." (171)

Све досад поменуте особине крајинске песме Шмаус објашњује променом менталитета и посебним социјалнопсихолошким условима и друкчијим схватањима стварности муслиманског певача. Истина, „реликти старије технике сведоче недвосмислено о томе да је *крајинска техника изграђена на основу и из елемената хришћанске епике*, и то

једним доста дуготрајним и доследним процесом. Иако стари елементи у новој техници махом губе своју првобитну функцију, она генетички почива на њима и историски је из њих изведена. У спонтаности и самосталности тога развоја је, по Шмаусу, велики досад недовољно схваћени *значај крајинске епике за историју епике уопште*. Процес тзв. „епизације", који се на западу мора хипотетички реконструисати, демонстрира нам се у крајинској епици ad oculos, бар у својој првој и најбитнијој фази". Она је врло важан беочуг у општем развоју епике, у оном развојном ланцу „који води од старогерманске јуначке песме' до средњеевропског епа" (175). Епизацијом се крајинска епика, по Шмаусу, „изразито издваја из остале југословенске епике, којој иначе неоспорно припада као њен интегрални део и посебан ступањ њеног развоја" (238); али се њоме она донекле приближује немачкој спилманској епици, а то је, по Шмаусу, утолико важније, што је код крајинских песама реч о спонтаном и самосталном развоју, о природном току, и што еволуција крајинске епике не води од певане песме до епа за читање, него од краће до опширније песме, која је и даље одређена за певање уз инструменат пред слушаоцима (220). — Да ли се пак, после онога што је горе речено о генези крајинске епике, може ипак говорити о њеном *аутохтоном* пореклу, као што то аутор чини (17), то је, по нашем мишљењу, велико питање. Она није самосталног порекла, али се, кад је једном пошла својим путем, даље самостално развијала у том правцу.

Шмаус је убедљиво доказао да је цео систем крајинске епике изграђен на двостраности епске јуначке песме, а чим је крајински певач развио своју технику у складу с том двостраношћу, дошло је по њему неизбежно и до *удвајања радње* (178). То је по Шмаусу друга битна особина крајинске песме, иако, по нашем мишљењу, ни приближно тако важна као што је њена двостраност, јер је може бити и у песмама хришћана а да се тиме њихова суштина не измени. Њоме ће се песма нешто развући, али неће изгубити свој једнострани праволиниски карактер. Ово удвајање радње није, по Шмаусу, „паралелизам у попречном пресеку", који је последица двостраности радње, већ „паралелизам у уздужном пресеку". Овде дакле радња не прелази с једне стране на другу, већ и даље тече у истом правцу. Такав случај имамо кад исти јунак мора да учини два узастопна подвига, напр. кад „Турчин" зароби свога непријатеља (хришћанина), али овај успе да утекне с Турчиновом вереницом, те је јунак сад поново принуђен да се с њим бори да би отео од њега девојку. Нарочито су интересантне песме у којима јунак сам добровољно поништи свој први успех, да би потом учинио неко теже дело (183). Ипак нама се чини да удвајање радње није неопходна последица двостраности крајинске песме. Она може бити и без њега, па да не промени своју суштину. То удвајање је, по нашем мишљењу, секундарна, а не примарна одлика крајинске песме, док без двостраности она не може бити а да не промени свој карактер.

Последица свега овога (двостраности, удвајања, разбијања формула, десхематизације) је велика дужина крајинских песама. Док су хришћанске јуначке песме просечно дуге двеста стихова, крајинске песме имају често око хиљаду стихова и више. Обично се то објашњује дугим описима, а нарочито тежњом крајинског певача за „кићењем" људи, девојака па и коња (М. Мурко). Шмаус и овде иде даље и дубље од својих претходника. Дуги описи јунака и девојака

њиховог одела и оружја, по њему су само један, и то мање важан узрок дужини крајинске песме, којим се она не може довољно објаснити. Та дужина се по њему постиже „попуњавањем и детаљисањем на основу свакодневног искуства и конкретне очигледности, а пре свега.... разгранавањем радње и техником растављања и уметања“ (201). Тако долази до наизменичног преношења тежишта с главне на споредну радњу и обрнуто, те настаје „ритам алтернације, који је такође карактеристичан за целину крајинске песме“ (198). Ово ипак није механичко понављање, тако често у песмама хришћана; напротив, крајински певач избегава строго епско понављање и замењује га техником варијације (203). И тако, док се хришћански певач приближује своме циљу енергичним и брзим корацима, крајински застаје на разним узастопним ситуацијама и приказује их психолошки (207—8). То најчешће квари утисак доследно компоноване целине; песма добива каткад „театарску црту“, која може бити тако упадљива „да се и нехотице мисли на познавање праве позорнице, за што је зацело било прилике у приморским градовима“ (149). Али ако се какав мајстор лати нових задатака, он понекад остварује успеле сцене, које могу бити изведене живо, детаљно, чак и индивидуализирано. Песма се у том случају распада у богат низ фигура и сцена на штету унутрашњег јединства и одређене карактеристичне основне теме, те „управо отуда потиче негативни утисак многих крајинских песама ако се упореде са одговарајућим класичним решењима гусларске епике“ (211).

Било би ипак, по Шмаусу, погрешно мислити да је облик крајинске епике условљен само појавама дезинтеграције као негативног процеса, него је он још у већој мери условљен позитивним покушајима *реинтеграције* (206). Стварају се велике паралелне сцене и радње, детаљно се сликају догађаји на пријатељској и непријатељској страни, што даје песми њену композициону јасноћу и чврстину (204, 205). Тражи се ново *психолошко* јединство ван конвенционалне централне тематике чак и по цену њене „дехероизације“. „То је, по Шмаусу, корак у правцу стварања малог епа или бар његовог непосредног претстадија“ (212). На тај начин се чини „најодлучнији корак ка правом епу“. То је, додуше, и по Шмаусу, доста спор и сложен процес, резултат напора читавих генерација, али је то процес „коме у осталој епици нема паралеле, он је створио нове композицијске могућности, подесне за савлађивање обилне приповедне грађе... Чини се да је Колаковић (крајински певач) са извесном доследношћу ишао тим путем, и ја се лично не бих устручавао да његову песму о Мехмедбегу (Матица хрватска, III, 8) прогласим за један мали еп“ (218).

На основу изложеног, Шмаус с правом налази да његова проучавања крајинских песама потврђују Heusler-ову теорију *надимања* (Anschwellung) кратке песме у еп. Нама се само чини да се њоме могу објаснити само неки случајеви, можда већина, постанка епа. Загонетке о постанку француских chansons de gest њоме се, као што је Bédier (Les légendes épiques) показао, не може решити; а да је могућ и обрнут пут — фрагментација епа у кратке песме — показао је, на примеру шпанских романса, Ramon Menéndez Pidal (Poesia popular y Poesia tradicional en la literatura espanola). Код нас је *Армин Павић* (Народне пјесме о бoју на Косову) покушао да објасни постанак косовских песама фрагментацијом једне велике песме о бoју на Косову. Изгледа да се постанак епа уопште не може свуда објаснити

на исти начин и да у разним духовним и друштвеним приликама и постанак епа може бити различит.

У последњој глави (XII) аутор говори о историском развоју крајинске епике. Задатак је много тежи него што би се на први поглед могло мислити, јер су све досад објављене крајинске песме забележене тек крајем XIX века, а најновије, забележене током XX века, нису аутору биле приступачне, јер се налазе у нештампаним рукописима Српске академије наука и другде. Стога је разумљиво да је он у овој глави могао учинити само покушај да нам бар наговести слику тога развоја, а коначан суд о њему моћи ће се донети тек кад сва прикупљена грађа буде објављена[2]). Аутор је свестан тих тешкоћа, зато свакако и каже да „не треба овде очекивати дефинитиван одговор" (221). Пошто крајински јунаци припадају углавном XVII веку, то је крајинска епика могла постати најраније у то доба. Тек средином XVIII века имамо први помен да и „Турци" певају о својим јуначким делима, и то уз тамбуру, а неколико епских песама, „несумњиво муслиманског порекла", срећемо по Шмаусу већ у Ерлангенском рукопису, истина врло лоше забележених (236). Извесне податке о ранијем стању муслиманске па и крајинске епике, могле би нам дати, мисли Шмаус, и песме хришћана, нарочито оне ускочког циклуса, које су и по мотивима и по јунацима врло блиске крајинским песмама (226). Тога ради врши он детаљну анализу неких српских песама Вукове збирке и долази до закључка да су оне уствари врло површна и једва прикривена *хришћанска адаптација* муслиманских песама (226)[3]).

На основу свега реченог Шмаус долази до закључка да „не дознајемо много о неком битном процесу мењања у току прошлог столећа", али „нема ни директног доказа о непромењеној певачкој традицији." Једино се још може сматрати да је техника украшавања и кићења, као што и *Мурко* претпоставља, „израз једне модерне струје надодат већ изграђеној крајинској форми" (223). Према мишљењу аутора крајинска епика је стекла своје битне ознаке већ у XVIII веку (224), а свој коначни облик у другој половини XIX века (219), тако да се „нису више дешавале крупније, радикалније промене типа песме" (224). Он додуше мисли да у животу босанско-херцеговачких муслимана нису настале крајем XIX века крупне социјалне, политичке и културне промене, процес епизације крајинске песме наставио би се даље и вероватно би био крунисан правим епима. Ова Шмаусова претпоставка налази донекле потврде у песмама скупљеним међу муслиманима Босне и Херцеговине и Новопазарског Санџака, које по својој дужини не изостају иза већих епова. Једну групу тих песама чини *Parry*-ева збирка Харвардског универзитета, која садржи и песме дуге 12000 стихова, дакле као Одисеја, а другу групу чини збирка *Јована Перовића*, чији се рукопис налази у Српској академији наука. Она садржи 23 песме, од којих најкраћа има 756, а најдужа 7195 стихова. Интересантно је да је те песме певао Џафер Колаковић, син познатог певача Мехмеда Колаковића. Задржаћемо се само на песми *Кумалић Мујага* од 4309 стихова. Постоје још три краће варијанте те песме. Једна је од Џаферовог оца Мехмеда и објављена је у збирци Матице хрватске (III, 22); помиње је и Шмаус на стр. 209—210 као пример успеле крајинске песме, а има 695 стихова. Другу је забележио, опет од певача муслиманина, *Петар Мирковић (Смрт Алаге Кумалића*, св. I, бр. 28), а налази се у рукописима

Српске академије наука и има 848 стихова. Од прве две песме Мирковићева се разликује трагичним завршетком. Кумалић од рана, задобивених у двобоју, умре, а његова вереница Злата изврши самоубиство. Перовићева песма је ближа Матичиној, што је разумљиво кад се има у виду да ју је син научио од оца. Трећа песма је посрбљена варијанта ове песме (Вучковић Тадија и девет Кумалића), а објављена је у Босанској вили (год. IV, стр. 138). Има око 700 стихова и ближа је Мирковићевој песми, јер има сличан трагичан крај. Још једна муслиманска варијанта се помиње у Босанској вили (год. V, стр. 127), а наслов јој је „Женидба и погибија Алаге Кумалића од Радуча града". Певао ју је муслиманин Кукић, крајишник, текст нажалост није донесен, али се по наслову може закључити да је и она имала трагичан крај. Имала је 846 стихова.

Садржај песме Мехмеда Колаковића (Женидба Кумалића Мујаге) углавном је овај:

Вранић Алибег каже својој ћерци Злати да је просе многи, те треба да се одлучи за једнога од њих. Пошто ће се њен брат Мехмедбег ускоро женити, она замоли оца да позове на његову свадбу све њене просце, па ће она једнога од њих изабрати. Тако дођу осам бегова и Кумалић Мујага (само у Матичиној варијанти Мујага се презива Кумалић, иначе је увек Кумалић). Кад девојке почну у дворишту да играју, Злата се ухвати у коло до Мујаге. Беговима то није право, јер сматрају да их је Злата увредила ухвативши се до аге, који је по своме социјалном положају нижег ранга, а не до некога од њих. Утом Алибег добије писмо од Гавран-капетана (хришћанина), којим он позива на двобој свакога ко хоће да се жени Златом. Бегови ћуте, а Мујага каже да ће се борити са Гавраном. Тако се бегови разиђу, а Мујага пише своме побратиму. личком Мустајбегу, да му скупи сватове. Кад овај то учини, ожене најпре Златиног брата. Мехмедбега, па онда Мујага са сватовима и Златом оде на састанак Гаврану. Тамо је већ стигао и Гавранов пријатељ, задарски бан, са 4000 војника. Кад се противници сукобе, Гавран пресече узду Мујатином коњу, а Мујагу рани седам пута. Мујага ипак успе да га убије из пушке. Маљковић Стипан (хришћанин, пријатељ Турака) хоће да удари на банову војску, али му бан да хиљаду цекина, те се он смири. Мујага излечи ране и ожени се Златом.

Џафер Колаковић је од ове песме свога оца, која има 695 стихова, направио песму од 4309 стихова а) развлачењем епизода које се већ налазе у Матичиној песми, б) понављањем и умножавањем извесних делова песме и в) увођењем нових сцена. Следећи преглед ће нам то ближе показати.

1. Позив гостију у сватове Златином брату обухвата код Мехмеда Колаковића 40, код џафера 120 стихова.

2. Долазак гостију на свадбу описан је код Мехмеда са 25, код Џафера са 140 стихова.

3. Код Мехмеда је просидба Злате једва поменута са 2—3 стиха, код Џафера је она описана са 150 стихова.

4. Писмо Мујаге Мустајбегу има код Мехмеда 13 стихова, код Џафера 121 стих.

5. Код Џафера пише Мујага слично писмо и своме оцу, које има 83 стиха, код Мехмеда оно не постоји.

6. Кад Мустајбег прими Мујагино писмо, настане код Џафера једна врло драматична сцена, јер су лички јунаци озлојеђени због понашања бегова на свадби Мехмедбега. Мустајбег се у почетку устеже да скупи сватове Мујаги и тек кад му јунаци стану претити, реши се да то учини. Ова је сцена описана код Џафера са 224 стиха, а код Мехмеда је нема. Њој би одговарало скупљање сватова код Мустајбега, које има само 10 стихова.

7. Код Џафера позива Мујагин отац у сватове и једног хришћанина, кнеза Миладина, чиме је песма повећана са 66 стихова. Код Мехмеда тога уопште нема.

8. Код Џафера је уметнут један љубавни састанак Мујаге са Златом на месечини, који је описан са 41 стихом. Код Мехмеда тога нема.

9. Код Џафера, кад Гавран капетан чује да је Мујага испросио Злату, позове Мујагу писмом на двобој. То писмо има 100 стихова. Код Мехмеда га нема.

10. Највеће растезање песме постигнуто је код Џафера описом двобоја. Код Мехмеда се Мујага бори само са Гавран-капетаном, што је описано са 52 стиха. Код Џафера се Мујага најпре бори једно за другим са девет синова Гавранових, па тек кад их све победи, бори се и са Гавраном. Опис ових двобоја износи 1010 стихова.

Разуме се да су и друге епизоде код Џафера обично много опширније описане него код Мехмеда. Тако је Џаферова песма, бар својом дужином, нарасла у читав еп.[4]) Па ипак се она, и поред своје и за муслиманску песму необичне дужине, чита, а вероватно би се и слушала, са доста интереса, јер је певач успео да да неколико врло узбудљивих и драматичних сцена, те она спада, по нашем мишљењу, у лепше муслиманске песме. Својом дужином она значи још један корак даље у правцу епизације крајинске песме. Ми се ипак не усуђујемо да је прогласимо за прави еп због велике улоге коју у њој игра адитивно понављање. У основи је то ипак само на врло примитиван начин развучена песма о женидби са савлађивањем тешкоћа. Али ова, као и друге песме Перовићевог рукописа, потврђује Шмаусово мишљење како би се развијала крајинска песма да историски догађаји и промена друштвених прилика нису тај развој омели. Он нам је дао једно ново и у суштини тачно тумачење јуначких песама муслимана Босне и Херцеговине, које значи најважнији обрт који је досад учињен у њиховом проучавању и преко кога будући истраживач у овој области неће моћи прећи ћутке. У исто време његов је рад важан прилог решавању питања о постанку епа уопште.

Већ на првој страни своје расправе констатује Шмаус да су јуначке песме муслимана Босне и Херцеговине објављене у већем броју тек 80—90-тих година прошлога века, када је романтичарски занос за *југословенску* епику био „давно прохујао, тако да није више обухваћена таласом одушевљеног интересовања у Европи прве половине XIX века... сужавајући је често чак на „српску народну песму". И сасвим у складу са овим тврђењем потсећа нас аутор ове лепе расправе на стр. 118 „како је *Гете* дао израза своме негодовању због Марковог поступка [са Арапком девојком] и да је касније остао под утицајем овог првог утиска у својој оцени *српско-хрватске* епике" (проред је мој).

Морам признати да ми није познато да се неко у Европи у то доба одушевљавао „југословенском" па ни „српско-хрватском" епиком; али знам де су Ј. Грим и Гете и људи њиховог времена, нарочито у Немачкој, преводили *српске* народне песме, писали расправе о *српским* народним песмама, издавали их и одушевљавали се њима. Тачно је да је Гете био разочаран Вуковом песмом о Краљевићу Марку и ћерци краља арапскога, али стога он није кориговао своје мишљење о југословенским или српско-хрватским већ о *српским* народним пе-

смама, јер је само њих познавао. А није ни чудо, јер у то доба хрватске песме нису још ни код Хрвата биле објављене. Интересантно је да ни Шмаус у својој расправи, кад год говори о односу између крајинских и народних песама Срба и Хрвата, нигде не наводи поређења ради неку песму објављену у многобројним хрватским збиркама, већ српске народне песме из збирке Вука Караџића, и сем њих једино још неке песме из Ерлангенског рукописа и Богишићеве бугарштице. Тако је и нехотице „редуцирао" српско-хрватску епику на српску. Тако је морало бити, јер кад год је реч о генези српских и хрватских јуначких песама, нарочито старијих, порекло хрватских у већини случајева ће се наћи у српским. Нико то није тако добро осетио као један од највећих хрватских научника и најбољих познавалаца наших народних песама *Ватрослав Јагић*.

Бранислав Крстић

[1]) Израз „крајинске песме", у смислу који му Шмаус даје, не чини нам се особито срећан. Он њиме обележава јуначке песме које певају муслимани у северозападној Босни. Као што израз „крајишник" обележава и хришћане и муслимане тих крајева, тако би се израз „крајинске песме" морао односити и на хришћанске и на муслиманске песме Босанске Крајине, а да не говоримо о песмама из Крајине у северозападној Србији.

[2]) Зато поменућемо још ове збирке муслиманских песама у рукописима (разуме се да све нису крајинске): Српска академија наука: рукопис Вука Врчевића, св. I; рукопис Петра Мирковића, св. I; рукопис Јована Перовића; рукопис Ћамила Сијарића (Нови Пазар); рукопис Омербега Сулејманпашића-Деспотовића, св. I и II; Државна архива у Београду: рукопис Андрије Љубурића, садржи 1042 епске песме, од којих су око 100 муслиманске.

[3]) Да постоји врло често и муслиманска адаптација хришћанских, нарочито српских народних песама, познато је. Врло је интересантан покушај који је учинио један муслимански певач да препева крајинским стилом песму о Косовском боју. Песму је објавио у „Јавору" (год. 1885, стр. 961) Fr. Krauss. — Царица Милица сања ружан сан (Ће се ведро небо проломило. Све звијезде крају прибјежаше итд.). Потом се „прикладна влахиња" пробуди, „Па бехарли јорган отурила. А скочила на ноге лагане. Бирден (одмах) стаче ватру на оџаку. А саждила муму у ћирјаку". Лазар дохвати „инћил тамиријаму" и каже јој да сан значи да ће он погинути, а српско царство ће пропасти, јер ће на њега ударити цар Мурат. Милица га нуди кавом и пружи му лулу с дуваном, али он неће ништа да узме. Кад сване, Лазара чекају четрдесет војвода на „биларди". Лазар им исприча шта је Милица сањала, а Југ Богдан му каже: „Сан је клапа. а Бог је истина". Вук Бранковић клевета Милоша Обилића и тако дође до распре међу њима као и на косовској вечери, али овде Милош још не обећава да ће убити Мурата. Лазар седи код пенџера и види серхатлију на коњу у пољу Крушеву. То је Омерага, јавер (весник) цара Мурата. Кад он дође. Лазар нареди двојици Косанчића да га дочекају и њему доведу. Иван му прихвати коња, а Андрија га одведе Лазару. Омер ага уђе и не поклонивши се цару, да му Муратов ферман. Лазар нареди Андрији да га води у другу одају, док он одговори Мурату и каже да му учини „велики хизмет". Кад Лазар прочита ферман. каже да Мурат пише: „Цар Лазаре, српски господаре, Добро вићи под туром фермана. Једна земља а два господара Сиротиња поднијет не може. Јал ми спреми од Крушевца кључе И верћију од седам година. Јали бутук купи Србадију, Води војску на Поље Косово. Да на сабљу дијелимо царство!" Југ Богдан на то каже да ће радије погинути са својих девет синова, „но Турцима приступити руци." То исто кажу и четрдесет војвода. Онда Лазар одговори Мурату: „Цар Мурате, турски господаре. Ја ти не дам кључе ни харача, Веће води на Косово војску, да на сабљу дијелимо царство!" Затим да писмо Омераги и сто дуката. Сад долази опис догађаја на другој страни. Омер не носи Лазарев одговор цару Мурату, већ главном заповеднику турске војске у Куршумлију. Овај се обрадује и захвали Богу што ће у Косову делити сабљама јунаштво. Пише Мурату шта је Лазар одговорио и обећа да ће га ухватити живa, а Милицу ће њему поклонити. Зато нека скупи 30000 арапских

коњаника и 12000 Бугара и Грка, јер су Срби јунаци, један ће ударити на десет Турака. „Биће меса керу и гаврану". Затим да писмо Омерати да га носи цару у Једрене што брже може. Омер појаше коња: „Па се коњић пољем залетио Баш ко вила што имаде крила, Ни оком га не би достигнуо" . . . .

Овде је песма прекинута. Певао ју је Краусу Биједић ага у Почитељу, који се доселио, по Краусовом казивању, из Нудила код Грахова у Домановићима а овај ју је чуо од Смаила Таловића из Никшића. Рекао је да је тако дуга, да је не би могао ни за дан казати целу. Нажалост, судац из Стоца га наговори да даље не пева, те је тако Краус није могао целу забележити. Али већ и из овако недовршене песме видимо да ју је певач, иако није крајишник, нити ју је чуо од крајишника, певао под јаким утицајем крајинске епике. Песма се разгранава, ток радње се успорава уметнутим сценама, а двостраност је у њој очигледна — све то потпуно у стилу крајинске песме.

[4]) Поређења ради наводимо да еп о Гилгамешу има око 3500 стихова, Beowulf 3182, Cid 3730, La chanson de Rolan 4002. Цаферова песма је дакле од свих нешто дужа.

БИБЛИОТЕКА
BIBLIOTEKA